

ТЕРЕНИ

БРОЙ 9

СТУДЕНТСКИ И
ДОКТОРАНТСКИ
ЧЕТЕНИЯ
АПРИЛ / НОЕМВРИ
2022 / 2023 Г.

Исторически факултет

АКАДЕМИЧНО ЕТНОЛОЖКО СДРУЖЕНИЕ
Исторически факултет
Софийски университет „Св. Кл. Охридски“
Бул. „Цар Освободител“ 15,
1504 София, България
tereni@clio.uni-sofia.bg

Терени. ISSN: 2738-7674

Брой 9

Студентски и докторантски четения
Април/Ноември 2022/2023 г.
Исторически Факултет

Съставител: Проф. д-р Надя Манолова-Николова

2025 г.

Редакционна колегия:

Алики Ангелиду, Университет за социални и политически науки „Пантеон“, Атина
Анелия Касабова, ИЕФЕМ – БАН, София
Васил Балтаджиев, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Виолета Коцева-Попова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Илиана Страхилова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Илия Илиев, СУ „Св. Климент Охридски“, София,
Ина Пачаманова, СУ „Св. Климент Охридски“, София – главен редактор
Кремена Йорданова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Кристина Попова, Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Люпчо Ристецки, Университет „Св. Кирил и Методий“, Скопие
Мина Тасева-Бенчева, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Мира Маркова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Петя Василева-Груева, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Terrains.

Journal of History, Ethnology and Anthropology – ISSN: 2738-7674

Issue 9

**Student and PhD Readings
April/November 2022/2023
Faculty of History**

Compiled by: Prof. Dr. Nadya Manolova-Nikolova

2025

Editorial Board:

Aliki Angelidu, University of Social and Political Science "Pantheon", Athens
Anelia Kasabova, IEPEM - BAS, Sofia
Vasil Baltadzhiev, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Violeta Kotseva-Popova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Iliana Strahilova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Iliya Iliev, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia,
Ina Pachamanova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia - Editor -in -Chief
Kremena Yordanova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Kristina Popova, Southwestern University "Neofit Rilski", Blagoevgrad
Lupcho Ristitsky, St. Cyril and Methodius University, Skopje
Mina Taseva-Bencheva, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Mira Markova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Petya Vasileva-Grueva, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

DOI:10.60053/TER2025.9

СЪДЪРЖАНИЕ

За броя	3
Проф. д-р Надя Манолова-Николова	
Увод	4
Тенчо Карагъзов	
MODO ET CONSUETUDINE ARMENORUM: АРМЕНСКАТА ЕТНО-РЕЛИГИОЗНА ОБЩНОСТ И ПРИВИЛЕГИИТЕ ПРЕДОСТАВЕНИ Й ОТ ПОЛСКИЯ КРАЛ КАЗИМИР III (1333–1370).	5
Александър Жабов	
ЗОГРАФСКИЯТ ЙЕРОМОНАХ МЕЛЕТИЙ МАКЕДОНСКИ (КРАЯТ НА XVI в. - 1640-те) - ЗА ЕДИН МАЛКО ИЗВЕСТЕН БЪЛГАРСКИ ПЕЧАТАР ОТ XVII в. В КИЕВ И ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА.	18
Рая Топузакова	
РУСКАТА ГЕОСТРАТЕГИЯ НА БАЛКАНИТЕ И РАЗДЕЛИТЕЛНАТА ЛИНИЯ ИЗТОК – ЗАПАД, XVIII – XIX в.	50
Юлиян Тодоровски	
БЪЛГАРО–ВИЗАНТИЙСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР ОТ 681 г. В ИСТОРИОГРАФСКАТА ТРАДИЦИЯ.	74
Лео Митев	
ИЛАРИОН ЛОВЧАНСКИ – НЕСЪСТОЯЛИЯТ СЕ БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ.	84
Мартин Вачев	
ДВАТА ГОЛЕМИ ВЪНШНИ ЗАЕМА, ПОЛУЧЕНИ ОТ ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ.	91
Мартин Вачев	
ИДЕЯТА ЗА КОНГРЕС НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР ПРЕЗ 1931 – 1932 г. – ПЪТЯТ КЪМ РАЗЦЕПЛЕНИЕТО.	112
Александар Йошевски	
ПЕЧАТНИТЕ ИЗДАНИЯ НА ИЛИНДЕНСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В ИСТОРИОГРАФИЯТА НА РСМ.	131
Магдалена Властанова	
АТОМНАТА СИЛА В АМЕРИКАНСКИТЕ АНТИКОМУНИСТИЧЕСКИ ФИЛМИ ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ.	143
Стефан Каменски	
СЛЕДВОЕННИТЕ РЕЖИМИ В БЪЛГАРИЯ И РУМЪНИЯ: ПОГЛЕД ОТВЪД АТЛАНТИКА В ДОКЛАДИТЕ НА МАРК ЕТРИДЖ.	154

Уважаеми читатели,

Брой 9 на списание „Терени“ предоставяме на най-младата част от академичната колегия.

На следващите страници са поместени доклади от два поредни форума студентски и докторантски четения, организирани по традиция от Историческия факултет на Софийски университет „Св. Кл. Охридски“ през 2022-ра и 2023-та година (Априлски и Ноемврийски четения).

Представя ги проф. д-р Надя Манолова-Николова.

Приятно четене!

От редакцията

УВОД

Докторантските и студентските четения в Исторически факултет на Софийския университет отдавна са традиция, която младите поколения поддържат успешно. През 2022 и 2023 г. при голям интерес от страна на студенти, докторанти и участващи като квестори преподаватели бяха организирани Априлски и Ноемврийски четения, в които взеха участие и колеги от други факултети. Четенията нямат точно фиксирана тематика, като целта е да се даде свободен избор за представяне на младите изследователи. Най-често изборът им е свързан с работата върху дисертационна тема или проблем, свързан с докторантския им индивидуален план и програма към съответната катедра. Темите на участниците са много разнообразни, хронологически те обхващат времето от Средновековието до актуални въпроси на съвременността. В програмата на тези научни прояви винаги се предвиждат дискусии, които обикновено протичат много оживено с интересни изказвания и бележки.

Практиката до 2023 г. бе изнесените доклади, оформени по съответните изисквания като статии, да се публикуват в електронното списание на ИФ – „Анамнеза“. По различни технически и други причини през 2023 г. тази практика бе спряна. Ето защо тази година подадените, за съжаление само десет доклада, се публикуват в сп. Терени. На страниците на списанието читателите ще открият нови идеи и тези в разработката на Т. Карагьозов за арменската общност през XIV в., на Ал. Жабов за зографския монах Мелетий от XVII в., за руската стратегия на Балканите през XVIII и XIX в. от Р. Топузакова. Българската тематика присъства в историографската разработка на Ю. Тодоровски, в биографичния текст на Л. Митев за Лочанския митрополит Иларион, в двете статии за българския политически живот след войните на М. Вачев. С научна прецизност и интересни позиции са изготвени статията на Ал. Йошевски за Илинденската организация в Република Северна Македония и текста на М. Властанова за американските антикомунистически филми от 60-те години на XX в.

Публикуваните тук статии безспорно доказват, че авторите им са млади изследователи с формиращи се умения за научна работа и съставяне на научни текстове, основани на достатъчно изворов и доказателствен материал. Поздравления за авторите и покана към всеки бъдещ участник в Четенията на докторанти и студенти от Исторически факултет на СУ за публикации и участие в научния живот на факултета!

Проф. д-р Надя Манолова-Николова

***MODO ET CONSUETUDINE ARMENORUM: АРМЕНСКАТА ЕТНО-РЕЛИГИОЗНА
ОБЩНОСТ И ПРИВИЛЕГИИТЕ ПРЕДОСТАВЕНИ Ъ ОТ ПОЛСКИЯ КРАЛ
КАЗИМИР III (1333–1370)***

Тенчо Карагъзов

докторант към катедра „Стара история, тракология и средновековна история“

Abstract: The article examines the concept of ethnicity and its application to the development of medieval societies as well as the relationship between ethnic processes and the law in the Middle Ages. The principal research objectives are the privileges granted by King Casimir (1333-1370) to the Armenian ethnoreligious community in 1350, 1356 and 1367. Attention is given to the settlement of Armenians in the lands of the kingdom of Poland; the foreign policy of Casimir III; the development of the Polish legal system and the importance of the Armenian Datastanagirk and the legal corpora of Sempad Sparapet and Mkhitar Gosh. The role of law and law in the study of the formation and preservation of ethnicity is also taken into consideration. The role of the privileges is assessed as an indicator of how the Polish monarchy attempted to regulate relations between different ethnic groups, as well as a legal recognition of Armenian ethnic, religious and cultural identity. The study contributes to a better understanding of the question of how medieval societies identify themselves in ethnic and religious context, and how these identifications affected relationships between different cultures and individuals.

Keywords: ethnicity, law, Casimir III, Armenians, identity

Изследването на концепцията за етничност и приложението и по посока развитието на средновековните общества открито поставя въпроса за това как се идентифицират те в етнически и религиозен контекст и как тези идентификации влияят върху взаимоотношенията между отделните култури. Не малка роля в тази насока играе и връзката между етническите процеси и правото през Средните векове. Интересен аспект от тази проблематика се явяват привилегиите предоставени от крал Казимир III (1333–1370) на арменците в полското кралство. Като правни актове те разкриват целенасочените опити на монархическата власт да включи арменската етно-религиозна общност в доминиращата полска правна система, което от своя страна води и до признаване на тяхната етническа и религиозна идентичност.

Законът и правото играят важна роля във формирането на етничността. Правото може да бъде изследвано като социален процес, инструментизиран от индивидите по време на социалното взаимодействие.¹ Притежанието на правен кодекс се разглежда като възможен фокус, около който се поддържа чувството за етническа идентичност. Или с други думи законите и правото имат потенциална централна роля в изучаването на формирането и съхраняването на етничността. Успоредно с това в правните извори и социална практика се наблюдават няколко ключови теми и аспекти, а именно създаването, контролирането и поддържането на етническите и конфесионалните граници, както и наличието на сближение и заемки през границите. Оттук и превръщането на правото в инструмент за поддържане на бариери между отделните общности. Докато много правни документи показват стремеж към разделение по етнически и религиозни граници, други разкриват опити за включване на членове на други етно-религиозни групи в доминиращите правни системи.² Важни в тази насока са и разсъжденията на английския медиевист Робърт Бартлет (р. 1950), който твърди, че принципът на „субект на правото“ (*‘personality of the law’*), според който всеки индивид има собствен етнически закон, независимо от територията, която обитава или владетелят, на когото служи, е ясно доловим не само през Ранното средновековие, но и през късното, особено в области където е налице етническо смесване – отличителният правен статут е един от начините за признаване или конституиране на отделната етничност.³ Успоредно с това, Бартлет достига до извода, че през Средните векове не е налице изискването политическите граници да съвпадат с лингвистичните и правните, необходимо е единствено признание, че всяка етническа единица има право на собствен език и закон.⁴

Всички тези теоретични постановки могат да бъдат приложени по посока изследване на ролята и мястото на арменската етно-религиозна общност в Полското кралство, която получава серия от привилегии през 1350, 1356 и 1367 г., явяващи се правно признание на нейната етническа, религиозна и културна идентичност. В средновековния лексикон понятието за идентичност не се отнася до индивидуалната личност – то се центрира върху логика на еднаквост и се управлява чрез приемане на модел на сходство, отнасящ се до човешките същества като членове на идентичен вид или до личността като психосоматично

¹ Steven Vago and Steven Barkan, *Law and Society* (London: Routledge, 2018), 11.

² John Tolan, “What do Legal Sources Tell Us about Social Practice? Possibilities and Limits,” in *Law and Religious Minorities in Medieval Societies Between Theory and Praxis*, ed. Ana Echevarria, Juan Pedro Monferrer-Sala, John Tolan (Turnhout: Brepols, 2016), 229.

³ Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 240.

⁴ Robert Bartlett, “Medieval and Modern Concepts of Race and Ethnicity,” *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 31 (2001): 52.

цяло, социален агент, идентичен със себе си по отношение на брой, същност или свойства.⁵ Успоредно с това привилегиите са показателни и за начина, по който полската монархия прави опит да регулира отношенията между отделните етнически групи. Ключовото в случая е, че етничността играе важна роля в оформянето на съдържанието и обхвата на тези привилегии. Не на последно място, концепцията и дискурсът за етничността зависят от историческата обстановка, което налага изследването на по-големия систематичен контекст, в този случай управлението на полския крал Казимир III (1333–1370).

С неговото име се свързва окончателното консолидиране на полската монархия след повторното ѝ обединение от неговия предшественик Владислав I Локетек (1306–1333). Дейността му се явява еволюционен завършек на процеса на преодоляване на политическата фрагментация, доминираща в полските земи от втората четвърт на XII в.⁶ Серия от ключови външнополитически инициативи, като договорите от Калиш (1343) и Краков (1366), намесата в литовската гражданска война и поддържането на дипломатически контакти с Унгария, Бохемия и Свещената Римска империя, допринасят за възстановяването на престижа на полската държава.⁷ Значимо събитие от външната политика на Казимир III е и овладяването на Червена Рутения (Червена Рус) и ключовия град Лвов през 1340 г., улеснено от отслабването на Галицко–Волинското княжество след смъртта на княз Юрий II Болеслав. Завладяването на града е утвърдено през 1352 г. с примирието между Казимир и литовските князе, в резултат на което под властта на полската корона преминава уседналата в града арменска общност, за която имаме най-много запазени исторически сведения. Като етническа и религиозна група, арменците за засвидетелствани в полските земи още от XI в., въпреки че

⁵ Brigitte Bedos-Rezak, "Medieval Identity: A Sign and a Concept," *The American Historical Review* 105, No. 5 (2000): 1492.

⁶ След първоначалната консолидация на полската държава при първите Пясти, през първата половина на XII в. и преди всичко след смъртта на Болеслав III Кривоусти (1107–1138), в резултат от редица външни и преди всичко вътрешни фактори, *Regnum Poloniae* навлиза в период на продължителна фрагментация. Единството на държавата е нарушено и тя се превръща в конгломерат от отделни владения (Краков, Великополша, Мазовия, Силезия и Сандомеж) и се налага т. нар. можновладство, т.е. власт, господство на аристокрацията. В историографията традиционно се приема, че този период приключва с коронацията на Владислав Локетек през 1320 г. За повече информация вж.: Michael Mikoś, "The Fragmentation of Poland, 1138–1320," in *The History of Poland, Volume I: From the Earliest Times to the End of the Jagiellonian Dynasty*, ed. Mieczysław B. Biskupski, James L. West, and Piotr J. Wróbe (Santa Barbara: ABC-Clio, 1999), 25–34; Peter Loew, "The Fragmentation of the Polish State, 1138–1320," in *The New Cambridge Medieval History, Volume VI: c.1300–c.1415*, ed. Michael Jones (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 240–252; Gerard Labuda, *Dzieje Polski średniowiecznej do roku 1340* (Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN), 2017.

⁷ За повече информация по отношение на външната политика на Казимир III вж.: Tadeusz Nowak, "The Peaceful Foreign Policy of Casimir III the Great and Its Significance for the Development of the Kingdom of Poland," *The Polish Review* 23, No. 2 (1978): 37–50; Danuta Quirini-Popławska, "The Diplomacy of Casimir the Great in the Light of Recent Research," *Kwartalnik Historyczny (Historical Quarterly)* 119, No. 1 (2012): 7–37; Jacek Staszewski, "Kazimierz Wielki (1333–1370) i polityka zagraniczna Polski w latach jego panowania," *Rocznik Lubuski (Lubuskie Yearbook)* 44 (2018): 43–54.

съществува спор около въпроса за точното им пристигане и усядане. Традиционно се приема, че те идват в Полша първоначално като търговци и занаятчии, а емигрирането и усядането им за постоянно в земите на Латинския Запад е пряко свързано с поетапното завладяване на Багратидска Армения от селджукските турци и Византия. Налице е дебат по въпроса, но в историографията е утвърдено виждането, че пристигат между XI – XIII в. от юг и югоизток през Кримския полуостров и земите на България и Влахия.⁸ Независимо от времето им на усядане и посоката откъдето идват, към времето на управлението на Казимир те вече заемат важно място в полското средновековно общество, което обуславя инициативите на монархическата власт в дефинирането на тяхното правно и социално положение. Тук е важно да се отбележи, че няма директна връзка между етническата и политическата хомогенност в средновековните държави. Техните владетели стоят начело на държави, в чийто състав влизат различни правни, лингвистични и религиозни общности. Тези наблюдения са пряко обвързани и с факта, че средновековните политически общности се характеризират преди всичко със своите центрове или по-скоро с общата си връзка с владетеля, отколкото с физическото си пространство. На практика владетелите по-често се идентифицират не чрез земите, които управляват, а чрез хората, които им дължат лоялност.

Външнополитическите успехи на полския крал и отношението спрямо арменците са пряко обвързани и с процесите на вътрешна консолидация, елементи от която са институционалните реформи, кодификацията на законите и изграждането на стабилна правна система. Законодателството на Казимир III може да бъде разделено на две отделни части – статутно право и специални привилегии. Важно е да се отбележи, че то няма хомогенен характер, а по-скоро представлява комбинация от различни закони, прокарани по различно време и в хода на цялото му управление.⁹ Сред текстовете, които остават извън този общ корпус са привилегиите или декретите дадени на отделните етнически групи като

⁸ Сред водещите изследователи, занимаващи се с въпроса, са полският историк Григорий Пак (р. 1941), който застъпва виждането, че идват в Полша през XI в. (Pac Grzegorz, "The Armenian Community in Medieval Poland," *Acta Poloniae Historica* 98 (2008): 79–100); и британският историк и професор по арменознание Майкъл Стоун (р. 1938), според който арменците започват да усядат в Полша в края на XIII в. по времето на управлението на крал Болеслав V (Michael E. Stone, "The Armenian Communities in Poland and Lithuania during the 14th to 16th Centuries," *Armenian Review* 28, No. 3 (1975): 187–220). Други автори като полския историк Кшищоф Стопка (р. 1958) поставят усядането на арменците в Полша през XIV в. (Krzysztof Stopka, "Armenian Merchants in Medieval Poland: The Evidence from Polish Historical Sources," *Journal of Armenian Studies* 6, no. 1 (2014): 157–178)

⁹ Колекцията от правни регулации, обхващаща широк набор от въпроси, засягащи собствеността, унаследяването, престъпленията и др., развити и прокарани между 1346 и 1368 г., са обозначени с общото наименование „Статутите на Казимир Велики“. Сред най-значимите изследвания на статутите са: Kieniewicz, Stefan. *Studia nad statutami Kazimierza Wielkiego [Studies on the Statutes of Casimir the Great]*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1964.; Grabowski, Tomasz. *Studia nad statutami Kazimierza Wielkiego*. Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2012.

арменците, рутенците¹⁰ и евреите. Така полската правна система се състои не само от общото право, но също така включва принципи на германското, римското, църковното, рутенското, влашкото и арменското право, като последните три имат специфичен етно-религиозен характер.

Към времето на управлението на крал Казимир III, арменците вече разполагат със своя вътрешна организация базирана на правния корпус *Datastanagirk* („Книга на правото“), създаден през 1184 г. от Мхитар Гош (1130–1213).¹¹ Кодексът по своята същност е компендиум по канонично и гражданско право. Не малко е и значението на правния корпус съставен от арменския хронист и конетабъл на кралство Киликия, Семпад Спарпет (1208–1276), който ревизира и допълва труда на Гош ок. 1265 г.¹² И двете компилации засягат широк набор от въпроси около собствеността, унаследяването, задълженията на духовенството, извършването на религиозните церемонии и др. Не на последно място те засягат вътрешната управленска структура на арменската общност и нейните институции. Тези правни регулации създават основата за социалния статус на преселилите се арменци в новата им среда и са адаптирани към правните условия на земята, в която се заселват.

Първата привилегия, предоставена от крал Казимир III, се съотнася към март 1350 г. Издадена в гр. Краков, тя дава право на арменските занаятчии и търговци да се заселят в полските градове и да съблюдават собствените си комунални и религиозни закони.

„Казимир, по Божията воля, крал на Полша, до всички, които ще видят настоящите писма, поздрави... Известяваме, че благородниците и търговците на арменския народ, дошли в нашия двор, ни известиха, че са обременени с тежък сервитут, подложени на изнудване и вреда в нашето кралство, както и в други кралства и земи, където търгуват, което ги довежда до пълна бедност. Следователно, подтикнати от желание да ги защитим и да облекчим техните беди, ние решихме, че отсега нататък те ще могат да резидират и да живеят свободни и сигурно в нашето кралство, и че никой от тях няма да бъде обезпокояван или потискан поради каквато и да е

¹⁰ Терминът „рутени“ се използва в средновековните извори за източните славяни в състава на Литовското княжество и Полското кралство, т.е. като екзоним за народа на Киевска Рус (древноруската общност) и западноруските групи.

¹¹ Vahram Shemmassian, „The Concept of Law in *Datastanagirk*: An Overview,” *Journal of the Society for Armenian Studies* 22 (2013): 149–174.

¹² Varazdat Harutyunyan, „The Code of Smbat and the Tradition of Armenian Law,” *Journal of Social Sciences of Musa Anter* 4 (2016): 123–142.

причина, както и че цялото им имущество и стоки... ще бъдат напълно освободени от всякакви данъци, с изключение на данъка и обичаите, наложени им от древността. Ние също желаем, те да разполагат със свои собствени църкви, църковни притежания и места за погребение, както и никой да не им се противопоставя по каквато и да била причина. И тъй като те, поради занаята и заниманията си, често пристигат в градовете на нашето кралство със своите коне, ние желаем те да не бъдат възпрепятствани, а да имат правото свободно да преминават и да извършват дейността си. В свидетелство на следното, ние поставяме нашия печат.¹³

С предоставянето на подобни свободи на практика се признава съществуването на отделна социална и правна организация на арменската етно-религиозна общност. Въпреки възприемането им като схизматици, възможността за *'habeant ecclesias suas, suas ecclesiasticas possessiones'* отразява не само отличителната им религиозна идентичност и изключителност спрямо останалите поданици на кралството, но и създава условия за създаването на духовни институции, около които да се организира живота на общността. Неоспоримо е значението на религиозната принадлежност като основно средство за социална, правна и културна диференциация през Средните векове. Със сигурност религиозната принадлежност стои в основата на правния статут на повечето общности в средновековния свят, но самата религия е само един от факторите, които оформят тяхната идентичност. От една страна, тя е безспорно основният начин за идентификация на индивида и общността в предмодерния християнски свят. От друга страна обаче тя не бива да се разглежда само като просто отражение на индивидуалния подход към божественото и духовността, а по-скоро като показваща общността, към която човек принадлежи в морален, административен и юридически смисъл. Оттук и фактът, че в мултирелигиозните общества на латинския християнски свят принадлежността не се споменава изрично от гледна точка

¹³ Casimirus III Magnus, Poloniae Rex, "Privilegium pro Armenia, A.D. MCCCXLVIII," in *Monumenta Poloniae Historica Vol. IV*, ed. Władysław Konopczyński (Cracoviae: Academia Litterarum Cracoviensis, 1949), Op. cit., 467–468: 'Casimirus Dei gratia rex Poloniae universis presentes litteras inspecturis salutem et dilectionem. Notum fieri volumus quod nobiles viri ac mercatores nationis Armenie, ad nostram curiam venientes, exponunt nobis quod ipsi tam in regno nostro quam in aliis regnis et terris, ubi negotiantur, gravi servitute premuntur, preponderantibus in eis extorsionibus et iniuriis, quae eos ad totam penuriam redigunt. Nos, igitur, volentes illos in nostrae protectionis tuicione munire et eorum angustias ac calamitates levare, constitutum habemus quod ipsi ab hinc libere ac secure in regno nostro morari et habitare valeant, et quod nullus eorum pro aliqua causa vexetur vel gravetur, sed omnes eorum res, bona et mercandisas, ac etiam manus eorum et pedes, penitus immunia sint et quieti a quacumque publica solutione, exceptis tributis et consuetudinibus antiquitus illis impositis. Volumus insuper ut ipsi libere habeant ecclesias suas, suas ecclesiasticas possessiones, loca sepulchrorum et sepulchra eorum, et ut nullus eis in aliquo obsistat. Et cum ipsi, propter negotiorum suorum curam et occupationem, necesse habeant multotiens cum equis et jumentis suis civitates et oppida regni nostri intrare, volumus ut nullus eorum propter hoc impedimentum patiat, sed libere transeant et negotia sua exerceant. In cuius rei testimonium sigillum nostrum litteris istis fecimus apponi.'

на религията, а на правото, т.е. *lex*. Освен предоставянето на правото за притежанието на църкви, което реално гарантира съхраняването на арменската религиозна идентичност, привилегията им осигурява и специална протекция да търгуват свободно. Кралят и управляващият елит осъзнават икономическите ползи от установяването на арменски търговци и занаятчии в градовете, откъдето и интересът към регулирането на техния статут.

Дадените свободи на арменците, на практика, водят до последваща организация на техните общности в останалите полски градове като Краков, Каменец Подолски и Замощч, където се създават арменски църкви. Признаването на отличителният им статут спомага за изграждането и поддържането на етнически и конфесионални граници между тях и останалите поданици на полските крале. Като най-значимият център на арменската култура и търговия в средновековна Полша се откроява Лвов, където се установява най-многобройната и процъфтяваща арменска общност. Следващите две привилегии засягат пряко именно нея и са насочени логически към регулирането на правата на общността след овладяването на града от полската корона. Освен това, Лвов е кралски град и тъй като е основен източник на доходи за полските крале, тяхната политика цели да защитава икономически активния етнически елемент, който е изолиран от останалата част от населението. Първата от тези привилегии е предоставена на 17 юни 1356 г. Уникалният аспект в предоставянето на привилегията е, че не адресира единствено *civitas*, т.е. католическите граждани, но също така и членовете на останалите *gentes* или *nationes*.¹⁴

„... Ние, Казимир, по Божията воля, крал на Полша, владетел и наследник на земите на Краков, Сандомеж, Шерадз, Куявия, Померания и Русия, известяваме всички, че с оглед трудностите, пред които е изправен нашия гр. Лвов, предоставяме завинаги правото, известно като Магдебургско, и премахваме всички рутенски закони и обичаи, които по някакъв начин възпрепятстват или биха възпрепятствали упражняването на това право... И макар да предоставяме на гореспоменатия град и всички негови жители горепосоченото Магдебургско право, по наша милост, ние даваме специална привилегия на останалите народи, населяващи същия град, а именно арменците, евреите, сарацините, рутените и другите народи, независимо от тяхното състояние или статут. Ние желаем те да запазят собствените си закони непокътнати в съответствие с обичаите си, но също така им даваме правото да използват горепосочения Магдебургски закон.. Но ако те отхвърлят Магдебургското

¹⁴ Jürgen Heyde, “Multiethnizität, Stadtrecht, Stadt. Lemberg im späten Mittelalter,” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F – Historia* 72 (2017): 102.

право, към което трябва да се придържа гореспоменатия град, тогава всеки от народите, арменци, евреи, сарацини, татари, рутени и всички други народи, които могат да бъдат открити там, трябва да притежават свои собствени закони... Независимо от това, всеки от техните въпроси, ще бъде разглеждан от съдебния пристав на града, в съответствие с техните собствени закони, но с присъствие на гореспоменатия в същия процес...¹⁵

Съдържанието на привилегията показва осъзнатостта на монарха, че в Лвов не действат същите права, както в останалите полски градове. Освен германските заселници и евреи, в него се намират още рутенци, арменци и татари. Липсва органично единство, налице са различни етнически групи с различни култури и религиозна принадлежност – подобни центробежни сили на практика осуетяват хармоничното развитие и правят невъзможно налагането на единна организация на база Магдебургското право, въведено от Казимир в останалите полски градове.¹⁶ Това налага въвеждането на нова формула за правна регулация, която уважава етническото и религиозното различие, запазвайки относителното ниво на еднородност.

Първата ключова точка в привилегията е, че полският крал базира вътрешната организация на града на Магдебургското право, потискайки всички други правила, включително тези на стара Рутения, налагайки *'removentes ibidem omnia lura Ruthenicalia et consuetudines Ruthenicales universas'*. Добре е да се отбележи, че Магдебургското право облагодетелства преди всичко католическите бюргери, докато останалите религиозни групи са ограничени в градските си права, а именно достъпа до обществени длъжности и правото

¹⁵ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T.3 (Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1872), Op. cit., 13-18: „... Ea propter nos Kazimirus dei gracia Rex Polonie necnon Terrarum Cracovie, Sandomirie, Syradie, Cuyauie, Pomoranie Russieque dominus et hères, notum facimus universis: quod pia consideracione zeloque regie maiestatis provide advertentes disturbia et incommoda quant plurima, quibus civitas nostra Lwow perplexa noscitur ab nostibus quibuslibet importunis et ut eadem civitas in utilitatibus profectibus, commodis et prosperitatibus per amplius valeat adaugeri, in consolacionem itaque dicte civitatis et ipsius fidelium incolarum augmentum damus et perpetuis temporibus tribuimus predicto civitati lus Thewtunicum, quod vulgariter Madeburgense appellatur, removentes ibidem omnia lura Ruthenicalia et consuetudines Ruthenicales universas, quocumque nomine censeantur, que ipsum lus Thewtunicum turbare seu impedire quomodolibet consueverunt... Et licet toti civitati predictae et omnibus habitantibus et communicantibus in ea tribuimus lus Madeburgense supradictum tamen ex speciali nostro favore alys gentibus habitantibus in eadem civitate, videlicet Ormenis, ludeis, Saracenis, Ruthenis et alys gentibus, cuiuscumque condicioms vel status existant, tribuentes gradam specialem, volumus eos iuxta ritus eorum in ipsorum lure illibates conservare... Sin autem refutaverint predictum lus Madeburgense, quo debeat civitas antedicta, tune dicte naciones Ormenorum, ludeorum, Saracenorum, Thartharorum, Ruthenorum et aliarum quarumeumque nacionum, que ibidem congregata et adinvente fuerint, quilibet sue nacionis lure, tamen presidente Advocato civitatis eidem iudicio, ipsorum quilibet questio debebit terminari et deffiniri.“

¹⁶ Mariana Oleś, “Casimir The Great and The Armenian Privileges, 1333–1370,” *Études Slaves et Est-Européennes/Slavic and East-European Studies* 11, No. ¾ (1966/67): 73.

на постоянна резиденция в Лвов.¹⁷ Ограничена е и властта на кралските длъжностни лица с установяването на т.нар. *wójt* (идва от немското *Vogt*) или *advocatus* по германски модел. Гражданите са отговорни директно пред него '*in causis tarn magnis quant parvis... in causis criminalibus vel quibuscumque emergentibus*', а той отговаря пряко пред краля или неговите *capitaneus*. Втората ключов точка е, че привилегията пряко засяга съдилищата за източните народи, в това число и арменците, третирайки въпроси за това пред кой съд държат отговорност те и съгласно кое право трябва да бъдат съдени. Предоставена им е възможността да избират между Магдебургското право или местното им право. Ако изберат общинското право на германците са съдени от *wójt* и съдебни заседатели, придържащи се към това право, а при избор на местното право, председателството е отново оглавявано от *wójt*, но съдебните заседатели са от арменски произход. Самата привилегия не определя състава на съдилищата, споменато е само че '*advocatus (wójt) civitatis*' трябва да '*presidere eidem iudicio*'. По този начин на арменците е гарантирана правна идентичност, а създаването на едно върховно длъжностно лице (*wójt, advocatus*) гарантира запазването на единството в градската организация, въпреки мултиетническия състав на населението.

Постановката '*ritus eorum in ipsorum lure illibates conservare*' от своя страна създава и правна основа за съществуването на институцията на арменските старейшини като елемент от арменските съдилища в Лвов, чиято организация и структурни елементи са споменати в двата правни арменски кодекса. Значимостта на тази формулировка в привилегията се състои във факта, че въпреки споменаването и на други народи наравно с арменците, няма индикация в изворите за съществуването на подобна автономна организация и институция за татарите и рутенците. Институцията на арменските старейшини (*seniores*) вероятно е съществувала преди арменците в Лвов да получат Магдебургското право през 1356 г. и е базирана на местната правна практика – ръководителят на старейшините, арменският *wójt*, е ограничен в своите действия, а от 1356 г. мястото му в съда е заемано от градския съдия (*advocatus*). Важно е да се вземе предвид факта, че институцията на арменския съдия не престава да съществува, той оглавява съдебното жури, но присъдата се обявява от градския съдия. С привилегията от 1356 г. кралят признава съществуването на автономна арменска общност, потвърждавайки правото ѝ на самоуправление, съгласно арменското право, съдилищата и длъжността на съдията. Реално погледнато, съдебните случаи на представителите на една и съща етническа общност се разглеждат изцяло от собствения им

¹⁷ Eleonora Nadel-Golobič, "Armenians and Jews in Medieval Lvov. Their Role in Oriental Trade 1400–1600," *Cahiers du Monde russe et soviétique* 20, No. 3/4 (1979): 351.

съд, а ролята на т. нар. *advocatus* е почти „символична“, т.е. да обявява присъдите по вече взетите съдебни решения. Привилегията цели да създаде условия за съществуването на няколко отделни етнически и религиозни самоуправления в града, без да маргинализира негражданското население посредством правната рамка.¹⁸

Отличителният правен статут на арменската етно-религиозна общност в Лвов е утвърден и с привилегията от 20 януари 1367 г., която е пряко обвързана с фигурата на арменския епископ.

„Ние, Казимир, по Божията воля, крал на Полша, известяваме всички, които ще видят настоящите писма, че с оглед достойнствата и почтеността на Григорий, арменския епископ, и неговото усърдие в правните дела, потвърдено от надеждните сведения на нашите доверени лица, предоставяме на гореспоменатия Григорий пълното и абсолютно право да установи своя собствена резиденция в нашия град Лемберг, да спазва собствения си закон и вяра, и да следва и използва обичаите и традициите на арменците. Ние забраняваме на всички наши капитани, бурграфове и други официални лица, действащи в нашето кралство, да се противопоставят на гореспоменатия Григорий по гореизброените и други въпроси, а да наложат нашето благоволение съгласно указа, и постановяваме, че ако гореспоменатият Григорий напусне посочения по-горе град Лемберг, настоящото писмо няма да бъде валидно.“¹⁹

Основните постановления на привилегията са, че тя предоставя на арменския епископ правото да установи своята резиденция в града, но и също да изпълнява длъжността си *‘modo et consuetudine Armenorum, damus et concedamus plenam ac omnimodam facultatem’*, което на практика означава, че той също трябва да правораздава по църковните и гражданските дела. Заедно с това със забраната *‘universis et singulis Capitaneis, Burgraviis ceterisque officialibus in Regno nostro constitutist ne contra nostre dacionis seu largicionis indultam’* отново е гарантирано самоуправлението на общността и правото ѝ да взема самостоятелни решения относно въпроси от вътрешен характер.

Привилегиите създава условия арменската общност да функционира в рамките на полската правна система, позволявайки на арменците да акцентират върху правото си да

¹⁸ Heyde, „Multiethnizität“, 114.

¹⁹ Oleś, „Casimir The Great,” Op. cit., 88: *‘Nos Kazimirus Dei gratia Rex Polonie notum facimus quibus expedite Universis, quod ob probitatis merita domini Gregorii, Episcopi Armenorum et legalitatis industriam, quibus apud nos fidedignorum testimonio comendatur, eidem domino Gregorio in nostra Ciuitate Lamburga residenciam personalem faciendi, in suo lure et fide permanendi et perseuerandi et ipsis utendi modo et consuetudine Armenorum, damus et concedimus plenam ac omnimodam facultatem, Inhibentes Universis et singulis Capitaneis, Burgraviis ceterisque officialibus in Regno nostro constitutist ne contra nostre dacionis seu largicionis indultam, memoratum dominum Gregorium in premissis et quolibet premissorum impediunt sed potius promoucant nostre grazie sub obtentu, decernentes edam, quod recesso pretacto domine Gregorio a prelibata nostra Ciuitate Lamburga presens littera nullius sit roboris seu momenti...’*

бъдат различни – импулсът към поддържане на изключителен статут идва от самата общност и цели подсилване на вътрешното ѝ сцепление като социална и политическа единица.²⁰ От друга страна предоставянето на тези привилегии от Казимир III е показателно за концептуалното осъзнаване от страна на монархическата власт, че арменците заемат второстепенен, но легитимен статут в полското общество, което налага нуждата от регламентирането на тяхното положение. Доказателство за това има и в по-късни документи, издадени от кралския двор, които препотвърждават привилегията дадена от Казимир. Сред тях са едиктът на кралица Елжбета Локетек (1370–1380), издаден в Прешов на 23 август 1379 г., който твърди: „... *заповядваме арменците, които живеят в Ламберг и извън него, да запазят своите традиции и обичаи, включително правата и облагите на съдебните заседатели, епископите, свещениците и църквата, както и всички други права, предоставени им преди по времето на благочестивия княз Казимир, по Божията воля, крал на Полша.*“²¹ Привилегията е утвърдена и от Людовик Унгарски (1370–1382) в едикт от 1 април 1380 г.: „... *заповядваме арменците, които се намират в град Ламберг и извън него, да живеят в съответствие със своите обичаи и традиции, на които преди това са се радвали по времето благочестивия княз Казимир, по Божията воля, крал на Полша.*“²² Споменаване на даренията има и от кралица Ядвига (1384–1399) в документа, който тя предоставя на Лвов на 8 март 1387 г., говорейки за правата, привилегиите и свободите, дадени на арменците от Казимир и Людовик: ‘... *ние потвърждаваме, ратифицираме и одобряваме всички техни права, свободи и привилегии, предоставени им от благочестивите князе Казимир и Людовик.*’“²³ Всички тези сведения разкриват наличието на последователна и целенасочена

²⁰ Jürgen Heyde, “Migration and Ethnicity in Medieval Poland: “Ethnic Markers” in historical perspective,” in *Imaginations and Configurations of Polish Society: From the Middle Ages through the 20th Century*, ed. Yvonne Kleinmann, Jürgen Heyde, Dietlind Hüchtker, Dobrochna Kałwa, Joanna Nalewajko-Kulikow, Katrin Steffen and Tomasz Wiślicz (Göttingen: Wallstein, 2017), 98–99.

²¹ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego.T.3 (Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1872), Op. cit., 58–59: ‘... mandamus, quatinus Armenos nostros in dicta civitate lemburgensi intra muros et extra civitatem eiusdem cohabitantes in suis consuetudinibus, moribus videlicet Advocatis, Episcopis, acerdotibus, Ecclesys sen quibusvis utilitatibus ac iuribus universis, quibus alias tempore Serenissimi principis domini Kazimiri, eadem gracia olim Regis Polonie.’

²² *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego.T.3 (Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1872), Op. cit., 60–61: ‘... mandamus, quatinus Armenos nostros in dicta civitate Lemburgensi intra et extra muros civitatis eandem cohabitantes in suis consuetudinibus et moribus, quibus alias tempore Serenissimi principis eadem gracia olim regis Polonie.’

²³ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego.T.3 (Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1872), Op. cit., 76: ‘omnia et singula ipsorum iura, libertates, privilegia, que tempore Serenissimorum principum, dominorum Kazimiri avi nec non Lodouici genitoris, Vngarie et Polonie regum, nostrorum dilectorum, habuerunt, confirmamus, ratificamus et tenore presencium approbamus, in omnibus punctis et articulis perpetuo valitura.’

политика от страна на полската монархия в признаването на отличителния правен статут на арменската етно-религиозна общност.

Към средата на XIV в. арменците трайно присъстват в земите на полското кралство и разполагат със своя вътрешна организация, което налага необходимостта от регулиране на тяхното положение. Правото на свободна търговия и притежанието на собствени църкви, заложили в привилегиите от 1350 г., са допълнени с правната регулация от 1356 г., която създава основа за съществуването на институцията на арменските старейшини и условия за правораздаване съгласно арменското право. Самоуправлението на арменската общност и признанието на нейния отличителен етнически и религиозен статут е гарантирано и с привилегиите от 1367 г., съгласно която те се сдобиват и със свой епископ, притежаващ задължението да правораздава по църковните и гражданските дела *‘modo et consuetudine Armenorum’*. Правните кодекси на арменците и статутът, даден им с привилегиите, се превръщат в средство за съхраняване на чувството за етническа идентичност и илюстрират връзката между етническите процеси и правото през Средните векове. Успоредно с това е налице поддържане на етническите и конфесионалните граници между отделните общности и култури посредством кралската протекция и регулация. Всички тези процеси и явления разкриват значението на етничността, като елемент от човешката идентичност и индивидуалност, която и до ден днешен определя начина, по който ние гледаме на себе си и на заобикалящия ни свят.

Библиография:

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T.3. Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1872.

Bartlett, Robert. “Medieval and Modern Concepts of Race and Ethnicity.” *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 31 (2001): 39–56.

Bartlett, Robert. *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Bedos-Rezak, Brigitte. “Medieval Identity: A Sign and a Concept.” *The American Historical Review* 105, No. 5 (2000): 1489–1533.

Grabowski, Tomasz. *Studia nad statutami Kazimierza Wielkiego*. Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2012.

Grzegorz, Pac. "The Armenian Community in Medieval Poland." *Acta Poloniae Historica* 98 (2008): 79–100.

Harutyunyan, Varazdat. "The Code of Smbat and the Tradition of Armenian Law." *Journal of Social Sciences of Musa Anter* 4 (2016): 123–142.

Heyde, Jürgen. "Migration and Ethnicity in Medieval Poland: "Ethnic Markers" in historical perspective." In *Imaginations and Configurations of Polish Society: From the Middle Ages through the 20th Century*, edited by Yvonne Kleinmann, Jürgen Heyde, Dietlind Hüchtker, Dobrochna Kałwa, Joanna Nalewajko-Kulikova, Katrin Steffen and Tomasz Wiślicz, 85–108. Göttingen: Wallstein, 2017.

Heyde, Jürgen. "Multiethnizität, Stadtrecht, Stadt. Lemberg im späten Mittelalter." *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Historia* 72 (2017): 95–119.

Kieniewicz, Stefan. *Studia nad statutami Kazimierza Wielkiego*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1964

Monumenta Poloniae Historica Vol. IV, edited by Władysław Konopczyński. Cracoviae: Academia Litterarum Cracoviensis, 1949.

Nadel-Golobič, Eleonora. "Armenians and Jews in Medieval Lvov. Their Role in Oriental Trade 1400-1600." *Cahiers du Monde russe et soviétique* 20, No. ¾ (1979): 345–388.

Oleś, Mariana. "Casimir The Great and The Armenian Privileges, 1333-1370." *Études Slaves et Est-Européennes/Slavic and East-European Studies* 11, No. ¾ (1966/67): 37–90.

Quirini-Popławska, Danuta. "The Diplomacy of Casimir the Great in the Light of Recent Research." *Kwartalnik Historyczny (Historical Quarterly)* 119, No. 1 (2012): 7–37.

Shemmassian, Vahram. "The Concept of Law in Datastanagirk': An Overview." *Journal of the Society for Armenian Studies* 22 (2013): 149–174.

Stone, Michael E. "The Armenian Communities in Poland and Lithuania during the 14th to 16th Centuries." *Armenian Review* 28, No. 3 (1975): 187–220.

Tolan, John. "What do Legal Sources Tell Us about Social Practice? Possibilities and Limits." In *Law and Religious Minorities in Medieval Societies Between Theory and Praxis*, edited by Ana Echevarria, Juan Pedro Monferrer-Sala, John Tolán, 229–233. Turnhout: Brepols, 2016.

Vago, Steven, and Steven Barkan. *Law and Society*. London: Routledge, 2018.

**ЗОГРАФСКИЯТ ЙЕРОМОНАХ МЕЛЕТИЙ МАКЕДОНСКИ (КРАЯТ НА
XVI в. - 1640-те) – ЗА ЕДИН МАЛКО ИЗВЕСТЕН БЪЛГАРСКИ ПЕЧАТАР
ОТ XVII В. В КИЕВ И ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА**

Александър Жабов

Докторант към катедра “История на Византия и балканските народи,”

Софийски Университет “Св. Климент Охридски”

Abstract: Although Meletiy from Zograf is almost unknown to the Bulgarian national historiography, he was a historical personality that left a remarkable trace in the cultural history of the Danubian Principalities. Originating from the historical region of Macedonia, Meletiy became initially a monk at the Athonite monastery of Zograf, while later in the 1620s he worked at the printing house of the Kievo-Pecherskaya Lavra - the largest and most important Orthodox cultural center in Eastern Europe during the first half of the 17th century. In 1624 his name appeared in the historical sources in relation to the secret diplomatic negotiations between the Kievan archbishop Iov Boretskiy (1620-1631) and the government in Moscow concerning the possible political alliance between the Russian Tsardom and the Zaporozhian Cossacks. In the 1630s Meletiy was the chief organizer of the first 17th-century printing houses and of the first modern Orthodox religious school in the Danubian Principality of Wallachia. At the Oltenian monastery of Govora, whose hegumen Meletiy has been in the period of 1634-1640, some of the most important 17th-century Church Slavonic and Romanian editions were printed. In 1640 after an unsuccessful attempt to become an Orthodox bishop of Transylvania Meletiy returned to Wallachia and continued his literary work at the capital city of Târgoviște. In his biography, we may see a good example of how the ecclesiastical figures of the 17th century (the so-called “Age of Confessionalization, 1555-1648” - a period, characterized mainly by the close intertwinement of religion and politics) were equally engaged in both with important cultural and at the same time political initiatives.

Keywords: Meletiy the Macedonian (Meletie Macedoneanul), Mount Athos, Zograf monastery, Wallachia, 17th century, printing

Краят на серията от конфликти в Югоизточна и Източна Европа между Хабсбургската империя и Високата порта (1593-1606 г.), Полско-литовското кралство и Руското царство (1609-1618 г.), и между Османската империя и Жечпосполита (1614-1621 г.) бележи началото на нов период в развитието на страните от региона. Десетилетията между 1620 г. и 1650 г. са белязани от сравнително мирни взаимоотношения между споменатите четири големи сили. С установяването на един крехък военно-политически баланс борбата помежду им се пренася главно в сферата на дипломатията.¹ Именно в този период православни духовници от Балканите и Близкия Изток придобиват особено важно значение за осъществяването не само на църковните, но и на дипломатическите контакти на православните страни от тези области (Дунавските княжества, казачеството и Русия) с техните съседи.

От друга страна, това е време на разцвет и обновление за православната църковна култура и на изключително интензивни връзки между ортодоксалните общности в различните империи. Пример за това е дейността на появилата се именно към 1610-20-те години група от български и други балкански монаси в Киев и Дунавските княжества, които се включили активно не само в културните проекти на местното духовенство и аристокрацията, но дори и в дипломатическите взаимоотношения между споменатите държави.² Една от ярките личности сред тези монаси-емигранти в северните православни страни бил и инокът Мелетий Зографски.

Йеромонах Мелетий Македонски (краят на XVI в. [?] - 1640-те г. [?]) от манастира Зограф в Света гора е една почти неизвестна за българската историография фигура от XVII век, която обаче имала голямо значение за културната история на Дунавските княжества (Влахия, Молдова и Трансилвания). Неговото име се среща в множество специализирани изследвания върху историята на румънската литература, Църква и печатно дело.³ Но кой е той и защо е толкова важен за румънската историография? В настоящата статия е направен

¹ По тази тема вж.: Литаврин, Г. (отв. ред.) Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть I. Москва, 1998. - обзорно въведение в политическата история на Източна Европа от първата половина на XVII век.

² Ченцова В. Г. Монахи из Зографа в Киеве и Москве в 20-30-е гг. XVII в. // Христианство на Ближнем Востоке. Том 20 (отв. ред. К. Панченко). Москва, 2017. С. 164-189.

³ Горната статия от руската изследователка Вера Ченцова е единственият специализиран труд по тази тема. В румънските изследвания Мелетий е изключително често споменаван, но биографията му не е била проучвана самостоятелно: Nicolae Iorga, *Cărți domnești, zapise și răvașe. Partea 3: Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, pp. 137-156; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Vol. 2. București, 1991, pp. 51-52; Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și Sud-Est Europeană*, București, 1985, pp. 36-68, 128-129; Virgil Cândea (coord.), *Istoria Românilor. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716)*, București, 2003, pp. 879-880. В това отношение прави изключение само трудът на румънският изследовател Г. Йонеску върху историята на манастира Говора във Влахия, чийто игумен Мелетий е бил през 1630-те: Gheorghe Ionescu, "Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul", *Buletinul monumentelor istorice*, XL, 2. București, 1971, 33-43.

опит да се представят хронологически всички известни данни за биографията на Мелетий – от първото му споменаване в руски извори от 1620-те като пътуващ монах, свързан с печатницата на Киево-Печерската лавра, през неговата дейност като главен печатар на Влахия през 1630-те, до опита му за заемане на митрополитския престол в Алба Юлия, Трансилвания, през 1640 г. Желанието на автора е било да представи и уместна информация за историческия контекст, в който Мелетий е живял, и за някои от по-важните събития, процеси и личности от миналото на Православния Изток на Европа през първата половина на XVII столетие, с които Мелетий е бил свързан.

Мелетий Зографски в Москва и дипломатическата мисия на Исаакий Борискович (1624 г.)

Преди да се обърнем към въпроса за ролята на зографския монах в румънската история, следва да погледнем данните за неговото участие във взаимоотношенията между Руското царство и православните поданици на Жечпосполита през 1620-те г. Първото споменаване на Мелетий от Зограф е от октомври 1624 г., когато заедно с други зографски монаси се отправил от пограничния град Путивъл (Сумска област, дн. Украйна) към руската столица.⁴ Официално заявената пред граничните власти цел била събирането на милостиня за българския светогорски манастир – честа практика на множество православни духовници и монаси от Балканите и Близкия Изток, пътуващи редовно през XVII в. из влашките, молдовските, полско-литовските и руски православни територии в търсене на финансова помощ за своите църкви/монастири.⁵ Както обаче изтъква

⁴ Ченцова, В. Монахи из Зографа в Киеве и Москве..., С. 164-180.

⁵ Изследователите отбелязват значително увеличение на броя атонски и други източни духовници в края на XVI и началото на XVII в., които пътували из цяла Европа в търсене на финансова помощ за своите обители (Испания, Холандия, Германия и др.): Stefano Saracino, "Greek Orthodox alms collectors from the Ottoman Empire in the Holy Roman Empire: extreme mobility and confessionalized communication," in *Confessionalization and/as Knowledge Transfer in the Greek Orthodox Church*, ed. Kostas Sarris, Nikolas Pissis, and Miltos Pechlivanos (Wiesbaden, 2021), 79-110. Възможно е този феномен да се обясни с постоянните материални затруднения на атонските и други манастири в Османската империя в края на XVI в., причинени от т.н. "конфискация на църковните имущества" (ок. 1569-1570-те). Тогава османските власти въвели промени в юридическия статут на манастирската поземлена собственост, която на практика конфискували, принуждавайки всички християнски институции да откупят земите си при неизгодни условия, заради което множество църкви и манастири били разорени. Въпросният феномен обхванал цялата империя, но особено силно Балканите: Aleksandar Fotić, "The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II," *Turcica: Revue d'études turques*, 26 (1994): 34-54; John Alexander, "The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569", in "Mount Athos in the 14th-16th Centuries," Athens, Institute for Byzantine Research, *Athonika Symmeikta* 4 (1997): 149-199. В една от грамотите, представени от зографските монаси пред руските гранични власти и в Москва (съставена по нареждане на сучавския митрополит Теофан II (1564-1572 г.)), се съдържа следният разказ за конфискацията от 1568 г.: "[...] Нечестивият и суров цар-султан Селим [Селим II (1566-1574 г.)] [...] управляваше тогава християнският род. Той изпрати заповед във всички свои владения да се продадат поземлените имоти, метосите и мелниците на манастирите и цялото тяхно имущество, а монасите да бъдат преследвани навсякъде в неговата държава. Тогава имаше тъга и безутешен плач за всички християни, а най-вече монасите проливаха непрестанно сълзи, ден и нощ, и плащаха безкрайно много хиляди аспри. Ние пък, иноците от манастира на славния Христов великомъченик Георги в Света гора, наричан Зограф, видяхме, че

изследователката Вера Ченцова, проучвала документалните свидетелства, съхранявани в московския архив РГАДА (Российский Государственный архив древних актов), съществуват основания да се счита, че това посещение е имало и други задачи.

Като първи косвен аргумент в това отношение следва да се изтъкне фактът, че групата от зографски монаси била съпроводжана от епископа на град Луцк (дн. в Западна Украйна) Исаакий Борискович (поч. 1641 г.) – един от най-видните противници на Брестката уния с Рим (1596 г.) и вторият най-важен йерарх в Киевската митрополия по това време. Самият Борискович бил дълги години монах в Атон и поддържал тесни връзки с манастира Зограф още от края на 90-те години на XVI в. Той бил един от главните организатори на православно монашество в дн. Западна Украйна в съпротивата му срещу въвежданата от полско-литовските власти църковна уния.⁶ Именно през октомври 1624 г. Исаакий бил изпратен от тогавашния киевски архиепископ Йов Борецки (1620-1631 г.) в руската столица (заедно с групата зографски монаси) с цел да договори условията за едно бъдещо преминаване на казачеството и православните поданици на Полско-литовското кралство под властта на цар Михаил Романович (1613-1645 г.).⁷

Непосредствената причина за тази изключително важна дипломатическа мисия, според специалиста по руско-казашко-полски взаимоотношения през XVII век Борис Флоря, било решението на един от сеймовете на полско-литовското благородничество във Варшава през 1623 г. да разпусне казачеството.⁸ Парадоксално, но двете страни сътрудничели успешно във военно отношение през предходните десетилетия – съвсем неотдавна (1618 г.) казашки отряди участвали на полско-литовска страна в последния

с това голямо бедствие светият манастир ще се разори напълно и продадохме всичко, което имаме - овце, биволи и коне, а още заложихме и сребърните съсъди - царски и църковни. Остана ни само един метох на Струма, но и него заложихме в ръцете на турците, а сребърните съсъди - на евреите - само и само за да избегнем тъмниците и да се спасим от ръцете на нечестивите. След това изпратихме [монаси] от нашето братство навсякъде, където има християни, за да молят [за помощ] в името на Господа нашего Иисуса Христа [...]” След това се разказва за помощта, която Зограф получил от Руксандра (1538-1570 г.), съпруга на молдовския владетел Александър Лъпушняну (1564-1568 г.), в размер на 52 000 аспри, с които зографци успели да откупят своя имот по поречието на р. Струма. - Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Часть II. Санкт-Петербург, 1860. С. 25-26. Вж. също: Горанчев, В. Българите, Русия и Православният Изток през XV-XVIII век. Към историята на църковно-политическите връзки. Велико Търново, 2021.

⁶ В началото на 1600-те Борискович участвал в опита за провеждане на манастирска реформа в украинските земи. С участието на монаси от Света гора, включително и от българския манастир Зограф, до средата на XVII в. на територията на днешна Украйна били обновени или новоосновани множество обители. С реорганизирането на монашеството се целяло да се подпомогнат действията на онези клирици на Киевската митрополия, които отказали да приемат унията, срещу разпространението на католицизма сред местното православно население. - Шумило, С. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев, 2016, С. 70-90.

⁷ Флоря Б. Н. Россия и казацкое восстание 1625 года // Исторический вестник. 2017. Том 16 (163), С. 8-23.

⁸ Пак там.

поход на крал Сигизмунд III Ваза (1587-1632 г.) срещу Москва. Въпреки това през 1620-те напрежението между кралските власти и запорожците в подчинените им територии започнало постепенно да нараства. От една страна, Жечпосполита изпитвала все по-значителни трудности с финансовата издръжка на тази непокорна, силно военизирана и бързо увеличаваща се социална прослойка (ок. 40 хил. в средата на XVII в. спрямо 6 хил. в началото на века).⁹ Също така постоянните и несанкционирани от Варшава казашки рейдове по суша и особено по море в териториите на Кримското ханство и Османската империя (напр., превземането на Варна през 1605 г.,¹⁰ град Кафа в Крим – 1616 г. или плячкосването на околностите на Истанбул – 1620 г.¹¹) можели лесно да въвлекат Жечпосполита във война с Високата порта – опасност, която Полша се стараела да избегне през първата четвърт на XVII в. с оглед на постоянните ѝ конфликти с Швеция и Русия, а и самата Османска империя (особено за влияние в Молдова¹²). От друга страна, съществували и идеологически мотиви за обръщането на запорожците към Москва през есента на 1624 г. – най-вече преследванията срещу Православната Църква в земите на полската корона след 1596 г. и силната връзка между казачеството и православното духовенство в Киев, чиито интереси запорожците защитавали.¹³

Според Б. Флоря, именно пратеничеството на луцкия епископ Исаакий от 1624 г. представлява първият опит за постигане на договореност за политическа и най-вече военна взаимопомощ между Киев и Москва през XVII в. Още в Путивъл, където чакал разрешение да мине границата заедно със светогорските български монаси от Зограф, Борискович предупреждавал местните войводи, че полско-литовската армия е събрана под град Бар – “[...] и искат да тръгнат срещу запорожките казаци, за да ги погубят и да унищожат

⁹ Ластовский, В. В. Запорожская Сечь // Православная энциклопедия. Том 19. Москва, 2008. С. 631-635. Интересно е да се отбележи, че казачеството е било разнородно по народностен състав, като в неговите редове са участвали освен украинци, руснаци, поляци, татари, също и много преселници от Балканите - българи, сърби, молдовци, власи и др.

¹⁰ Шварц, И. Походите на запорожските казаци и превземането на Варна 1605 г. // *Старобългаристика*, XXI (1997), 3, 94-102.

¹¹ Эварницкий Д. И. История Запорожских козаков. Том 2. Санкт Петербург, 1895. С. 189-209.

¹² Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва, 2006. С. 168-209.

¹³ Казашките водачи подкрепиха Жечпосполита във войната срещу Османската империя (1614-1621 г.) и най-вече в решителното сражение при Хотин (1621 г.) срещу войските на султан Осман II. В замяна обаче те изискали признаването от полска страна на дейността на православните църковни йерарси, които отказали да приемат унията с Рим, за законна и прекратяването на гоненията срещу тях. - Грушевський, М. Історія України-Руси. Том VII. Киев, 1909. С. 438-461. Интересно е да се отбележи, че именно в този труден период за Православната църква множество свещенослужители от българските земи идват да служат в различните украински области. Такъв бил например софийският митрополит Неофит - единственият канонично ръкоположен йерарх служещ в Киев в началото на 1610-те; или архидяконът на йерусалимския патриарх Теофан - Неофит от Зограф - който бил един от малцината духовници, приели лично участие в тайното ръкоположение на нови висши йерарси на Киевската митрополия през 1620-1621 г. (когато тя била възстановена със застъпничеството на казачеството пред властите във Варшава) - Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. Том 5. Москва, 1996. Отдел 1. Глава IV.

християнската вяра [...],” докато самите казаци са готови “[...] да се бият с поляците за вярата си [...],” в случай че последните стигнат до Киев.¹⁴ Независимо че съдържанието на преговорите, водени от Борискович през януари 1625 г. в Кремъл, е неизвестно, може да се предположи тяхната обща анти-полска насоченост. Тази дипломатическа акция се вписва и навярно е част от усилията на Константинополската патриаршия и особено на знаменития реформатор Кирил Лукарис (1620-1638 г. с прекъсвания) да допринесе за организирането (с помощта на своите известни покровители - нидерландския посланик в Истанбул Корнелиус Хага и английския представител Томас Ро) на мащабна коалиция срещу католическите сили в Европа, а именно Полша и Хабсбургите, в контекста на Тридесетгодишната война (1618-1648 г.) – най-големият конфликт от XVII в. между протестанти и католици. От една страна, Лукарис лобирал в Османския двор за общ съюз с Швеция и Трансилвания срещу Жечпосполита, а от друга, използвал своето влияние по църковна линия в Киев (бидейки в доверителни взаимоотношения с митрополит Йов Борецки) и Москва (където поддържал редовни контакти с патриарх Филарет (1619-1633 г.), баща на първия Романов – Михаил) за въвличането на тези политически центрове в подобни дипломатически и военни акции с анти-полска насоченост.¹⁵

В крайна сметка преговорите между еп. Исаакий и Кремъл били обаче неуспешни поради нежеланието на руския политически елит да влезе повторно в противоборство с господстващата тогава сила в Източна Европа – Жечпосполита. Все пак тази дипломатическа мисия подготвила почвата за нови преговори между двете страни през март-април 1625 г., когато било подновено старо споразумение между руския цар и запорожките казаци от края на XVI в. Според него последните получавали заплащане в замяна на охраната на част от южноруската граница срещу кримските татари, но до ефективна руска помощ за запорожците срещу полските власти така и не се стигнало.¹⁶

¹⁴ Флоря, Б. Н. Киевская митрополития, Россия и казацкое восстание 1625 года // Славяне и их соседи. Вып. 7. Москва, 1999. С. 143.

¹⁵ Семенова, цит. цъч., стр. 180. Крайната цел на упражнявания върху Полско-литовското кралство дипломатически натиск бил отстраняването ѝ като най-важен “католически” съюзник на австрийските Хабсбурги във войната им срещу протестантските сили. Тя била постигната през 1629 г. с подписването на Алтмаркският мир между Швеция и Полша, с който приключил започналият на практика още в края на XVI в. конфликт между двете сили за контрол над Прибалтика. Швеция затвърдила властта си над дн. Естония и по-голямата част от дн. Латвия и можела вече спокойно да пренасочи войските, с които оперирала срещу Полша и Литва, към Германия, където постигнала значителни победи срещу Хабсбургите. Тези победи от началото на 1630-те, според специалистите, в значителна степен били възможни благодарение на френско-протестантският дипломатически натиск от Изток, когато опасността от общ фронт срещу Стокхолм, Москва, Киев, Истанбул и Алба Юлия, принудил Варшава да сключи мир с шведите. Тук Константинополската патриаршия под ръководството на Кирил Лукарис имала важно значение като посредник между Истанбул, Трансилвания и православните дворове в Източна Европа, от една страна, и протестантския лагер, от друга. - Литаврин, Г. (отв. ред.) Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть I. Москва, 1998. С. 253-254.

¹⁶ Флоря, Б. Н. Киевская митрополития, Россия и казацкое восстание..., С. 143.

В началото на 1625 г. вследствие на местен конфликт в Киев между православния и униатския митрополити започнало т.н. казашко въстание на Жмайло (първото от цяла поредица въстания, продължили до средата на века). То било задвижено и от споменатите намерения на полското правителство от 1623 г. да разпусне казачеството. Въпреки че метежът бил потушен от полско-литовската коронна армия през септември-ноември 1625 г. (руският двор отказал да подкрепи бунтовниците), невъзможността на Жечпосполита да се справи с казашкия въпрос останал основен проблем за десетилетия напред.

* * *

Монасите от Зограф, сред които бил и Мелетий Македонски, донесли в Русия грамоти, потвърждаващи трудното финансово положение на техния манастир и навярно получили парична помощ от царя и патриарха.¹⁷ Няма доказателства обаче, потвърждаващи прякото им участие в тайните политически преговори на Исаакий Борискович в Москва през зимата на 1624-1625 г. Въпреки това, фактът, че по време на своята значима дипломатическа мисия луцкият епископ е бил придружаван именно от тези атонски монаси и че е бил приет заедно с тях на първата си аудиенция при цар Михаил Романович,¹⁸ представлява значителен интерес.

През XVII в. и на Запад и на Изток представители на монашески ордени често поемали функцията на дипломатически агенти. Известен пример в това отношение е йезуитският орден и неговата дейност по време на Контрареформацията и Тридесетгодишната война (1618-1648 г.); или дори добре познатата роля на българските католически водачи като Петър Богдан Бакшев и Петър Парчевич за осъществяването на дипломатическите връзки между Папството, Венеция, Полша и Дунавските княжества.¹⁹ Не по-различна дейност развивали и православните духовници от Балканите и Близкият Изток, които често сътрудничели с Посолският приказ в Москва (аналог на съвр. външно министерство) или с дворовете на князете във Влашко и Молдова.²⁰ Бихме могли да предположим, че по време на своето пътуване от 1624 г. през Балканите, румънските и украинските земи, срещайки се с висши църковни йерарси и аристократи в различните православни центрове, българските зографски монаси носели със себе си в руската столица важни сведения за църковните и дори политически събития във въпросните региони. Второ

¹⁷ Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным..., С. 23-27.

¹⁸ Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным..., С. 26-27.

¹⁹ Димитров, Б. Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII в. София, 2001.

²⁰ Ченцова, В. Икона Иверской Богоматери (Очерки истории отношений Греческой церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА). Москва, 2010.

косвено основание за подобно предположение, освен връзката на зографските монаси с луцкият епископ-дипломат Борискович, ни дават долните сведения.

От устните свидетелства на Мелетий Македонски, записани от руските погранични служби и препратени към столицата през октомври 1624 г., (проучвани и частично публикувани от споменатата руска изследователка В. Ченцова,) придобиваме следната картина за неговите странствания из Югоизточна и Източна Европа²¹: първоначално напуснал Света гора през есента на 1623 г., Мелетий посетил “Угърската земя” (най-вероятно Трансилвания), след което отпътувал за Киев. Там през лятото на 1624 г. получил грамота от митрополита Йов Борецки, позволяваща му да събира милостиня в Запорожието. По това време столицата на запорожците се намирала на о-в Базавлук в долното течение на р. Днепър (днес под водите на Каховския язовир).²² Там било средището на т.н. “Сеч” – обединение на казациите, които не били пряко подчинени на полския крал (за разлика от т.н. “регистрови” казаци, които получавали заплати от хазната на Жечпосполита). През октомври 1624 г. след неколкomesечен престой в Сечта Мелетий Македонски пристигнал в Путивъл, където го очаквали останалите монаси от манастира Зограф. Впоследствие той донесъл със себе си в московския Посолски приказ грамота от запорожкия казашки хетман Максим Григорович с дата 30 август 1624 г.²³ С оглед на политическия контекст на епохата и споменатата важна роля на пътуващите монаси за събиране на сведения, Мелетий най-вероятно е предал устно в Посолския приказ информация, свързана, от една страна, със споменатите преговори за съюз между Руското

²¹ Ченцова, В. Монахи из Зографа в Киеве и Москве..., стр. 172: “По време на разпита той, старецът Мелетий, каза, че е изпратен от този манастир Изограф от [името на] игумена и цялото братство, за да моли за милостиня из разните християнски държави. А е бил изпратен по [тези] държави заедно с поп Евтимий през миналата 132-а година [1623 г.], в деня на свети Димитър Солунски, и този негов другар, поп Евтимий, е починал в угърската земя през Филиповия [Рождественския] пост на миналата 132-а година [...] И [той] ни представи, господарю, на нас, твоите служители, своята препоръчителна грамота от игумена и цялото братство на зографския манастир; [също] и друга [препоръчителна] грамота от киевския митрополит Йов Борецки, в която той [Борецки] написал от Киев до казациите в Запорожието за него [Мелетий] за [свободно събиране на] милостиня; третата гетманска грамота [потвърждава,] че е изпратен от Запорожието [обратно в Киев]; а в Запорожието, господарю, той, старецът Мелетий, е бил изпратен от Киев през миналата 132-а година в 18-я ден на юни, и от тогава, господарю, е бил в Запорожието до 1 октомври на сегашната 133 година [1624 г.]” В. Ченцова обръща внимание на множество несъответствия в показанията на Мелетий и на неговите събратя от манастира пред граничните власти. Според зографския архимандрит Амфилохий Мелетий всъщност напуснал Света гора самоволно, докато епископ Исаакий Борискович разказал, че Мелетий от Зограф бил арестуван от подчинените му свещеници в град Хмелник (дн. Централна Украйна), където бил обвинен в изработването на фалшиви манастирски печати и грамоти, но успял да избяга и да се укрие в Киев. Към момента липсва информация от други източници, която да ни даде ясна представа за тези потайности в поведението на светогорския монах. Но самият факт, че въпреки провиненията си Мелетий е приет отново от другите монаси и допуснат от граничните власти в Руското царство, говори в полза на предположението, че неговите “странствания” са имали и други цели освен събирането на църковна милостиня. - виж. Ченцова, В. Монахи из Зографа в Киеве и Москве..., С. 175.

²² Ластовский, В. В. Запорожская Сечь..., С. 631-635.

²³ Документ РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. Г. 9 от Руския държавен архив в Москва (30 август 1624 г.) - Ченцова, В. Монахи из Зографа в Киеве и Москве..., С. 182, бел. 54.

царство и Сечта, а от друга – с не по-малко важния въпрос за взаимоотношенията на запорожците с Кримското ханство.²⁴

Въпросната 1624 година е от изключителна важност за политическата история на страните в целия регион с оглед пренареждането на системата от дипломатически съюзи. Именно тогава Кримското ханство под ръководството на хан Мехмед III и неговият брат калга Шахин Гирей за първи път от подчиняването си от Истанбул (1475 г.) отхвърлило османския сюзеренитет (в периода 1624-1628 г.) и сключило съюз със запорожките казаки.²⁵ През 1624 г. кримците отказали да изпратят помощни военни отряди на султан Мурад IV, нужни за подновената война с Иран, с което си навлекли наказателна експедиция от страна на Високата порта. През летните месеци на въпросната година запорожки отряди воювали заедно с кримските татари срещу османските сили, опитващи се да превземат град Кафа (дн. Теодосия). Възползвайки се от ангажираността на османците срещу Крим и най-вече срещу Иран, между пролетта и есента запорожците осъществили за първи път в рамките на една година цели три морски грабителски експедиции срещу околностите на незащитения Истанбул. Освен богатата плячка, една от основните цели на Сечта било отвличането на вниманието на османските армии от Кримския полуостров. И действително, благодарение на казашката помощ, споменатите братя Гирей поне временно успели да надделеят в започналото противоборство с Портата. В края на годината бил сключен и първият в историята им официален съюзен договор за военна взаимопомощ между Сечта и Бахчисарай - 24.12.1624 г.²⁶

Кримско-запорожският договор от 1624 г. представлявал значителна опасност както за Османската империя, така и за Полско-литовското кралство. Той се явявал съставна част и от голямата “дипломатическа игра” на иранският шах Аббас Велики (1587-1629 г.), стремящ се да привлече европейските съседи на Истанбул в своята антиосманска коалиция.²⁷ В току-що започналата война с Портата за контрол над Месопотамия и Южен Кавказ (1623-1639 г.) – най-тежкият и дълъг конфликт между двете мюсюлмански империи за целия XVII в. – Аббас се нуждаел от съюзници. Такива открил именно в Крим, където зависимите от Иран Гирей – Шахин и Мехмед – действали в негов интерес, успешно отвличайки османски военни сили от източния фронт. Чрез Крим и връзките на Гирейте в

²⁴ Пак там.

²⁵ Флоря, Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Вып. 1. Москва, 1995. С. 25-35.

²⁶ Грушевський, М. Історія України-Руси..., С. 517.

²⁷ Ченцова В. Г. «Персидские мотивы» в международной политике начала XVII в.: история появления в Москве ризы Христовой и мощей св. Иакова Персянина // Историк и источник. Сборник статей к юбилею С. Н. Кистерева. Санкт-Петербург, 2018. С. 402-438.

региона Аббас правел опити да привлече в своята антиосманска коалиция не само казашките полкове, но дори и полско-литовският елит и Руското царство.²⁸

Според направеното от В. Ченцова проучване, Мелетий действително е предал в Москва информация за тези събития: първо, с оглед пребиваването му в Сечта (юни-август според показанията му пред руските погранични власти в Путивъл) именно по време на активните бойни действия срещу османците през лятото на същата година; и второ, с оглед на личната му среща с тогавашния казашки хетман Максим Григорович (1624 г.). Именно от тази значима фигура Мелетий получил грамота преди заминаването си обратно за Киев през август 1624 г., където бил снабден с още доверителни документи от самия архиепископ Йов Борецки (датиращи от месец септември), след което потеглил за руската столица като част от дипломатическата мисия на еп. Исаакий Борискович.²⁹

Понастоящем дейността на Мелетий като дипломатически агент в края на 1624 г. остава не напълно изяснена поради частичното публикуване на запазените в РГАДА в Москва документи. Но дори известните данни дават основание да се предположи, че продължителното му пребиваване в Киев и Запорожието в един важен за тяхната история момент не е било случайно. Личните срещи на Мелетий с най-значимите църковни и военни водачи на православните в украинските земи действително са му позволявали да отнесе в Москва важна информация за политическата обстановка в Източна и Югоизточна Европа. Можем само да гадаем дали тя е послужила за взимането на политически решения в руската столица в периода 1624-1625 г.

* * *

От голямо значение е и фактът, че през есента на 1624 г. сред групата зографски и украински монаси се е намирал и най-значимият киевски печатар по това време – Памва Беринда (поч. 1632 г.). Личност със забележително образование и автор на едни от най-значимите съчинения на руска мова/рутенски литературен език (използван в белоруските земи на Литовското княжество и украинските земи под върховенството на Полската корона), той имал важен принос за подготовката на повечето киевски старопечатни книги от началото на XVII в. Беринда трябвало да връчи на цар Михаил Фьодорович специален подарък от киевския архиепископ – висококачествено издание на едно от съчиненията на

²⁸ Пак там, с. 417-424.

²⁹ За съжаление, запазените грамоти от Мелетий Македонски в московския архив РГАДА, проучвани от В. Ченцова, не са публикувани цялостно и навярно тяхното подробно изследване би могло да даде интересни детайли за дейността на Мелетий през 1624 г. - РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 9 (30 август 1624 г.); РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 10 (31 август 1624 г.), по: Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., С. 172, 182.

свети Йоан Златоуст, отпечатано в Киев през 1623 г., по инициатива на патриарх Кирил Лукарис. Към онзи момент Йов Борецки основал в митрополията си първата модерна духовна академия, фабрика за хартия и типография в Печорската обител (ок. 1615-1616 г.), която се превърнала в най-големия православен книжовен и печатен център за първата половина на XVII век.³⁰ Около нея се оформил активен интелектуален кръг. Монаси и учени като Памва Беринда, Захарий Копистенски, Лаврентий Зизаний и др. започнали систематично да печатат най-важните православни богословски и литургични текстове, и да подготвят за издаване нови преводи от гръцки и латински на различни граматики, речници, религиозни полемични съчинения и дори политически трактати.³¹

Познанството на Мелетий от Зограф с киевския печатар Памва Беринда навярно също не е било случайно. Както ще бъде споменато по-долу, цялата последваща дейност на зографския монах била тясно свързана с православно печатно и книжовно дело. В един ръкопис от 1632 г., съхраняван в атонския манастир Хилендар, Мелетий Македонски се самоопределил като "печатар."³² Въпреки липсата на други освен споменатите оскъдни свидетелства, би могло да се предположи, че този и други балкански монаси са взели дейно участие в печатната работа извършвана в Киев през първите десетилетия на XVII в. През 1630-те именно Мелетий ще играе важна роля в пренасянето на киевската печатна традиция в румънските земи.

Влашкият владетел Матей Басараб, Мелетий Зографски и възстановяването на печатното дело във Влахия (1633-1644 г.)

Матей Басараб (1632-1654 г.) бил най-дълго властващият княз на Влахия през XVII в. Неговото 22-годишно управление било белязано от рядко срещана дотогава политическа стабилност, военни успехи и финансов просперитет. В духа на византийските имперски традиции Матей Басараб поел ролята на щедър покровител на Православната Църква, правейки значителни дарения на храмове и манастири както във Влахия, така и в целите Балкани.³³ Повлиян от примера на процъфтяващото книгопечатане в Киевската

³⁰ Шумило С. В. Основатель Киево-Братской школы митрополит Исаия (Копинский) и его участие в возрождении православия в Украине // Труды Киевской духовной академии. № 23. Киев, 2015. С. 135-147.

³¹ Ісаєвич, Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 169-171.

³² Въпросният ръкопис бил закупен от Мелетий Македонски в днешния югозападен украински град Бар през 1632 г. - Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Т. 1. Београд, 1902, № 1240. Ісаєвич, Я. Українське книговидання..., С. 178, бел. 53.

³³ Ion Niță, "Matei Basarab și contribuția sa la susținerea Ortodoxiei Sud-Est Europene", în *Epoca lui Matei Basarab: studii și comunicări: Analele Universității din Craiova. Seria Istorie*, X, 10 (2005), p. 31, n. 3; pp.

митрополия и Москва, основаването на типография се превърнало за Матей Басараб и неговите съмишленици в един от централните елементи на замисляната от тях програма за църковни реформи.³⁴

В предговора на първата влашка печатна книга за XVII в. – Молитвеник на църковнославянски (Къмпулунг, 1635 г.) – Матей Басараб разказва историята на появата на това ново типографско учреждение в неговото княжество:³⁵

"Тогава, когато управлявах тази земя [Влашко] с благодатта и помощта на моя Всемилостив Господ, видях, че в цялата област има глад и жажда, но не за хляб и вода, както казва пророкът, а за храна и питие за душата – тоест, за Словото Божие, с което душата се храни [...]" След това Матей Басараб продължава: *"[...] заедно с някои от нашите благородни и най-верни боляри [...] обмисляхме какви усилия можем да положим за задоволяването на такъв най-силен [духовен] глад [...] и разбрахме, че поради недостига на божествени книги дойде това зло и че отново чрез тяхното умножаване то ще изчезне."* Докато търсели решение, *"[...] Бог ни показа един човек, чужденец, достопочтен йеромонах на име Мелетий Македонски, който бе пристигнал от руските страни и който ни каза: "Видях печатното дело и след като проучих за цената му, дойдох да [ви] известя [и да ви запитам] дали ще ви бъде угодно [да бъде създадена печатница]. След това веднага, като се посъветвахме с един от неговите съратници, мъж на име Нектарий Пелагонийски, и заедно с него – нашия верен слуга Стефан Бързоходец, изпратихме ги в Русия за печатарски материали [...]"* Вероятно през 1633 г.³⁶

42-57. – Басараб основава между 30 и 40 нови храма в румънските земи и южно от Дунава за времето на управлението си.

³⁴ Първият опит за основаване на печатница в румънските земи е този на архимандрит Макарий от 1508-1512 г. в Търговище, който обаче бил кратковременен. Във Влашко през 1540-те - 1550-те години на XVI в. били активни няколко печатари, сред които най-известен е балканецът сръбски произход Димитрие Любоевич (другият бил Филип Молдовянин напечатал две книги в Сибиу през 1540-те), но отново това културно усилие останало без продължение поради липсата на подходяща среда за развитието на печатното дело. Единствено през втората четвърт на XVI в. плодотворна печатна дейност успял да развие знаменитият румънски печатар дякон Кореси в Брашов с помощта на градските немски първенци. Последната румънска печатна книга изобщо за XVI в. се появява през 1588 г. именно в Брашов, Трансилвания, след което следва голямо прекъсване от почти половин век до 1635 г. Именно тогава с участието на Мелетий Македонски била основава първата румънска печатница за XVII столетие. За разлика от спорадичното книгопечатане на църковнославянски или румънски в дн. румънски земи, немското и унгарско печатно дело имат много по-богата и непрекъсната традиция в Трансилвания. - Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor...*, p. 95.

³⁵ Вж. Молитвеник на църковнославянски - Къмпулунг, 1635 г.: (Sig. CR XVII II 11) от дигиталната колекция на Румънската национална библиотека в Букурещ: <http://digitoool.bibnat.ro/> (последно посетен - април 2023 г.).

³⁶ Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea...", pp. 105-106, p. 112. Първият указ на Матей Басараб, в който се споменава печатарят Мелетий Македонски, е от 06.01.1634 г., когато влашкият владетел предоставя на зографския монах управлението на олтенския манастир Говора. Това доказва, че контактът между тях е бил установен преди тази дата. След като разглежда хронологията на ранното управление на

Басараб пратил по тях писмо с молбата си и дарове за киевския архиепископ Петър Могила (1632-1646 г.), известния църковен реформатор. В замяна получил от Киев "[...] печатарска машина с пет вида шрифтове, а също и опитен печатар с нея, на име Тимофей [Вербицки], заедно с другите, на които показахме това място и град, наречен Къмпулунг, и наредихме да живеят [и работят] там [...]" В заключителните си бележки Матей Басараб (или някой от учените му сътрудници), след като се обръща към "[...] всички, които са в съюз с нас чрез този дълбок и мъдър език [- църковнославянския] и в [православната] вяра [...] молдовласи, угровласи, руси, сърби и българи [...]" нарича типографското дело "дар" и "съкровище," чрез използването на които може да се постигне желаното православно духовно обновление.³⁷

Този предговор от 1635 г. илюстрира всеправославния мащаб на идеите на влашкия елит за църковни реформи и значението на духовници от българските земи и Света гора за осъществяването им.³⁸ От особена важност тук е фактът, че в комуникацията между киевския архиепископ и влашкия двор посредничил именно монахът Мелетий от Зограф.

Басараб, Георге Йонеску твърди, че най-вероятното време, когато се е случила мисията на Мелетий в Киев, навярно е била пролетта на 1633 г. Интересно е да се спомене, че провъзгласяването от Матей Басараб на Мелетий за игумен на Говора през 1634 г. ("този изключително благочестив и достоен мъж", както влашкият владетел го нарича в своя указ) е направено пред самия влашки "диван" (т.е., благороднически съвет). Това свидетелства за добрите взаимоотношения между княза и атонския монах и за авторитета, с който Мелетий се е ползвал във влашкия двор.

³⁷ Разпространение на униатството на изток ок. 1600 г. - с униите от Брест, Мукачево (1596 г., 1646 г.), множеството лични преминавания в католицизма на висши йерарси като вселенските патриарси Неофит II (1607-1612 г.) и Тимотей II (1612-1620 г.), както и на някои митрополити от сръбската, грузинската и арабската антиохийска Църква - било един от основните стимули за търсене на средства за издигането на духовната култура на православно паство с цел предпазването му от католическия (и частично протестантски) прозелитизъм - най-вече чрез реформа (или както го наричали съвременниците от XVII в. "обновление") на православно религиозно образование и печатно дело. - Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, pp. 192-196. Паралелно с това, според румънският изследовател В. Къндя, досегът на все по-голям брой православни духовници и светски аристократи със западноевропейския хуманизъм от края на XVI - началото на XVII в. (в средища като Венеция, Падуа, Рим, Виена и др.) довел до дълбоки културни и мирогледни промени сред източноевропейските православни общества. Според Вирджил Къндя превъзходство в научната и политическа сфери мотивирало представители на православният елит да търсят мерки, с които да компенсират остро чувство на "изоставане" спрямо техните западни съвременници. Тези мерки се изразили именно в осъзнатия стремеж към реорганизиране на споменатите православни културни институции - училищното и печатно дело: Virgil Căndea, *Răzuna dominantă: Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, pp. 244-255, pp. 262-266.

³⁸ В доклада си от 10 август 1637 г. католическият мисионер Франциск Марканик описва по сходен начин намеренията на влашкия елит относно печатането на православна литература: "Матей Вода [...] възнамерява да препечата църковните книги от източен обред, които се използват за църковните служби от прелатите и монасите в неговото владение и в много други провинции, като например: Молдова, Русия, България, Сърбия, Рашка, Херцеговина и по-големите части на Тракия и Македония, достигайки дори до Света гора". - Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea așezământului cultural medieval mănăstirea Govora din județul Vâlcea", *Arhivele Olteniei*, XV, 86-88 (1936), p. 119. Друг католически мисионер, българинът Петър Богдан Бакшич, по време на посещението си във влашката столица през 1644 г. описва близките контакти между Матей Басараб и духовници от Балканите. - Вж.: Станчев, К., Влаевска-Станчева, А. Архивите говорят № 71: Ватикански извори за българската история през XVII в. София, 2019, 54-56.

В резултат на тази негова “мисия” в Киев била основана първата печатарска работилница във Влахия за XVII в.³⁹ Тя била разположена в малкото градче Къмпулунг в близост до столицата Търговище и функционирала от 1634-1635 г. насетне до началото на 1650-те. Водеща роля в печатарския процес там имали пристигналите заедно с Мелетий от Киев монаси - споменатият Тимофей Вербицки и Иван Глебович (двама от най-известните типографи в Киево-Печорската лавра през 20-те и 30-те години на XVII в. и близки сътрудници на значимия печатар Памва Беринда, свързан с Мелетий още от времето на съвместното им пътуване до Москва през 1624 г.). Те останали във Влашко само за кратко и след създаването на печатницата в Къмпулунг се завърнали в родината си.⁴⁰ Групата монаси от Балканите, ръководена от Мелетий Македонски, се задържала във Влашко и след 1636 г. започнала работа във втората влашка типография в манастира Говора в западната област Олтения, където Мелетий бил игумен между 1634 и 1640 г.⁴¹

³⁹ Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, Carte și tipar în societatea românească și Sud-Est Europeană, București, 1985, pp. 51-64.

⁴⁰ Ісаєвич, Я. Українське книговидання..., С. 182.

⁴¹ Gheorghe Ionescu, “Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul”, *Buletinul monumentelor istorice*, XL, 2. București, 1971, p. 29. Запазени са множество актове от манастира Говора с името на Мелетий Македонски като негов игумен през 1630-те във връзка със съдебни дела за имоти на тази обител в сериите “Documenta Romaniae Historica.” В тази ценна научна поредица са публикувани голям брой румънски административни документи от XVII столетие. Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1633-1634. Vol. 24. București, 1974: 6 януари 1634 г. - Матей Басараб дарява на игумена на Говора Мелетий Македонски типограф и на братството на манастира дохода от съседното едноименно село Говора, което било освободено от данъци и такси (стр. 243-245); 28 юни 1634 - Матей Басараб отсъжда в полза на манастира Говора доходите от село Нънишъщи, за които имали претенции местни благородници (стр. 412-415); 23 октомври 1634 - нови съдебни дела за земи пред влашкия диван, спечелени от Мелетий (стр. 526-530). Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1635-1636. Vol. 25. București, 1985: 1 януари 1635 г. - Матей Басараб прави дарение на манастира Говора (стр. 1-2); 15 март 1635 г. - ръководеният от Мелетий манастир получава в дарение нови земи (стр. 47); 15 април 1635 г. - Мелетий приема ново дарение за манастира Говора (стр. 68); 25 октомври 1635 г. - Басараб позволява на Мелетий и браството на манастира да създадат водна мелница (стр. 402); 2 ноември 1635 г. - Матей Басараб отсъжда нов спор за земя в полза на манастира Говора (стр. 156-157); 20 април 1636 г. - Матей Басараб дарява приходите от село Глодул на обителта Говора (стр. 265), потвърдено от акт на йерусалимския патриарх Теофан III от 20 април 1636 г. (стр. 267-268); 9 август 1636 г. - патриарх Теофан III Йерусалимски лично потвърждава и се превръща в гарант за валидността на акт на Матей Басараб, с който влашкият владетел дарява приходите от няколко селища за новоосновените печатница и училище в манастира Говора (стр. 403-406); 25 октомври 1636 г. - Мелетий влиза в съдебен спор с претенденти за собствеността на поземления имот, върху който е построена говорската мелница (стр. 441-442). Друг том от споменатата поредица ни дава още информация за активността на Мелетий като игумен - Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1639-1640. Vol. 27. București, 2013: 1 март 1639 г. - манастирът Говора се освобождава от половината сума имперски харадж, която трябва да заплати (20 вместо 40 ед.) (стр. 45); 2 декември 1639 г. - Мелетий игумен на Говора купува две лозя в съседното на манастира село Бунещи (стр. 59); 15 юни 1640 г. - покупка на ново лозе от страна на Мелетий (стр. 69); 27 ноември 1640 г. - владетелят Матей Басараб освобождава ред манастири във Влахия, сред които и Говора, от зависимостта им спрямо манастири, намиращи се на юг от Дунава (стр. 78). На 10 юли 1642 г. Мелетий се явява като свидетел по дело в епископията Ръмнику-Вълча, но вече като “бивш игумен” на Говора - т.е., малко преди преместването на говорската печатница в столичния манастир Дялу в Търговище - Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1641-1642. Vol. 28. București, 2018, pp. 676-677. В същото издание (стр. 821-822) Мелетий вероятно се явява в документ от 26 април 1642/1643 г., за чиято автентичност има съмнения, като страна в съдебен спор за поземлената собственост на манастира Говора. Споменат е игуменът “Русул,” т.е., “руснакът” (навярно във връзка с дългогодишното пребиваване на Мелетий в Киев). Вж. по-подробно за историята на манастира Говора под управлението на Мелетий Македонски в: Gheorghe Ionescu, “Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul”..., pp. 33-43.

На 30 януари 1637 г. се появява първото печатно издание от манастира Говора: Псалтир на църковнославянски. Самият Мелетий Македонски съставя послеслова, който съдържа следната важна биографична информация:

*"По заповедта на светлейшия господар Йон Матей Басараб Воевода и с благословението на преосвещения архиепископ Теофил, по Божия милост митрополит на цялата угровлашка земя, и на Боголюбивия Игнатий, епископ на Ръмник [...] [ми бе наредено] да отпечатам тази книга, наречена Псалтир, аз, най-лошият сред йеромонасите, Мелетий Македонски, игумен на общежителния манастир Говора [...] защото пожелах с [голям] копнеж [да се заема] с това типографско изкуство [още от времето], когато станах монах на Света гора Атон, във великата българска лавра, наречена Зографски манастир."*⁴²

Заедно със своите сътрудници в Говора – монасите Стефан Охридски и Нектарий Пелагонийски (Битолски), споменати в послесловите на другите издания от Говора⁴³ - Мелетий пренесъл успешно натрупания опит в "изкуството на книгопечатането" от Киево-Печорската лавра в румънските земи. Другите двама споменати монаси също с произход от Македония, както показва по-късната им дейност, са били професионални печатари и предвид връзките им с Киев, най-вероятно, както в случая с Мелетий, са получили уменията си в тамошната типография.⁴⁴

Печатницата в манастира Говора се превръща в най-важния румънски книжовен център през 30-те години на XVII в.⁴⁵ Там между 1637 и 1642 г. се появяват следните

Поради фактът, че все още не всички издания на румънските административни документи от XVII в. са в обръщение, възможно е в някои от тях да има и други споменавания за дейността на Мелетий като игумен на манастира Говора (например, недостъпният за автора на настоящата статия том "Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 26 (1637-1638). București, 2022" или някое от по-късните издания за 1640-те г.).

⁴² Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*. Vol. I (1508-1716). București, 1903, pp. 104-105.

⁴³ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*..., pp. 106-113, p. 135.

⁴⁴ Би могло да се предположи, че и другите известни печатари от Говора, Стефан и Нектарий, също са били български монаси от зографския манастир. В документите от руския държавен архив Вера Ченцова открива информация за йеродякон от Зограф, наречен Стефан, който през 1636 г. пътувал до Москва, за да събира църковни книги и финансова помощ. Според собствените му показания той живеел през предходните 7 години (между 1629 и 1636 г.) в Киево-Печорската обител в Киев - т.е., именно когато Мелетий пътувал до града на Днепър, за да води преговори с митрополит Петър Могила за печатарски материали за Влахия. - Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., С. 179. Навярно едно бъдещо задълбочено проучване на техните биографии би дало интересни данни за важната културна дейност на тези български монаси във Влашко в средата на XVII в.

⁴⁵ Тук бих искал да направя едно предположение по въпроса защо водените от Мелетий Македонски печатари първоначално се установили в отдалечения манастир Говора край град Ръмнику-Вълча (Олтения, Западна Румъния), а не например в столицата на страната Търговище. Един от покровителите на българските монаси във Влашко бил епископът на Ръмник, Игнатий, споменат в предговорите на повечето от говорските издания като важен дарител на печатницата. Игнатий "Сърб" бил български свещеник от Никопол, известен с връзките си с Матей Басараб и с османския джелалски водач Абаза Мехмед паша, управител на Силистра. През 1632 г., когато Матей Басараб участвал в тежките политически борби за влашкия престол, подкрепата на Абаза паша се оказала решаваща за издигането му на власт. През същата година Абаза изпратил свещеника

издания: църковнославянски Псалтир (1637 г.), славянски Псалтир с Часослов (1638 г.) и отделно издание на Часослова (1638 г.).⁴⁶ През април 1640 г. в същия манастир е отпечатан и най-известният паметник на ранномодерната румънска правна литература – Номоканон или Правила де ла Говора. Това е първият превод на румънски на сборник с византийско църковно право, предназначен да се превърне в основен наръчник за църковните съдилища. Второ издание било изготвено през същата година за Трансилвания, а по-късно то било отпечатано и в първата молдовска печатница в Яш (1646 г.).⁴⁷ Номоканонът/Правила копирал по-ранно църковнославянско издание на същия сборник (Киев, 1624 г.), използвано от българските монаси-печатари като образец. На това се дължат множеството общи елементи в оформлението на двете издания: например идентичен кирилски шрифт, сходно оформление на страниците, типични барокови флорални орнаменти и др. Тези и по-късните църковнославянски и румънския издания, отпечатани през 40-те години на XVII в. в Дунавските княжества, затвърдили значителната приемственост между украинската и румънската печатна традиции.⁴⁸

* * *

Като свидетелство за значимостта на печатното дело във Влашко можем да приведем накратко следния любопитен случай: в периода 1637-1638 г. типографията в

Игнатий от Никопол, за да съобщи на Басараб, който се укривал в Трансилвания в двора на своя съюзник княз Георги I Ракоци (1631-1648 г.), че ще получи неговата военна и дипломатическа подкрепа в Истанбул в замяна на приемането на политическия му патронаж (и на редовни плащания за османския сановник). Басараб се съгласил и бил "ръкоположен" от Абаза паша за княз на Влахия на церемония в Никопол през 1632 г. Благодарение на тази своя посредническа роля Игнатий направил успешна кариера, първоначално като епископ на Ръмнику-Вълча (от 1636 г.), а след това и като митрополит на цяла Влахия (1653-1655 г.). Вероятно общият етнически произход и службата им в двора на Матей Басараб обусловили близкото сътрудничество между българските монаси-печатари и покровителстващият ги епископ Игнатий. Самият манастир Говора се намирал съвсем близо до центъра на епископията на Игнатий - Ръмнику-Вълча. - Alexandru Iordan, "Ignatie, mitropolitul Țării Românești", *Cercetări istorice. Revistă de istorie românească* (ed. Minea, I.). XIII-XVI, Nr. 1-2, Iași, 1940, pp. 385-404; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, pp. 56-60; Билярски, И. Към изследването на връзките на българите със Синайския манастир „Св. Екатерина“ (MS. Sin. Slav. 15). // *Palaeobulgarica*, 32, 2008, 3, 95–106; Ștefan Andreescu, "Identifying the priest Ignatie of Nicopolis as bishop of Râmnic and metropolitan of Wallachia," *Etudes balkaniques* (Sofia), XLVI, 2010, 3, pp. 158-164. Неслучайно именно в околностите на Ръмнику-Вълча Матей Басараб основал първата манифактура за производство на хартия във Влахия (и доколкото ми е известно, на Балканите изобщо) през 1642 г., която манифактура осигурявала хартия за влашките печатници през останалата част на XVII и през XVIII в. - Ion Niță, "Matei Basarab și contribuția sa...", p. 61.

⁴⁶ Ioan Bianu, Nerva Nodouș, *Bibliografia românească veche...*, pp. 104-125.

⁴⁷ Преводът бил направен от Михаил Моксали (Мокса) - авторът на първата историческа хроника, написана на румънски език (1620 г.) - личност с голямо значение за румънската културна история през XVII столетие. Тук е интересно да се отбележи сътрудничеството между Мелетий Македонски и другите зографски атонски монаси, от една страна, с Михаил Мокса.

⁴⁸ Исаевич, Я. Украинське книговидання..., С. 182-183. На румънски език съществува богата научна литература, посветена на най-различни аспекти от историята на тези печатници и особено по отношение на създадените там първи (поне за XVII в.) румънски печатни издания, притежаващи голяма филологическа стойност като паметници на румънския език от една ранна епоха от неговото развитие - обзор на най-важната информация, вж.: Căndea, Virgil (coord.), *Istoria Românilor. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716)*, București, 2003, pp. 879-886.

Говора успяла да привлече вниманието дори на Римската курия!⁴⁹ Румънската изследователка Виолета Барбу обръща внимание на факта, че през 1637 г. известният чипровски католически търговец Франческо Марканич посетил Басараб и се запознал с книжовната дейност на българските и киевски печатари във влашкия двор. През въпросната година той информирал Конгрегацията за разпространение на вярата в Рим (Sacra Congregatio de Propaganda Fide, осн. 1622 г.) за печатането на православни книги на църковнославянски в Къмпулунг и Говора. Марканич направил предложение Папството да положи усилия за овладяване на тези книжовни институции с цел в тях да бъдат изготвяни текстове на славянски езици с католическо съдържание, които да способстват за разпространението на унията сред източните и южни славяни.

През 1620-те - 1630-те Конгрегацията разгърнала впечатляваща книжовна дейност, включваща превод и печат на Библията, католически катехизиси или богослужебни книги, и др. на най-различни езици, сред които гръцки, “илирийски” (близък до хърватския), арменски, грузински, арабски и др.). Според Виолета Барбу, както Конгрегацията си съперничела с гръцките типографии във Венеция за монопол над печатното религиозно слово на гръцки език в европейския Изток, така и тук влашките църковнославянски печатници можело да се превърнат в конкурент на собствените “илирийски” (или южнославянски) книжовни проекти на Рим. Затова през 1638 г. кардинал Франческо Инголи изпратил във Влахия хърватина Рафасел Левакович – главен специалист по печатане на религиозна литература за хърватските и босненски католици и близък сътрудник на Петър Богдан Бакшев (те заедно подготвили някои от изданията за българските католици от 1630-те).⁵⁰ Левакович имал за задача да убеди Матей Басараб, че за него би било по-изгодно да изпраща средствата, които иначе би дал за печатно дело, в Рим, където да се изготвят желаните от него издания. След това те щели да бъдат транспортирани по море до Константинопол, откъдето вече лесно можело да се разпространяват. Тези издания щели да са с по-добро качество и нямало да се налага скъп внос на печатни матрици от Италия, или да се ползват ограничените като технически възможности типографски материали, изпращани от архиепископ Петър Могिला от Киев.

Действително през 1638 г. Левакович посетил двора на Матей Басараб в Търговище, където провел конфиденциални разговори с владетеля и неговите боляри, сред които бил и Удрище Нъстурел (ок. 1596 - ок. 1568 г.) – главният вдъхновител на православно

⁴⁹ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, pp. 556-661.

⁵⁰ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, pp. 559.

книгопечатане във Влашко, с когото францисканецът-мисионер дори провел богословски диспут. Въпреки това, както констатирал през есента на 1638 г. самият кардинал Инголи, Левакович не успял да попречи на второто издание на Псалтира от Къмпулунг от 1638 г. Левакович твърдял в по-късните си доклади до Папството, че все пак успял да получи обещание от Басараб да не печата книги на църковнославянски (и така да не нарушава желанието от Конгрегацията монопол). Вероятността княз Матей Басараб и неговите съветници да са се повлияли от внезапния интерес на Папството към печатното им дело сякаш се потвърждава, според Виолета Барбу, от факта, че печатаните в началото на 1640-те във Влашко книги са предимно преводи на румънски, докато в сравнение с тях броят на църковнославянските е по-малък.

Близките контакти на Матей Басараб и влашките боляри с католическите мисионери на Изток (и особено с българи католици като Петър Богдан, Петър Парчевич и др.) продължили и през следващите години.⁵¹ Любопитен е фактът, че освен с Мелетий Македонски, този ранен печатар от български произход, Матей Басараб е имал контакт и с друг български книжовник от средата на XVII век - Филип Станиславов. Басараб дори спомогнал финансово за издаването на неговата добре позната книжка "Абагар" (първото печатно издание, съдържащо елементи на новобългарски език) в печатницата на Конгрегацията в Рим.⁵²

* * *

Освен насърчаването на типографската дейност едно от намеренията на влашкия владетел и неговите съветници било да създадат православна семинария в манастира Говора, като заимстват модела на известната тогава академия в Киев, реформирана (1632 г.) от митрополит Петър Могила. В документ от 9 август 1636 г., издаден за ръководения от Мелетий манастир, йерусалимският патриарх Теофан III⁵³ възхвалява усилията на влашкия елит да събере в Говора:

⁵¹ Станчев, К., Влаевска-Станчева, А. Архивите говорят № 71: Ватикански извори за българската история през XVII в. София, 2019.

⁵² Violeta Barbu, *Op. cit.*, p. 563.

⁵³ Теофан III Йерусалимски (1608-1644 г.) бил един от най-важните православни духовници през първата половина на XVII в. Поддържал близки връзки с управляващите в Киев, Москва, Дунавските княжества и особено с константинополския патриарх Кирил Лукарис (1620-1638 г. с прекъсвания), заедно с когото били едни от лидерите на антикатолическата група сред йерарсите в Православната Църква. През 1620 г. той ръкоположил първите нови митрополити и свещеници в Киевската архиепископия след повече от 20-годишно прекъсване. - вж.: Панченко, К. А. Ближневосточное Православие под османским владычеством. Первые три столетия 1516-1831. Москва, 2012. С. 353-361.

"[...] не само учени учители и печатари [...], но и деца, които да изучават свещените букви [...] и колкото могат, да познават вътрешната и външната мъдрост на хората [τὴν ἔσω καὶ ἔξω σοφίαν τῶν ἀνθρώπων]".⁵⁴

Както се подразбира от последния термин от цитата ("външната мъдрост," т.е., светското образование и науки), идеите на хуманизма не са били непознати на този православен йерарх. Създаването на модерни образователни институции представлявало важна част от програмата за църковни реформи на влашката аристокрация. Предполага се, че в този манастир са се обучавали някои от типографите, които по-късно работели в други влашки печатници.⁵⁵ Училището в Говора обаче било закрито скоро и преместено ок. 1640 г. в Търговище, където това първо по рода си славяно-румънско образователно учреждение функционирало до средата на 1650-те години.⁵⁶

Посещението на Мелетий Македонски в Алба Юлия (1640 г.)

Тук би било интересно да се спомене за един по-малко познат, но любопитен епизод от биографията на Мелетий – кандидатурата му за православен митрополит на Трансилвания от 1640 г.⁵⁷

Матей Басараб бил в особено близки отношения с калвинисткия княз на Трансилвания Георги I Ракоци (1630-1648 г.), чиято подкрепа се оказала решаваща за

⁵⁴ Documenta Romaniae Historica, 1635-1636. Vol. 25. București, 1985, p. 403-406 - В моя прочит на този документ под "вътрешна мъдрост" се разбира православната духовност, докато с термина "външна мъдрост" в този документ от патриарх Теофан III се означават светските дисциплини, които е трябвало да бъдат въведени в учебната програма (вероятно по идея на образовани съветници на Матей Басараб като боляринът Удрище Нъстурел - познавач на гръцки и латински език и радетел за употребата на църковнославянския като общ литературен език за всички православни), т.е., предмети като: латински, география, аритметика и др. Според същия документ годишната сума, отпускана на Говора от държавната хазна, е била значителна - 1000 флорина, които трябвало да бъдат използвани за печатането на книги и за заплати на печатарите. Матей Басараб нарежда след смъртта му приходите от редица села трябва да останат за манастира, като по този начин се опитва да осигури финансова стабилност на тази печатарска и образователна институция, а документът, подписан от авторитетния йерусалимски патриарх, служел като правна гаранция, подsigуряваща годишната издръжка и приходите от близките села: Documenta Romaniae Historica, 1635-1636. Vol. 25. București, 1985, pp. 265-268; Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea...", p. 116; Ion Niță, "Matei Basarab și contribuția sa...", p. 75.

⁵⁵ Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea...", p. 120.

⁵⁶ Обзор на известните данни за образованието във Влашко през първата половина на XVII в., вж.: Leontin Popescu, "Biserica și primele școli de pe teritoriul Țărilor Române în perioada medievală (ab initio până la 1650)", *Teologie și Educație La "Dunărea De Jos"*, 15, Galați, 2017, pp. 109-144.

⁵⁷ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688...*, pp. 140-155; Dumitru Vanca, "Moștenirea liturgică a Bălgradului. Importanța tipăriturilor bălgrădene în stabilirea și fixarea formularelor liturgice românești", *Litere*, VII (Sibiu, 2016), pp. 325-356; Eugen Pavel, *Meșteri tipografi Bălgrădeni între 1567-1702*, Alba Iulia, 1979, pp. 299-309; Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577-1702*, Sibiu, 1998; Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad*, Cluj-Napoca, 2001; Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania...*, pp. 16-17.

възкачването му на престола във Влашко в условията на тежки политически борби през 1632 г. Отношенията между двамата владетели оставали приятелски и това довело до засилването на културните контакти между православните румънци в двете княжества.⁵⁸ Така например в периода 1639-43 г. няколко монаси, които по-рано работели в Говора под ръководството на Мелетий – поп Добре, Стефан⁵⁹ и Силвестър,⁶⁰ заминали за Трансилвания, където се включили в работата на първата православна печатница в столицата на провинцията – Алба Юлия/Белград.

През лятото на 1640 г. влашкият митрополит Теофил изпратил в Алба Юлия по молба на православния епископ на Трансилвания Генадий няколко тома от напечатания през същата година на румънски Номоканон/Правила де ла Говора. Навярно по този начин името на Мелетий станало познато на трансилванския елит.⁶¹ След внезапната смърт на Генадий (3 септември) в княжеския двор започнали да се обсъждат кандидатури за епископския престол на Седмоградско. Унгарският благородник Ищван Чернатони, който работел като посланик при двора на Матей Басараб, отпътувал именно за “Мунтения” (Влахия), за да потърси “един подходящ уважаван игумен, за когото вярва, че знае гръцки.”⁶² Въпросният игумен бил Мелетий от Зограф, който вероятно бил поканен именно заради печатарската си дейност. Той действително пристигнал в Алба Юлия през първите дни на септември 1640 г., където влязъл в близък контакт с Ищван Гелей Катона, калвинисткия епископ на Трансилвания (1633-1649 г.). Последният имал грижата да оцени способностите на кандидатите и да ги предложи за одобрение на княз Георги I. Ищван Катона бил известен като реформатор на религиозното образование в провинцията, радетел на унгарското протестантско типографско дело и като близък съветник на князете Ракоци. По негова инициатива (и с помощта на печатари от Нидерландия) през 1638 г. в

⁵⁸ Melinda Mitu, “Cultural relations between Wallachia nad Transylvania in the age of Matei Basarab and Rakoczi Princes”, *Acta Musei Napocensis*, 52-II, 2015, pp. 44-54.

⁵⁹ Сътрудникът на Мелетий Стефан от Охрид е един от малкото печатари, за които се предполага с голяма доза вероятност, че се включват в работата по издаването на първия превод на Новия Завет на румънски в Алба Юлия през 1648 г. и на първия превод на Псалтира (Алба Юлия, 1651 г.), които впоследствие залягат в основата на каноничната Библия на румънски език. Тези текстове оказали огромно въздействие върху последващото формиране на литературния език в трите румънски области - Влахия, Молдова и Трансилвания. Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad...*, pp. 34-54. Най-вероятно Стефан Охридски е идентичен със зографския монах-печатар от Киевската Лавра Стефан, който преди това живеел в Киев и пътувал през 1636 г. до Русия. - Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., С. 178-179.

⁶⁰ Споменатият неколнократно наследник на Мелетий като игумен на Говора и преводач на румънски език йеромонах Силвестър е запомнен в румънската история и като автор на първият превод на Новия Завет на румънски (Алба Юлия, 1648 г.). - Dumitru Vanca, “Moștenirea liturgică a Bălgradului...”, pp. 335-339. Съществуват основания да се предположи, че тази значима за румънската история личност също е била свързана със Света гора и зографската обител, но потвърждаването на подобно предположение изисква допълнителна архивна работа.

⁶¹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor...*, pp. 143.

⁶² Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania...*, p. 16.

Алба Юлия била основана печатница, специализираща в издаването на калвинистка литература.⁶³ Самият Ищван желал да подкрепи издаването на книги и на румънски език с цел привличането на многобройните румънски християни към Реформираната църква.⁶⁴

От кореспонденцията между Катона и Георги I става ясно, че Мелетий получил одобрението на протестантския епископ. След първите си контакти със зографкия инок, Ищван Гелей го описал по следния начин в свое писмо до трансилванския княз (13.09.1640 г.):⁶⁵

“Румънският калугер и игумен, за когото Ви бях писал наскоро по препоръка на друго лице [вероятно посланикът във Влашко Чернатони] – ето, милостиви господарю, че пристигна: мъж на подходяща възраст, достопочтен, [...] който е отпечатал там [във Влахия] Библия⁶⁶ и други книги на румънски език; той е идвал тук [в Алба Юлия] и по-рано и има разрешение от Ваше величество за свободно преминаване [“salvus conductus”] – би могъл да получи службата.” След това Катона продължава с наблюденията си за богословската грамотност на Мелетий и за възможността да се обърне в реформираната вяра: *“За да изпитам способностите му, му зададох няколко въпроса, на които да ми върне писмен отговор. Понеже бе пристигнал заедно с пощенската служба и то в спешка, той ми отговори на тях само накратко, но дори и така успя да покаже познанията си. Извини се, че между тях [православните] не се провеждат подобни диспути и че до момента не е чел в книгите им по тези теми, но и от [кратките му] бележки върху въпросите ми ми стана ясно, че се отличава с просветен ум.”*

Отговорите били преведени от споменатият трансилвански пратеник Ищван Чернатони дума по дума и според Гелей богословските позиции на Мелетий Македонски *“[...] в някои отношения са по-близки до католиците отколкото до нас, [...] но в други се приближават: [Мелетий] обещава, че ще се поучи от нас и че ще изостави някои от суеверията [на православните], в случай че получи службата от Ваше величество.”* След като се изразява в негативни тонове за другите двама кандидати – един протопоп от

⁶³ Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad...*, p. 36; Virgil Căndea (coord.), *Istoria Românilor...*, pp. 947-948.

⁶⁴ В едно от своите писма до Георги I по повод намирането на заместник на починалия епископ Генадий (04.09.1640 - 08.10.1640 г.), Катона пише: *“[...] страхувам се, милостиви господарю, че Господ ще ни потърси сметка за това, че не сме се погрижили за тези обикновени люде [т.е., трансилванските румънци, тънещи в “невежество” и “чисто суеверие,” по думите на Катона] [...] затова би било добре да се напечатат няколко полезни книжки на техния език [...]”* - Кореспонденция между Ищван Катона и Георги I по повод на кандидатурата на Мелетий, вж.: Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane*. Vol. 1. 1599-1699. Cluj, 1940, pp. 204-205.

⁶⁵ Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane...*, pp. 205-206.

⁶⁶ Мелетий не е печатал Библия във Влахия или поне липсват запазени екземпляри.

областта Хацег и молдовския монах Илие Йорест, който бил препоръчан от тамошния владетел (и конкурент на Матей Басараб) Василе Лупу (1634-1653 г.) – Гелей продължава за Мелетий:

“Този би могъл да се заеме с печатането на книги, в случай че го съпровожда благоволенieto на Ваше величество и в случай че Матей Басараб му позволи. Румънските свещеници го обвиняват, че бил високомерен човек, но пък на един сановник подхожда да налага авторитета си, защото прекалено голямо фамилиарничене води със себе си загубата на уважение.”

Протестантските религиозни власти в лицето на Ищван Катона представили на Мелетий 24 изисквания, с които той трябвало да се съобрази, за да бъде избран за православен епископ на Седмоградско.⁶⁷ Повечето от тях целяли ненасилственото сближаване на богослужебните практики на православните в Трансилвания с тези на Реформираната Църква. Особено силен бил акцентът върху заместването на непонятния за местното население църковнославянски с румънския – в богослужението, печатните книги,

⁶⁷ Ion Lupaş, *Documente istorice transilvane...*, pp. 206-209. Документът е съставен в Алба Юлия с дата 22 септември 1640 г. като доклад до княз Георги I и изрежда изискванията към кандидата:

“1. Да основе тук [в резиденцията си] или където би било уместно, добро румънско училище, в което да ангажира двама или трима опитни преподаватели, които да знаят добре латински, гръцки и румънски и които да обучават децата и младите румънци както на латински език, така и на християнската вяра.

2. Да поддържа типография и ученици за печатари, заедно с които да печата нужните за обновлението на църквата и за развитието на училищата им книги.

3. Да забрани на подопечните си свещеници проповядването на чужди езици и да им поръча да извършват всяка божествена служба пред селските жители на техния език, т.е., румънския.

4. Всяка седмица да проповядва на румънски по два пъти - в сряда и петък.

5. Да преведе нашите ежедневни молитви, както за сутринта, така и за вечерта, да ги запише, да ги отпечата и да нареди те да се четат всеки ден в църквата.

6. Да запише, да отпечата и да нареди да се пеят ежедневно в църквите нашите песнопения, преведени на румънски език, на които се служи в Карансебеш и Лугож [където имало румънски протестантски общности] преди и след молитвата на проповедника.

7. Да отпечата [калвинисткия] катехизис [- вероучение], преведен на румънски, и да нареди да се обучават по него децата и момичетата в точно определено време.

8. Да предава Светото Причастие с разделени Хляб и Вино - не с лъжичка, както имат обичай [православните], но давайки им в ръка изсушения Хляб, а Виното - да го пият от потира.”

Следват множество други подробни изисквания, свързани с богослужението - да убеждава пасомите си в нуждата от подобни нововъведения; да не причастява малки деца; да се опростят ритуалите; да не се използват в службите камбанен звън, кандила, тамян, свещи и други “суеверия”, “останали от папистите”; да не се почитат светците и ангелите; от тайнствата да останат само Кръщението и Причастието; да не се почитат иконите и кръстовете, изложени по публични места като кръстопътищата; да се опрости ритуалът по погребване и да се забранят паленето на свещи, надгробните плачове, “разговарянето” с починалите и др.; да учи на по-внимателно отношение към поста, не като самоцел, а като помощно средство за молитвата; да учи румънците да изоставят отделното почитане на петъчния ден (като ден на Разпятието); да преследва по всякакъв начин русалийските и другите “скитнически игри”; да отмени обичая с даването на мед на младоженците и др. Но може би най-значимото изискване от гледна точка на Реформираната Църква е последното: “24. Да изпълнява послушание спрямо унгарския [калвинистки] епископ, да се съобразява с него и освен това, ако бъде порицан за някое неблагочестиво дело или за извършването на някоя простъпка, да се подчини [на наказанието, определено от епископа]...”

които предстояло да се издадат, и в проповедите. Петата точка например гласяла, че кандидатът Мелетий от Говора се задължавал:

*"5. Да преведе нашите ежедневни молитви, както за сутринта, така и за вечерта, да ги запише, да ги отпечата и да нареди те да се четат всеки ден в църквата."*⁶⁸

Още през есента на 1640 г. в Алба Юлия се появява първото в историята печатно издание с ежедневни молитви на румънски език: "Молитви за когато ставате сутрин," "Молитви за когато се приготвяте за сън през нощта," "Молитви към Божията майка" и др. Въпреки че авторството на превода е спорно, според румънския изследовател Ю. Павел най-вероятно тези кратки книги за масова употреба били отпечатани по поръчение на Мелетий Македонски от неговия ученик - печатарят поп Добре - през 1640 г. в отговор на изискванията на калвинистките религиозни власти.⁶⁹ Тук е интересно да се наблюдава пряката взаимовръзка между, от една страна, "езиковата" политика на Реформираната църква в Трансилвания спрямо местното румънско население и от друга - засилващата се употреба на прости народния румънски език в богослужението (тенденция, проявила се и в по-късната работа на зографските печатари във Влашко през 40-те години на XVII в., когато новите издания на църковнославянски били по-малко спрямо тези на румънски език).

В своята лична кореспонденция с трансилванския княз Георги I, Ищван Катона изразявал предпочитанията си към кандидатурата на Мелетий заради опита му в печатното дело.⁷⁰ Същовременно обаче изразявал и съжалението си, че нито един от претендентите, включително и зографският монах, не били готови да преминат в калвинизма и да се откажат от "основите" на вярата си, поради личните им убеждения, страха от отлъчване от страна на вселенския патриарх и поради страха от възможната реакция на румънските пасоми.⁷¹ Въпреки благосклонното отношение на калвинисткия епископ към Мелетий, по политически причини длъжността била дадена от трансилванския княз не на "влашкия", а на "молдовския" кандидат за епископския пост – Илие Йорест (1640-1643 г.), който скоро след това бил отстранен заради отказа си да разреши разпространението на калвинистка литература в православните храмове.⁷² В този контекст не е изключено посещението на

⁶⁸ Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad...*, p. 38.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ Минуси били това, че Мелетий не владел румънски и гръцки (понеже, по собствените му думи, макар че бил роден в Македония, я напуснал още като малък и затова не усвоил езика). Все пак той бил съпроводен от няколко учени монаси, които освен местния, владели още гръцки и латински език. Така те могли да се включат в планираната преводаческа и печатна работа в Алба Юлия. - Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane...*, p. 209.

⁷¹ Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane...*, pp. 209-210.

⁷² Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 65-68.

Мелетий в Алба Юлия през 1640 г. да е имало и характера на дипломатическа мисия. В своето постоянно съперничество за надмощие в Дунавския регион, влашкият владетел и молдовският Василе Лупу разчитали много на подкрепата на трансилванския княз Георги I Ракоци във взаимната си борба⁷³ и наличието на доверен човек на епископския престол в Алба Юлия можело да се превърне в сериозен дипломатически актив. Разбира се, единствено детайлното изследване на богатата история на взаимоотношенията на трите Дунавски княжества през този период навярно би могло да покаже, дали Мелетий от Зограф е бил по някакъв начин ангажиран със защитата на интересите на влашкия владетел пред трансилванския двор.

През есента на 1640 г. след неуспеха на Мелетий в Алба Юлия Матей Басараб настоял той да се върне във Влашко и да продължи печатарската си работа южно от Карпатите.⁷⁴

Реакцията във Влахия срещу калвинисткия прозелитизъм в Трансилвания

През 1641 г. под ръководството на Мелетий в Говора излезли от печат "Жития на светиите" на румънски език, преведени от наследилия го на поста игумен на манастира йеромонах Силвестър.⁷⁵ Последното произведение, отпечатано от Мелетий Македонски в Говора, било "Учително евангелие" от 1642 г. Печатният процес започнал в олтенския манастир, но завършил в обителта Дялу в столицата Търговище, където след 1642 г. била пренесена печатарската машина от Говора заедно със специалистите и материалите.⁷⁶ "Учителното евангелие" представлявало издание на евангелските зачала, четени в течени на годината в неделни дни, придружено от техни тълкувания, проповеди и жития на популярни светци. Преводът на румънски език бил направен отново от сътрудника на Мелетий Силвестър, който бил подпомогнат в работата си от един от най-образованите представители на влашката аристокрация – Удрище Нъстурел.

⁷³ За конфликтите между двамата румънски владетели, вж.: Virgil Cândea (coord.), *Istoria Românilor*. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716), București, 2003, pp. 118-135. Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, pp. 143.

⁷⁴ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor...*, p. 155.

⁷⁵ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche...*, p. 106.

⁷⁶ Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească...*, p. 36. Там в последващите години до смъртта на Матей Басараб (1654 г.) били издадени множество нови църковни книги на румънски, преводи от църковнославянски, гръцки и латински, дори първата румънска граматика, както и най-ранният църковнославянско-румънски речник. С изгубването на най-големия покровител на печатното дело в страната обаче, влашкото книгопечатане прекъснало за повече от 20 години до края на 1670-те, когато било възстановено по времето на княз Шербан Кантакузин (1678-1688 г.).

Удрище Нъстурел (1596/1598 – ок. 1658 г.) бил истински православен хуманист, радетел за употребата на църковнославянския като общ културен език за всички православни християни, на който да се създава съвременна литература и идеен лидер на множество църковни преобразования във Влахия.⁷⁷ Той също така бил и авторът на предговорите към много румънски издания от това време, което показва тясното сътрудничество в редакторската работа между зографските монаси и местната аристокрация. В предговора към последното издание от Говора от 1642 г. Удрище Нъстурел изразявал опасенията си, че мнозина православни в Трансилвания приемали "ереста," т.е., калвинизма, който през XVII в. с подкрепата на унгарските трансилвански владетели се превърнал в "държавна религия" на княжеството и осъществявал силна прозелитистка дейност.⁷⁸ За Нъстурел целта на напечатаната в Говора книга била да укрепи православната вяра сред своите читатели и така да помогне за защитата на православното "стадо" от "вълците." Междувременно в Дунавските княжества през 1640-те били организирани редица антипротестантски църковни събори (Яш, 1642 г.; Търговище, 1645 г.), на които се обсъждала нуждата от решителна реакция срещу калвинисткия прозелитизъм на унгарските трансилвански владетели, а също така се осъждало учението на известния със своите про-калвинистки позиции вселенски патриарх Кирил Лукарис (1620-1638 г.).⁷⁹ Преводът на "Учителното евангелие" (своего рода православно катехизаторско произведение на народен румънски език) от канцлера Нъстурел и монаха от Говора Силвестърр и напечатано под ръководството на Мелетий Македонски, до голяма степен се явявало отговор на издаването в Трансилвания на калвинистки катехизис на румънски по искане на княз Георги I Ракоци, разпространен през същата 1642 г. сред закарпатското трансилванско румънско население.⁸⁰ Тези факти ни напомнят за съществуващото силно напрежение между различните исповедания през т.н. "епоха на конфесионализацията" (1555-1648 г.), т.е., периода на религиозните войни или тясното преплитане на политическите и църковни въпроси в Европа, и за голямото значение на печатното дело за религиозната полемика от това време.

⁷⁷ За тази забележителна личност на т.н. "Влашко възраждане," вж.: Virgil Căndea, *Răzîunea dominantă...*, pp. 33-79.

⁷⁸ Нъстурел инициирал издаването на "Учителното евангелие" от Мелетий Македонски и неговите сътрудници в Говора, защото, по собствените му думи "[...] видях сред нашия народ много хора [...], които заради липса на благочестие и чужди учения се отклониха, а заради неразумния си и недалновиден ум се отлъчиха от вярата в единствената истинска и законна Божия Църква, обединявайки се с еретиците [...]. Поради тази причина с ревност пожелах [...] да подготвя за тези мои братя настоящата свещена книга, която се нарича Учително евангелие с тълкувания, за да бъде проповядвано нашето християнство на светата Източна църква [...]." - Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 39.

⁷⁹ Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania...*, p. 36-39.

⁸⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 53.

Последната сигурна информация за Мелетий се появява във второто издание на “Учително евангелие” (1644 г.), подготвено на новото място, където се преместила говорската печатница - манастира Дялу в Търговище.⁸¹ В предговора си към този том Мелетий се самоопределил като редактор (“исправник”) на книгата, отговарящ за събирането на ръкописния материал и за нанасянето на корекции преди печата.⁸²

* * *

Дейността на българските монаси в Говора имала действително голямо значение за културната история на Дунавските княжества. Особено важна била ролята на Мелетий Македонски за организирането на първите печатници във Влахия през XVII столетие и на първото религиозно училище. Плодотворната дейност на говорската типография дала едни от най-ценните издания на румънската книжнина за първата половина на XVII в. – както на църковнославянски, така и на румънски език. От Говора новообучени печатари се пръснали и започнали работа в нови печатници в Трансилвания и Молдова, докато някои от сътрудниците на Мелетий във Влахия се включили в книжовната дейност в руските и украински земи. Така например светогорският монах Дионисий Ивирит, който работел през 1640-те г. в другата типография в град Къмпулунг, впоследствие станал един от главните печатари на московския печатен двор и един от главните духовници, които осъществили т.н. “поправка на църковните книги” (известната църковно-книжовна реформа в Руското царство през 1650-те – 1660-те г. по времето на патриарх Никон (1652-1666 г.), която довела до най-важното събитие в културната история на Русия през XVII ст. – старообрядческия разкол).⁸³ Така делото на монаси като Мелетий Македонски и мрежата от атонски и други балкански печатари в Дунавските княжества, Жечпосполита и Русия, в която той участвал, е добър пример за функционирането на “Византия след Византия” (по изрази на известния румънски историк Николае Йорга) или за това как т.н. “византийска общност” продължавала да се развива в рамките на православното културно пространство на Югоизточна и Източна Европа и през османския период.

⁸¹ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche...*, p. 146.

⁸² Изследователят Георги Йонеску излага предположението, че Мелетий се връща отново в манастира Говора в Олтения през 1647 г. През месец април същата година се водело отново дело за имоти на обителта, към които местни благородници изявявали претенции. Манастирът бил представляван от неназован по име игумен с прозвището “Русул,” т.е., руснакът. Йонеску предполага, че е възможно това да е именно Мелетий Македонски, който е наречен “Мелетий Русул” в по-ранен документ от 1638 г. - Gheorghe Ionescu, “Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul”..., p. 42.

⁸³ Ченцова, В. Икона Иверской Богоматери..., С. 289-291.

Библиография:

Билярски, И. Към изследването на връзките на българи със Синайския манастир „Св. Екатерина“ (MS. Sin. Slav. 15). // *Palaeobulgarica*, 32, 2008, 3, 95–106.

Горанчев, В. Българите, Русия и Православният Изток през XV-XVIII век. Към историята на църковно-политическите връзки. Велико Търново, 2021.

Грушевський, М. Історія України-Руси. Том VII. Киев, 1909.

Эварницкий Д. И. История Запорожских козаков. Том 2. Санкт Петербург, 1895.

Ісаєвич, Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 169-171.

Ластовский, В. В. Запорожская Сечь // *Православная энциклопедия*. Том 19. Москва, 2008.

Литаврин, Г. (отв. ред.) Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть I. Москва, 1998.

Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. Том 5. Москва, 1996.

Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Часть II. Санкт-Петербург, 1860.

Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва, 2006.

Станчев, К., Влаевска-Станчева, А. Архивите говорят № 71: Ватикански извори за българската история през XVII в. София, 2019.

Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Т. 1. Београд, 1902.

Флоря, Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. // *Исследования по истории Украины и Белоруссии*. Вып. 1. Москва, 1995. С. 25-35.

Флоря Б. Н. Россия и казацкое восстание 1625 года // *Исторический вестник*. 2017. Том 16 (163), С. 8-23.

Ченцова, В. Г. Икона Иверской Богоматери (Очерки истории отношений Греческой церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА). Москва, 2010.

Ченцова В. Г. Монахи из Зографа в Киеве и Москве в 20–30-е гг. XVII в. // *Исторический вестник*. Христианство на Ближнем Востоке. 2017. Т. 20. С. 164-189.

Ченцова В. Г. «Персидские мотивы» в международной политике начала XVII в.: история появления в Москве ризы Христовой и мощей св. Иакова Персянина // Историк и источник. Сборник статей к юбилею С. Н. Кистерева. Санкт-Петербург, 2018. С. 402-438.

Шварц, И. Походите на запорожские казаки и превземането на Варна 1605 г. // Старобългаристика, XXI (1997), 3.

Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев, 2016.

Шумило С. В. Основатель Киево-Братской школы митрополит Исаия (Копинский) и его участие в возрождении православия в Украине // Труды Киевской духовной академии. № 23. Киев, 2015. С. 135-147.

Alexander, John. "The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569", in "Mount Athos in the 14th–16th Centuries," Athens, Institute for Byzantine Research, *Athonika Symmeikta* 4 (1997): 149–199.

Andreescu, Ștefan. "Identifying the priest Ignatie of Nicopolis as bishop of Râmnic and metropolitan of Wallachia," *Etudes balkaniques* (Sofia), XLVI, 2010, 3, pp. 158-164.

BARBU, Violeta, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008.

BIANU, Ioan, HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche Vol. I (1508-1716)*, București, 1903.

CÂNDEA, Virgil (coord.), *Istoria Românilor. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716)*, București, 2003.

CÂNDEA, Virgil, *Rațiunea dominantă: Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1633-1634. Vol. 24. București, 1974.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1635-1636. Vol. 25. București, 1985.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1639-1640. Vol. 27. București, 2013.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1641-1642. Vol. 28. București, 2018.

Fotić, Aleksandar. "The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II," *Turcica: Revue d'études turques*, 26 (1994): 34–54.

IONESCU, Gheorghe, "Contributii la cunoasterea așezământului cultural medieval mănăstirea Govoro din județul Vilcea," *Arhivele Olteniei*, XV, 1936.

IONESCU, Gheorghe, "Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul", *Buletinul monumentelor istorice*, XL, 2, București, 1971.

IORDAN, Alexandru, "Ignatie, mitropolitul Țării Românești", *Cercetări istorice. Revistă de istorie românească* (ed. Minea, I.). XIII-XVI, Nr. 1-2, Iași, 1940, pp. 385-404.

IORGA, Nicolae, Cărți domnești, zapise și răvașe. Partea 3: *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, București, 1904.

MÂRZA, Eva, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577-1702*, Sibiu, 1998.

NIȚĂ, Ion, "Matei Basarab și contribuția sa la susținerea Ortodoxiei Sud-Est Europene", în *Epoca lui Matei Basarab: studii și comunicări: Analele Universității din Craiova. Seria Istorie*, X, 10, 2005.

LUPAȘ, Ion, *Documente istorice transilvane*. Vol. I. 1599-1699. Cluj, 1940.

MIRCEA, Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Vol. 2. București, 1991.

MIRCEA, Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968.

MITU, Melinda, "Cultural relations between Wallachia and Transylvania in the age of Matei Basarab and Rakoczi Princes", *Acta Musei Napocensis*, 52-II, 2015, pp. 44-54.

PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia, DEMENY, Lidia, *Carte și tipar în societatea românească și Sud-Est Europeană*, București, 1985.

PAVEL, Eugen, *Meșteri tipografi Bălgrâdeni între 1567-1702*, Alba Iulia, 1979.

POPESCU, Leontin, “Biserica și primele școli de pe teritoriul Țărilor Române în perioada medievală (ab initio până la 1650)”, *Teologie și Educație La "Dunărea De Jos"*, 15, Galați, 2017, pp. 109-144.

Saracino, Stefano. “Greek Orthodox alms collectors from the Ottoman Empire in the Holy Roman Empire: extreme mobility and confessionalized communication,” in *Confessionalization and/as Knowledge Transfer in the Greek Orthodox Church*, ed. Kostas Sarris, Nikolas Pissis, and Miltos Pechlivanos (Wiesbaden, 2021), 79-110.

STOICESCU, Nicolae, *Matei Basarab*, București, 1988.

VANCA, Dumitru. “Moștenirea liturgică a Bălgradului. Importanța tipăriturilor bălgrădene în stabilirea și fixarea formularelor liturgice românești,” *Litere VII* (Sibiu, 2016), pp. 325-356.

Илюстрации:

Фигура 1- миниатюра на Матей Басараб и съпругата му Елена, които държат книга (от съвременен ръкопис). - Nicolae Iorga, *Domnii Români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, pp. 96-97.

Фигура 2 - началната страница на предговора от Матей Басараб в Молитвеника от Къмпулунг (1635 г.). - Сигнатура № CR XVII II 11 от дигиталната колекция на Румънската национална библиотека в Букурещ: <http://digitoool.bibnat.ro/> (последно посетен - април 2023).

Фигура 3 - Фиг. 3 - киевският оригинал на Номоканона (първо издание, 1624 г.), преиздаден през 1640 г. в манастира Говора. - Дигитална колекция на Националната библиотека в Киев, Украйна: <https://cdiak.archives.gov.ua/> (последно посетен - април 2023).

ПРАВИЛА
 АУСТАЛІТЕ
 ДИРЕПТЪТОРО ДЕ АБЦЕ,
 ТЕМЕЛЪ АУСТАЛІТЕ
 МТЕ ДИЗЕКОРА, КИТРА А
 ЧЕТА ИИ АРЕНВАНШИИ
 ПРИЦНЛАХИТОМАШ АДМІ.
 ТИПРИЧЪСЪХ АТИПІ
 И ПРАВМІНАТЪ АДМІ
 ІСЪ МАТЪСН
 БАСАРАЖЪ КОЕКО ДАТЪ
 ТЪ ЦАРА ОУГРОВАХИИ:
 АМІНІИ ГОВОРІ.
 ВЛАХИТЕ ЗРИМА БІРЖА
 ЛА ИЦІРЪ АДМІ ХАХИ.

Die. 1464. 1469. 1470. 1471. 1472. 1473. 1474. 1475. 1476. 1477. 1478. 1479. 1480. 1481. 1482. 1483. 1484. 1485. 1486. 1487. 1488. 1489. 1490. 1491. 1492. 1493. 1494. 1495. 1496. 1497. 1498. 1499. 1500. 1501. 1502. 1503. 1504. 1505. 1506. 1507. 1508. 1509. 1510. 1511. 1512. 1513. 1514. 1515. 1516. 1517. 1518. 1519. 1520. 1521. 1522. 1523. 1524. 1525. 1526. 1527. 1528. 1529. 1530. 1531. 1532. 1533. 1534. 1535. 1536. 1537. 1538. 1539. 1540. 1541. 1542. 1543. 1544. 1545. 1546. 1547. 1548. 1549. 1550. 1551. 1552. 1553. 1554. 1555. 1556. 1557. 1558. 1559. 1560. 1561. 1562. 1563. 1564. 1565. 1566. 1567. 1568. 1569. 1570. 1571. 1572. 1573. 1574. 1575. 1576. 1577. 1578. 1579. 1580. 1581. 1582. 1583. 1584. 1585. 1586. 1587. 1588. 1589. 1590. 1591. 1592. 1593. 1594. 1595. 1596. 1597. 1598. 1599. 1600. 1601. 1602. 1603. 1604. 1605. 1606. 1607. 1608. 1609. 1610. 1611. 1612. 1613. 1614. 1615. 1616. 1617. 1618. 1619. 1620. 1621. 1622. 1623. 1624. 1625. 1626. 1627. 1628. 1629. 1630. 1631. 1632. 1633. 1634. 1635. 1636. 1637. 1638. 1639. 1640. 1641. 1642. 1643. 1644. 1645. 1646. 1647. 1648. 1649. 1650. 1651. 1652. 1653. 1654. 1655. 1656. 1657. 1658. 1659. 1660. 1661. 1662. 1663. 1664. 1665. 1666. 1667. 1668. 1669. 1670. 1671. 1672. 1673. 1674. 1675. 1676. 1677. 1678. 1679. 1680. 1681. 1682. 1683. 1684. 1685. 1686. 1687. 1688. 1689. 1690. 1691. 1692. 1693. 1694. 1695. 1696. 1697. 1698. 1699. 1700. 1701. 1702. 1703. 1704. 1705. 1706. 1707. 1708. 1709. 1710. 1711. 1712. 1713. 1714. 1715. 1716. 1717. 1718. 1719. 1720. 1721. 1722. 1723. 1724. 1725. 1726. 1727. 1728. 1729. 1730. 1731. 1732. 1733. 1734. 1735. 1736. 1737. 1738. 1739. 1740. 1741. 1742. 1743. 1744. 1745. 1746. 1747. 1748. 1749. 1750. 1751. 1752. 1753. 1754. 1755. 1756. 1757. 1758. 1759. 1760. 1761. 1762. 1763. 1764. 1765. 1766. 1767. 1768. 1769. 1770. 1771. 1772. 1773. 1774. 1775. 1776. 1777. 1778. 1779. 1780. 1781. 1782. 1783. 1784. 1785. 1786. 1787. 1788. 1789. 1790. 1791. 1792. 1793. 1794. 1795. 1796. 1797. 1798. 1799. 1800. 1801. 1802. 1803. 1804. 1805. 1806. 1807. 1808. 1809. 1810. 1811. 1812. 1813. 1814. 1815. 1816. 1817. 1818. 1819. 1820. 1821. 1822. 1823. 1824. 1825. 1826. 1827. 1828. 1829. 1830. 1831. 1832. 1833. 1834. 1835. 1836. 1837. 1838. 1839. 1840. 1841. 1842. 1843. 1844. 1845. 1846. 1847. 1848. 1849. 1850. 1851. 1852. 1853. 1854. 1855. 1856. 1857. 1858. 1859. 1860. 1861. 1862. 1863. 1864. 1865. 1866. 1867. 1868. 1869. 1870. 1871. 1872. 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. 1878. 1879. 1880. 1881. 1882. 1883. 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891. 1892. 1893. 1894. 1895. 1896. 1897. 1898. 1899. 1900. 1901. 1902. 1903. 1904. 1905. 1906. 1907. 1908. 1909. 1910. 1911. 1912. 1913. 1914. 1915. 1916. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 20

РУСКАТА ГЕОСТРАТЕГИЯ НА БАЛКАНИТЕ И РАЗДЕЛИТЕЛНАТА ЛИНИЯ ИЗТОК – ЗАПАД, XVIII – XIX В.

Рая Димитрова Топузакова

бакалавър "История и геополитика на Балканите" към
катедра "История на Византия и балканските народи"

ABSTRACT:

The presence of Russia in the Balkan geopolitical scene has deep-rooted traditions. Throughout different historical periods, its relationship with the Balkans and interactions with other Great Powers have proven to be a key factor in shaping the fate of the region's states, as well as influencing changes in their political borders, state structure, economic development, and cultural progress within their respective national states. In the struggle for geopolitical and economic supremacy over the "Balkan geopolitical knot," Russia's interests in the 18th and 19th centuries primarily clashed with those of the Ottoman Empire and Austria-Hungary.

Initially, perceptions of the West and the East depend on the postulates of development in the civilizational relations of the Eurasian continent, which determine the differences between its western and eastern parts. Gradually, their socio-cultural, ideological, and geopolitical characteristics are recognized as the primary indicators for the division along the West-East axis. This model for structuring the world is carried out not one hundred percent geographically, but mostly on a cultural principle (which, of course, does not deprive it of its geographical identity). These spaces—the East and the West—should not be viewed as two main, homogeneous, let alone identical entities, as the notion of them should not exclude their complex internal structure, predetermined by historical events in the mentality-civilizational sense of the geopolitical worlds and the various forms of self-identification and identification of the communities inhabiting the Balkan Peninsula. It is precisely the circumstances leading to these self-identifications in the Balkan area that are crucial for understanding the contemporary spatial relations between the West and the East. Two significant civilizational boundaries pass through the Balkans—the one between Orthodoxy and Catholicism on one side and between Christianity and Islam on the other. There is a disintegration of national and local cultures, in terms of the ethnic diversity in the region.

The characteristic phenomenon created by the processes of the disintegration of the Ottoman Empire is precisely Balkanization. In the context of its manifestation in various forms of division and the formation of hostile sentiments among unstable neighboring national states in the 17th century, Russia's interest in the Balkans is primarily directed towards expanding its territory and influence, with Balkanization fitting well within this goal. The Russian Empire is still in its early stages and seeks to establish a strong presence in the region. The Balkans, situated at the crossroads of Europe and Asia, offer Russia a strategic "gateway" to the Mediterranean Sea, which is crucial for its further maritime ambitions. Furthermore, Russia's interests in the region are motivated by the presence of Slavic Orthodox Christians.

In the 18th century, with the emergence of the Eastern Question, a peculiar change in the balance of power in the Balkan Peninsula and Eastern Europe occurs. The Eastern Question, defined as a "complex problem with various aspects—political, military, strategic, economic, social, religious, and cultural" (Parev, 2018, p. 23), becomes a turning point for the Balkans as it significantly contributes to the division of the region between the East and the West in political, ethno-cultural, and psychomental aspects.

The relations between the Great Powers influence the peoples living in the Balkans, as their interests often clash with the aspirations of the local population for independence and self-determination. The Great Powers definitely pursue their own interests at the expense of the local population, which leads to unrest, conflicts, and tension in the region. Russian diplomacy in the Balkans is characterized by a combination of military force and political maneuvers. The desire to establish and maintain a "buffer zone" between the Ottoman Empire and the rest of Europe remains as a guiding principle. It is not coincidental that Bulgaria and its neighboring young national states are at the center of attention, both in Russia's geopolitical strategy for the Southeast European region and in terms of cultural-historical and mental divisions along the East-West axis.

The Russo-Turkish War of 1877-1878 fueled Russia's ambitions in the following decades, as the country pursued an intensified policy of "Pan-Slavism" aimed at uniting all Slavic peoples under Russian leadership. With the decision of the Berlin Congress for the regions of Macedonia, Adrianople, and Bosnia to remain within the boundaries of the Ottoman Empire, significant problems arose in the Eastern Balkans from 1878 to 1914. The Balkan Peninsula played a strategic role for the Russian Empire in terms of economic ties, transportation, and communications. During the 19th to the early 20th

century, Russia, due to its economic and military-technical challenges and its lag in armament compared to other European powers, sought to maintain the status quo imposed by the Berlin Treaty.

Regardless of its cautious behavior, Russia aimed for dominance in bilateral relations with Balkan peoples based on their Orthodox and Slavic backgrounds. The duality in Russia's geostrategic line only emphasizes its lasting interests in the region, which are directed towards the future. Russia uses existing traditional cultural, ethnic, and historical connections as a basis for creating a Balkan Slavic union. However, this endeavor proves to be impossible considering the strategic and conceptual aspirations of the Balkan peoples. The duality in Russian policy towards Bulgarian-Turkish relations aims to preserve the status quo on one hand, while on the other hand, it seeks to control all issues related to Macedonia and prevent agreements between the Ottoman Empire and the Principality that could lead to the creation of a large state in close proximity to the straits.

The objective circumstances and geopolitical interests of Russia outlined in the discussed period largely persist in the period before, during, and after the First World War, despite historical upheavals. These interests continue to exist during the periods of the Second World War and its aftermath as lasting Russian interests in the region, convincingly demonstrating that, although modified, the Russian geopolitical strategy firmly establishes itself in the Balkans.

Присъствието на Русия на балканската геополитическа сцена има вековни традиции. В различни исторически периоди отношението ѝ към Балканите и взаимодействията с останалите Велики сили се оказва ключов фактор за съдбата на държавите от региона, както и за промените в политическите им граници, държавното устройство, икономическото и културното развитие на техните национални държави. В борбата за геополитическо и икономическо надмощие на “балканския геополитически възел”, интересите на Русия в периода XVIII – XIX в. се сблъскват предимно с тези на Османската империя и Австро-Унгария.

Изначално схващанията за Запад и Изток зависят от постулатите на развитието в цивилизационните отношения на евразийския континент, които детерминират различията в западната и източната му част. Постепенно техните социално-културни, идеологически и геополитически характеристики се приемат като основни признаци за разпределението по оста Запад – Изток. Този модел за структурирането на света се осъществява не на сто процента географски, а най-вече на културен принцип (което разбира се не го лишава от географската му

идентичност). Тези пространства – на Изтока и на Запада, не е редно да се разглеждат като две основни, хомогенни, камо ли идентични, тъй като представата за тях не трябва да изключва тяхната сложна вътрешна структура, предопределена от историческите събития в менталитетно-цивилизационен смисъл на геополитическите светове и от различните видове самоопределяне и идентификация на населяващите Балканския полуостров общности. Тъкмо обстоятелствата, довели до тези самоидентификации в балканския ареал са ключови за разбирането на съвременните пространствени съотношения Запад – Изток. През Балканите преминават две значими цивилизационни граници – тази между православията и католицизма, от една страна, и между християнството и исляма, от друга. Съществува разединение на националните и локалните култури, в смисъла на етническото многообразие в региона.

Характеризиращо явление, създадено от процесите на разпадане на Османската империя, е именно балканизацията. В контекста на проявата ѝ в различни форми на разделение и формиране на враждебно настроени една срещу други нестабилни национални държави през XVII в. интересът на Русия към Балканите е насочен предимно към разширяване на нейната територия и влияние, като балканизацията успешно се вписва в него. Руската империя все още е в ранните си етапи и се стреми да установи силно присъствие в региона. Балканите, разположени на кръстопътя между Европа и Азия, предлагат на Русия стратегическа „врата“ към Средиземно море, което е от решаващо значение за по-нататъшните ѝ морски амбиции. Освен това интересите на Русия в региона са мотивирани и от присъствието на славянски православни християни.

През XVIII в., с възникването на Източният въпрос се осъществява своеобразна промяна на равновесието в силите на Балканския полуостров и Европейския изток. Източният въпрос, определен като „комплексен проблем с различни аспекти – политически, военни, стратегически, икономически, социални, религиозни и културни” (Първев, 2018, стр. 23), се явява повратна точка за Балканите, тъй като категорично допринася до разделението на региона между Изтока и Запада в политическо, етно-културно и психо-мисловно отношение.

Отношенията между Великите сили оказват влияние върху народите, живеещи на Балканите, тъй като техните интереси често се сблъскват със стремежите на местното население за независимост и самоопределение. Великите сили определено преследват собствените си интереси за сметка на тези на местното население, което води до размирици, конфликти и напрежение в региона. Руската дипломация на Балканите се характеризира с комбинация от

военна сила и политически маневри. Желанието за уреждането и запазването на „буферна зона“ между Османската империя и останалата част от Европа се запазва като линия. Неслучайно България и съседните ѝ, млади национални държави, се оказват във фокуса, както на руската геостратегия за региона на Югоизточна Европа, така и за културно-историческото и менталитетно разделение по оста Изток – Запад.

Руско-турската война от 1877 - 1878 г. подхранва амбициите на Русия и през следващите десетилетия, като страната провежда засилена политика по линия на „панславизма“, която цели да обедини всички славянски народи под руско ръководство. С решението на Берлинския конгрес областите Македония, Одринско и Босна да останат в границите на Османската империя, довежда до големите проблеми на източните балкани от периода 1878 – 1914 г., тъй като Балканският полуостров играе стратегическа роля за Руската империя по отношение на икономическите връзки, транспорта и комуникациите. В периода на XIX – началото на XX век Русия поради своите икономически и военно-технически проблеми, от гледна точка на изоставането ѝ във въоръжаването, в сравнение с другите европейски сили, се стреми да запази статуквото, което именно Берлинският договор е наложил.

Независимо от предпазливото поведение, тя се стреми към доминация във двустранните отношения с балканските народи на основата на православието и славянството. Двупостачността в руската геостратегическа линия, само подчертава, че тя има трайни интереси там, които са отправени към бъдещето. Тя използва съществуващите традиционни културни, етнически и исторически връзки, за основа на създаване балкански славянски съюз, който обаче се оказва невъзможен предвид стратегическите и концептуални стремежи на балканските народи, а двойствеността в руската политика спрямо българо-турските отношения, от една страна да съхрани статуквото, от друга страна да контролира всички въпроси по проблемите на Македония и да не допусне договорки между Османската империя и Княжеството, които биха довели до създаването на една голяма държава непосредствено близо до проливите.

Обективните обстоятелства и геополитическите интереси на Русия, очертани в разглеждания период, в голямата си част се запазват в периода преди, по време и след Първата световна война, независимо от историческите превратности. Тези интереси продължават да съществуват в периодите на Втората световна война и след нея, като трайни интереси на Русия в

региона, което убедително показва, че макар видоизменена, геостратегията на руският ботуш, трайно се установява на Балканите.

Присъствието на Русия на балканската геополитическа сцена има вековни традиции. В различни исторически периоди отношението ѝ към Балканите и взаимодействията с останалите Велики сили се оказва ключов фактор за съдбата на народите от региона, както и за промените в политическите им граници, държавното устройство, икономическото и културното развитие на техните национални държави. В борбата за геополитическо и икономическо надмощие на “балканския геополитически възел”, интересите на Русия в периода XVIII – XIX в. се сблъскват предимно с тези на Османската и Хабсбургската империя.

Изначално схващанията за Запад и Изток зависят от постулатите на развитието в цивилизационните отношения на евразийския континент, които детерминират различията между западната и източната му част. Постепенно техните социално-културни, идеологически и геополитически характеристики се приемат като основни признаци за разпределението по оста Запад – Изток. Този модел за структурирането на света се осъществява не на сто процента географски, а най-вече на културен принцип (което разбира се не го лишава от географската му идентичност). Тези пространства – на Изтока и на Запада, не е редно да се разглеждат като две основни, хомогенни, камо ли идентични, тъй като представата за тях не трябва да изключва тяхната сложна вътрешна структура, предопределена от историческите събития в менталитетно-цивилизационен смисъл на геополитическите светове и от различните видове самоопределяне и идентификация на населяващите Балканския полуостров общности. Тъкмо обстоятелствата, довели до тези самоидентификации в балканския ареал, са ключови за разбирането на съвременните пространствени съотношения Запад – Изток. През Балканите преминават две значими цивилизационни граници – тази между православията и католицизма, от една страна, и между християнството и исляма, от друга. Съществува разединение на националните и локалните култури, в смисъла на етническото многообразие в региона.¹

В християнството Източно-западната схизма, сложила началото си през 1054 г., води до съществени различия в културния облик между източноправославни и западни християни. Този

¹ Парашкевов, Пламен. Западът и Изтокът като географски и ментални конструкции. // Балканите - език, история, култура, III, 2013, № 1, с. 527 – 532.
<http://journals.uni-vt.bg/balkans/bul/vol3/iss1/49>

процес поставя основите на цивилизационно разделение между Изтока и Запада, като на по-късен етап се проявява във всички останали сфери на организация на пространството. Назад във времето, след покръстването на русите през X в., влиянието на гръко-православната църква става много силно в тези общества. След падането на Византия и османското нашествие в Европа, за пръв път след XVI в., в Русия възниква идеята за „Третия Рим“, разгръщаща се около това, че Русия е хранителят на православието, като приемник на I-я и II-я Рим. Тя възприема своето присъствие на Балканите като специфична културно-цивилизационна мисия – „покровителството“ - над българите, сърбите, гърците и др. православни и славянски народи. Това е геополитическа линия, която страната провежда активно от XVIII в. нататък с военни, дипломатически, политически, идеологически и икономически средства, както и първия стълб в идейното изграждане на съвременната руска геостратегия, с оглед на Балканите. Руското „месианство“ намира широко отражение в известните концепции, както за „Москва – Третия Рим“, така и за славянофилството, панславизма и др.

През XVII в. възниква т.нар. „Славянска теория“ за възникването на южните славяни. Винко Прибоевич и Мавро Орбини са едни от основоположниците на идеята, възникнала в западните Балкани. Тезата се върти около идеята за обща славянска идентичност и споделена история между славянските народи. Твърди се, че славяните имат общ произход и история, което им дава силна културна и политическа основа.² По същия начин Орбини в своята творба „Царството на славяните“ подчертава единството на славянските народи и техните исторически връзки, заявявайки, че „всички славяни са братя по кръв и по език и имат едни и същи обичаи и традиции“³. И двамата автори разглеждат славянските народи като единна група с общо културно-историческо наследство, което според тях трябва да бъде признато и почитано. Техните творби оказват влияние върху оформянето на идеята за славянско единство и идентичност, която по-късно става ключов компонент на панславизма. Заслужава обаче да се отбележи, че техните произведения са написани и по време на политически сътресения и конфликти и идеите им са използвани за прокарване на различни политически програми, каквато е тази на Руската империя спрямо балканските народи на по-късен етап. В началото, теорията за панславизма не прави особено впечатление, но по-късно това се случва, когато Русия излиза сериозно на геополитическата карта. Славянството може да бъде определено като

² Орбини, Мавро. Наследството на царството на славяните 1601, София: Дамян Яков, 2012

³ Пак там., с. 69.

геополитическа конфигурация, която обаче предвид разделението си между източното и западното християнство, е сравнително слабо активно. В идейно отношение е исторически обвързано с гореспоменатото „месианство” и имперските амбиции на Русия облечени в модела на панславизма.⁴ Това е вторият стълб в идентифицирането на руската геостратегия. Неслучайно земите на юг от р. Дунав могат да бъдат определени като „гореща точка“ на споменатия по-рано „Балкански възел“, по отношение на руската геополитическа стратегия на Балканите.

До Император Петър I Русия владее големи територии, но има само регионално влияние. След голямата Северна война с Швеция (1700-1721 г.), Петър започва мащабна реорганизация на държавата, по западен модел. Той достига до идеята, че Русия не може да има претенциите да бъде велика държава без да има сериозен излаз на море. Тази “мега идея” играе ролята на третия стълб на идеологията на руската експанзия на югозапад, която се превръща във форма на постигане на имперско величие. Тъкмо това е преломният момент, в който категорично се затвърждава моделът на руската имперска политика, оказал по-нататъшното си сериозно влияние върху Балканите и Причерноморието в периода XVIII – XIX в. На по-късен етап поредицата националноосвободителни войни на балканските народи срещу Османската империя допълнително подклажда руското “нетърпение” за стъпване на полуострова и затвърждава негативния образ на Балканите в останалата част от Европа. Характеризиращо явление, създадено от процесите на разпадане на Османската империя, е именно балканизацията. Тя се проявява във форми на дезинтеграция и формиране на враждебно настроени една срещу други нестабилни национални държави. Традиционно натоварена с отрицателни значения, балканизацията става синоним на конфликт, парцелиране, дезинтеграция, агресивен национализъм и дори се смесва и често бърка ориентализма който е характерен и произтича от други географски ширини⁵.

През XVII в. интересът на Русия към Балканите е насочен предимно към разширяване на нейната територия и влияние. Руската империя все още е в ранните си етапи и се стреми да установи силно присъствие в региона. На Балканите се гледа като на решаваща „врата“ към Европа и чрез придобиване на контрол над този регион, Русия вижда възможност да разшири

⁴ Кръстев, В., Михайлов, В. Регионални геополитически изследвания. София: Стено, 2010

⁵ Todorova, M. *Imagining the Balkans*, Oxford: University Press, 2009, p. 8.

своите търговски пътища и да осигури южните си граници. Балканите, разположени на кръстопътя между Европа и Азия, предлагат на Русия стратегическа врата към Средиземно море, което е от решаващо значение за по-нататъшните ѝ морски амбиции. Освен това интересите на Русия в региона са мотивирани и от присъствието на славянски православни християни, които в късната история на ориенталското присъствие на полуострова, често са подлагани на преследване от Османската империя.

Амбициите на Русия на Балканите през XVII в. се проследяват до управлението на Петър Велики. През 1711 г. Русия се бие срещу османците в Руско-турската война, която довежда до Адрианополския договор през 1713 г.⁶ Договорът позволява на Русия достъп до Черно море, което ѝ дава опора и допълнителен стимул в надграждането на идеята за своеобразна експанзия на юг - югозапад. Петър Велики, от своя страна изпраща свой доверен съветник към онзи момент, граф Пьотр Толстой, за да преговаря с местните владетели и да събира разузнавателна информация за османските военни движения. Докладите на Толстой подчертават слабостите на Османската империя, което допълнително насърчава амбициите на Русия в региона.

През XVIII в. възниква Източният въпрос, проблем, отнасящ се до съдбата на Османската империя и баланса на силите в Европа, който се появява в резултат на упадък на Турция и интересите на Великите сили към Балканския полуостров и Европейския изток. Източният въпрос е „комплексен проблем с различни аспекти – политически, военни, стратегически, икономически, социални, религиозни и културни”⁷. Османската империя губи властта върху своите територии и Великите сили, особено Русия, се стремят да разширят влиянието си в региона. Този проблем е повратна точка за Балканите, тъй като категорично допринася до разделението на региона между Изтока и Запада в политическо, етно-културно и психо-мисловно отношение. „Великите сили разделиха Балканите на сфери на влияние, като Русия доминира на Изток, а Великобритания и Франция доминират на Запад“⁸. Това разделение има трайно въздействие върху региона, оформяйки неговото политическо, икономическо и културно развитие за много години напред. Руското поведение в международен план, на Балканския полуостров в периода от средата на XVIII в. до началото на XX в. е оформено от нейната експанзионистична политика и желанието ѝ да получи контрол над региона. Това води до

⁶ Стефанова, С. Международни актове и договори 1648 – 1918 г. София: Наука и изкуство, 1958, с. 96 – 100.

⁷ Първев, Иван. Балканите между две империи: Хабсбургската монархия и Османската империя (1683 - 1739). София: УИ "Св. Климент Охридски", 1997, с. 23.

⁸ Пак там, с. 28.

подкрепа на балканските държави в борбата им за независимост от османското владичество и установяване на, както приятелски, в определени периоди, така и недотам приятелски, отношения с тях. Отношенията между Великите сили оказват влияние върху народите, живеещи на Балканите, тъй като техните интереси често се сблъскват със стремежите на местното население за независимост и самоопределение. Великите сили определено преследват собствените си интереси за сметка на тези на местното население, което води до размирици, конфликти и напрежение в региона.⁹ Този конфликт е очевиден в Руско-турската война от 1877-1878 г., в която Русия подкрепя борбата на балканските държави за независимост от Османската империя, но също така се стреми да разшири влиянието си.

В XVIII в. интересите на Русия поддържат същата линия, но поетапно се канализират към постигане излаз на Средиземно море. Османската империя контролира пролива Дарданели - критичния воден път, свързващ Черно със Средиземно море. Русия вижда този факт като заплаха за собствения си достъп до Средиземноморието и прави опити да получи контрол над Балканите, за да създаде „буферна зона“ и да осигури безпрепятственото си преминаване към Средиземно море. Освен това тя гледа на Балканите като на зона на конкуренция с другите европейски сили, като Австрия и Франция, на по-късен етап, които също се стремят да разширят влиянието си в региона.

Руската дипломатия на Балканите се характеризира с комбинация от военна сила и политически маневри. През 1768 г. Екатерина Велика обявява война на османците, което превръща във факт Първата руско-турска война ¹⁰. Тя се води до 1774 г., като е предизвикана от руската „подкрепа“ за християнското православно население на Балканите и се води предимно там. Руските сили успяват да превземат няколко ключови крепости в региона, включително важния пристанищен град Азов. Войната завършва с договора от Кучук Кайнарджа от 1774 г.¹¹, който позволява на Русия да анексира Крим и да установи протекторат над дунавските княжества Молдова и Влахия, с помощта на които на по-късен етап, макар като отделни държави, ще упражнява имперските интереси, чрез особен вид маневри на дипломатията си между отделните балкански държави в XIX в.

⁹ Пак там, с. 32.

¹⁰ **Bolton, M.** The First Russo-Turkish War, 1768-1774: An Inquiry into the Causes, Course and Effects of Russia's Intervention in the Turkish War of National Liberation. London: Oxford University Press, 1930, p. 43-65.

¹¹ **Стефанова, С.**, Международни актове и договори 1648 – 1918 г., София, Наука и изкуство, с. 88 - 93.

Втората руско-турска война от 1787 до 1792 г. отново се подхранвана от желанието на Русия да разшири влиянието на запад, като този път Екатерина Велика сама повежда руските войски с цел анексиране на османските територии и установяване на проруско правителство в Константинопол. Войната обаче завършва в „задънена улица“ и е подписан Яшкият договор от 1792 г.¹², който установява река Днестър като граница между Руската и Османската империя.

Военните действия на Русия на Балканите в XVIII в. не се ограничават до пряк конфликт с османците. През 1769 г. Екатерина също подкрепя гръцкото православно въстание на Пелопонес срещу османското владичество. Бунтът, воден от местни гръцки вождове, успява да превземе няколко града в региона. Въпреки това, той е потушен от османците и Русия не успява да предостави значителна военна помощ на гръцките бунтовници. През 1782 г. Екатерина създава „гръцкия план“, който има за цел да създаде независима гръцка държава под руска защита. Планът се основава на вече известната идея, че Русия е длъжна да защити православните християни на Балканите от османско преследване. Въпреки това, планът остава нереализиран, поради комбинация от османска съпротива и вътрешни политически проблеми в Русия.¹³

През XIX в. интересите на Русия в региона продължават да следват линията на покровителство над всички православни християни, както и трайното разширяване на югозапад. Трябва да се вземе под внимание, че самата тя, определяйки своята стратегия на Балканите, към този период, съвсем категорично заявява, целта си за овладяването на Проливите. В руския анализ на този военно-стратегически замисъл е признато, че пътя за достигане до южно море през Балканите е много по-лесен, от този в Кавказ (предвид географията и особеностите на този размирен регион) – тъкмо така е записано в разработката на военния министър на Русия в периода 1898 – 1904 г. и главнокомандващ в Руско-японската война – ген. А. Куропаткин до Николай II. В този контекст, завладяването на Персия и получаване на излаз на Индийския океан остава на заден план и фокусът пада върху овладяването на Босфора и Дарданелите и достигане до Средиземно море.

Великите сили започват да се намесват осезаемо във вътрешните работи на Османската империя, като се стремят да защитят собствените си интереси и тези на своите близки, сателитни или протекторални държави в региона. Кримската война от 1853-1856 г. е повратна точка в

¹² Пак там с. 93 – 94.

¹³ **Lieven**, Dominic. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, New Haven. Yale: University Press, 2002, p. 80-82.

Източния въпрос, тъй като за първи път Великите сили се намесват активно в Османската империя, за да предотвратят нейния колапс. Неизбежният упадък на империята обаче създава вакуум във властта на Балканите и различни етнически групи започват да се борят за контрол над земите в региона. Русия, опитваща се да лавира между зараждащите се национални държави, се стреми да предотврати експанзията на други европейски сили, като Австро-Унгария и Великобритания, които също имат интереси в региона. Руско-турската война от 1877-78 г. е пряк резултат от тези интереси, като Русия вижда в лицето на България и нейното освобождение възможност за установяване на балкански протекторат. Желанието за уреждането и запазването на буферна зона между Османската империя и останалата част от Европа се запазва. Неслучайно България и съседните ѝ, млади национални държави, се оказват във фокуса, както на руската геостратегия за региона на Югоизточна Европа, така и за културно-историческото и менталитетно разделение по оста Изток – Запад.¹⁴

По време на Гръцката война за независимост от Османската империя (1821-1832 г.) Русия играе ключова роля в подкрепата на гърците. Тя е въввлечена в този конфликт в резултат на своите исторически и културни връзки с православното християнско население на Гърция и Османската империя. Тази намеса е част от по-широката цел на Русия да разшири своето влияние и територия на Балканите и в Източното Средиземноморие. Участието на Русия в Гръцката война за независимост започва през 1821 г., когато група гръцки революционери обявяват война срещу турците. През 1821 г. цар Александър I издава прокламация, призоваваща за подкрепа на гръцките революционери и заявяваща, че руският народ има морален дълг да помогне на своите събратя православни християни в Гърция. Тя предоставя военна и финансова помощ на гръцките революционери. През 1827 г. Русия, заедно с Великобритания и Франция, се намесва военно в конфликта, което довежда до поражението на Високата порта и създаването на независима гръцка държава през 1832 г. Руският флот изиграва критична роля в морската битка при Наварино, което е решителна победа за съюзническите срещу ориенталските сили. Според историка Ричард Клог: „...намесата на Русия в гръцката борба имаше двойна цел: да насърчи каузата на гръцката независимост и да увеличи влиянието на Русия в Източното Средиземноморие“¹⁵. Освен това Русия вижда конфликта като възможност да отслаби

¹⁴ Цветков, Пламен. България и Балканите от Древността до наши дни. Варна: Зограф, 1998

¹⁵ Clogg, R. A Short History of Modern Greece. Cambridge: University Press, 1992, p.38.

империята - съперник, която се разглежда като потенциална заплаха за руската сигурност и интереси в региона.¹⁶

По-нататъшната руска политика на Балканите обаче не кореспондира с гръцките национални възжелания, свързани с реализиране на „Мегали идеята“. Източната криза 1875 - 1878 г., несъмнено допринася за налагането на русофобски чувства в гръцкото общество. Формира се нов образ на Русия – засилва се чувството за подозрителност, създава се атмосфера на враждебност по отношение на Руся, която трайно се установява в публичната реч, след подписването на Санстефанския договор¹⁷. Гръцките вестници „Ангелос“, „Авги“, „Алития“, „Ора“ излизат с пространни материали за антигръцката политика на Русия, която се характеризира като: „варварски и духовен потисник“ на балканското население¹⁸.

Този военен успех подхранва амбициите на Русия и през следващите десетилетия страната провежда засилена политика по линия на „панславизма“, която цели да обедини всички славянски народи под руско ръководство. Дипломатическите усилия на Русия до голяма степен са насочени и към противодействие на влиянието на Австро-Унгария, която разширява влиянието си. През 1875 г. в контролираната от османците Босна и Херцеговина избухва въстание. То е потушено, но води до по-широка криза в региона, която в крайна сметка предшества Руско-турската война от 1877-78 г.

Руската армия, водена от княз Николай, започва голяма офанзива срещу османците през април 1877 г. Руснаците постигат няколко победи, включително превземането на ключовия Плевен, който е защитаван от турските сили под командването на Осман паша. Във войната се изявяват и редица видни военни дейци, включително руският генерал Михаил Скобелев, който играе ключова роля в превземането на стратегическия Одрин. Войната завършва през март 1878 г. с подписването на Санстефанския договор, който очертава границите на ареала, в който живее преобладаващото православно население. Подозренията на европейските Велики сили, че Русия се готви да създаде голяма православна държава на Балканите, под нейно влияние, предизвикват реакция и Руската империя се принуждава да приеме свикването на Берлинския конгрес от 1878 г.

¹⁶ Пак там

¹⁷ Стефанова, С. Международни актове и договори 1648 – 1918 г. София: Наука и изкуство, 1958, с. 147 – 154.

¹⁸ Фотиаду, С. Мечката в овча кожа, която ни се представя за православна, иска да ни изяде: Гръцките възприятия за Русия по време на Балканската криза (1875–1878 г.) // Русия: Погледи от Балканите, София, Институт за балканистика с Център по тракология – БАН, 2023 г., с. 153).

Тогава окончателно Сърбия, Черна Гора и Румъния получават своята независимост, като развитието на събитията от конгреса за България, се оказват определено неблагоприятни, с разделянето ѝ на Княжество България и Източна Румелия. По-трайната и важна последица от подписването на Берлинския договор се оказва оставането на областите Македония, Одринско и Босна и Херцеговина под османска власт, което съвсем скоро довежда до големите проблеми на източните балкани от периода 1878 – 1914 г.¹⁹

Последствията от войната са значителни, тя има дълбоко въздействие върху Османската империя, която е силно отслабена както икономически, така и военно. Това спомага за появата на нови национални държави в региона, които ще изиграят важна роля в навечерието на Първата световна война. За Русия войната се оказва скъпо начинание, което рефлектира върху ресурсите ѝ и не довежда до желаните териториални печалби. В този ред на мисли, през 1885 г. Княжество България се обединява с автономната област Източна Румелия, създадена по силата на Берлинския договор. Русия, както и останалите Велики сили, с изключение на Великобритания, остават крайно недоволни от този акт, който не бива подкрепен и довежда до криза между Русия и Австро-Унгария, която от своя страна се опасява именно от разширяването на руското влияние на Балканите. Нещо повече, дипломатията на Руската империя в този момент довежда до поредното сътресение, на иначе крехкия баланс между балканските народи, а именно Сръбско-българската война от 1885 г.²⁰ Този военен конфликт, пряко свързан със съдбата на Източна Румелия, която номинално все още е под османско владичество, определено илюстрира нарушеното равновесие на авторитетите на Балканите и нарастващото влияние на Великите сили, особено Австро-Унгария, която подкрепя Сърбия по време на конфликта. Войната подчертава продължаващото напрежение между Сърбия и България, подклаждано от руската външна политика за запазване на статуквото в региона, което в крайна сметка довежда до Първата балканска война от 1912-1913 г.²¹

Руската страна не се ограничава в амбициите си само с териториалната експанзия и политическо влияние. Тя се стреми да насърчи икономическите връзки с региона, особено чрез

¹⁹ Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903. София: УИ "Св. Климент Охридски", 1993

²⁰ River, Charles. The Serbo-Bulgarian War, 1885: The History and Legacy of the Conflict That Led to Bulgaria's Independence from the Ottoman Empire, p. 9-16.

²¹ Gerolimatos, Andre. The Balkan Wars: Conquest, Revolution and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond. Basic Books, 2008, p. 36-38.

изграждането на железопътни линии. Балканският полуостров играе стратегическа роля за Руската империя по отношение на икономическите връзки, транспорта и комуникациите. Според чл. кор. Александър Костов, Балканите са важни за руската икономика поради местоположението си като транзитен център между Азия и Европа. Руската империя има значителен интерес към Балканите, тъй като предоставя възможност за търговия със Средиземноморието и други европейски страни. Освен това регионът осигурява важна връзка между Русия и Османската империя, с която Русия има важни взаимоотношения. По отношение на транспорта, Балканите са свързани с Руската империя чрез няколко основни маршрута, включително река Дунав, която осигурява пряка връзка между Русия и Черно море. Нещо повече – Балканите са важни за развитието на железопътната мрежа в региона, което улеснява движението на стоки и хора. Железопътните линии, построени от османците на Балканите, както и тези, построени от европейските сили, са важни за развитието на икономиката на региона. През 1888 г. Русия започва изграждането на Трансбалканската железопътна линия, която има за цел да свърже Черно море с Адриатическо. Железопътната линия е завършена през 1916 г., но строителството ѝ е забавено от трудния терен и политическата опозиция от други европейски сили. „Железницата беше най-модерното и ефективно транспортно средство, но беше и най-скъпото и изискваше значителни инвестиции и експертиза“. Освен това развитието на телеграфните и пощенските услуги на Балканите е от решаващо значение за комуникацията на Руската империя с нейните съюзници в региона. Телеграфната мрежа позволява бърза и надеждна комуникация между Русия и нейните консулства на Балканите, докато пощенската система улеснява обмена на информация и стоки. Значимостта на Балканите като стратегическо място за търговски пътища и военен достъп също е отразено в международни договори и споразумения.²² Например през 1841 г. между Османската империя и Великобритания е подписан Договорът от Балта Лиман, който дава на британските търговци правото на свободна търговия в османските пристанища. В замяна Османската империя получава британска военна подкрепа и помощ за развитието на своите транспортни и комуникационни мрежи. По подобен начин през 1867 г. Австро-Унгарската империя и Османската империя подписват Виенския договор, който установява „стабилна граница“ между двете империи и предоставя на Австро-Унгария достъп до търговските пътища на Турция.²³

²² **Костов**, Александър. Транспорт и съобщения на Балканите 1800-1914. София: УИ "Св. Климент Охридски", 2017, с. 30-35, 56-58, 87-89, 115-118, 150-151, 160-162, 175-177, 189-190, 209-212, 226-228, 250-253, 270-273.

²³ **Stojanovic**, T. Balkanski svetovi: Prava i poslednja Evropa. Beograd: Equilibrium, 1997, p. 108-109, 165-167., 1994

По отношение на руската политика в посока на поддържане на статуквото в края на XIX , началото на XX в. – в този период Русия поради своите икономически и военно-технически проблеми, от гледна точка на изоставането ѝ във въоръжаването, в сравнение с другите европейски сили, се стреми да запази това статукво, което Берлинският договор²⁴ е наложил. Това предопределя отношението ѝ към всички балкански държави и взаимоотношенията между самите тях.

За разлика от периода преди скъсване на дипломатическите отношения с България, когато намесата на Русия в делата на страната е много по-груба, след 1896 г., когато се възстановяват дипломатическите отношения между Русия и Княжеството, и на политическата сцена в България излизат първоначално умерените, а след това и крайните русофили (като имаме предвид, че по-умерената русофилска позиция намира своето поле за изява до смъртта на Ст. Стамболов), които правят всячески опити да се домогнат до благоволенieto на Русия и се стремят максимално да укрепят връзките с Империята. Това е период в който Княжество България е в тежко финансово състояние. След множество опити, то най-накрая получава посредничество от Русия при проект за заем от френски банки 1901 г., като тя става гарант пред тях. Срещу това обаче Русия поставя два въпроса пред България:

1. Първият е свързан с Македония, т.нар. „Фирмилианов въпрос“: дотогава в Македония съществува дублиране на православни структури в църковната организация. Русия и Сърбия поставят въпроса за, на пръв поглед, формалното назначаване нов митрополит в Скопие под егидата на Вселенската патриаршия (визира се периода 1899 – 1902 г., когато двете страни лобират за поставянето на патриаршисткия митрополит Фирмилиан), като по този начин си гарантират собствено влияние в църковните структури в Македония, с цел дългосрочното им асимилиране.
2. Вторият въпрос, който се поставя, е свързан с търговското и финансовото присъствие на Русия в българските земи. Тогавашния министър-председател Стоян Данев, обещава лично на руския император, че България ще даде съгласието си пред Високата порта за решаването на Фирмилианов въпрос и за сближаването със Сърбия, като поема ангажимент за подписването на военна конвенция между Русия и Княжеството.

²⁴ Стефанова, С. Международни актове и договори 1648 – 1918 г. София: Наука и изкуство, 1958, с. 155 – 168.

Предвид тези обстоятелства, периодът 1901-1902 г. се явява „апогея“ на руската доминация и влияние на Балканите чрез България. Русофилите хранят напразни надежди, че обвързвайки се толкова плътно с руската империя ще намерят решение на въпроса за Македония и Одриско, който се явява първо като основната разделителна линия в източните Балкани и второ като най-успешно експлоатирувания ресурс за влияние на Руската империя в края на XIX и началото на XX в. Пролучава се разбира се, обратното – натиск от Русия за запазване на гореспоменатото статукво и успокояване на Великите сили и Османската империя, че „русофилска България“ няма да нарушава установеното до момента положение. Този период е характерен с помощта на Русия към Княжеството за повишаване на международния авторитет, а като израз на това е постигане участието на България в Хагската конференция за намаляване на въоръжението и възстановяване на мира 1899 г.

Що се отнася до военно-стратегическата задача на Русия към Босфора и Дарданелите - една от вероятните задачи, която се възлага на българската армия е евентуалното завладяване на проливите да се случи чрез флота, а българската армия да ангажира сухопътните сили на Османската империя в Тракия, с цел максимално елиминиране на вероятността да се противодейства на Русия. Затова тя има стратегически интерес да „замрази“ освободителното движение в Македония и да възпира България в неговото подпомагане. Още тогава Македония е определена като бъдеща „разменна“ монета в сблъсъка на силите. Румъния, за разлика от България подписва военна конвенция с Австро-Унгарската, а не с Руската Империя. Затова в българо-руската военна конвенция от 1902 г., в един евентуален сблъсък на Австро-Унгария и Румъния срещу Русия, се предвижда българската армия да бъде ангажирана, този път, на Добруджанския фронт, срещу Румъния.

Гърция към този момент (края на XIX в. – началото на XX в.) не влиза в сметките на Русия. Основните ѝ потенциални съюзници са България и Сърбия. Залогът е Македония. Тъкмо това е и основната причина Русия да не желае промени в тази област, тъй като има очаквания да я използва за осъществяване на собствените си интереси. В този период, независимо ограничения суверенитет на Княжество България, спрямо Берлинския договор, то притежава най-голямата и най-добре подготвената армия на Балканите. Страхът на Русия от силна и голяма България, близо до заветните проливи, налага предвиждането на ограничаване на страната в териториален план. Най-голямото политическо опасение на Русия е участието на голяма част от българското

офицерство в Македонското движение. В зависимост от това какви военни конфликти биха могли да възникнат, Русия предвижда различни териториални промени на Балканите:

- При война с Румъния: цялата Добруджа се предоставя на България.
- При война с Тройния съюз и Турция: Сърбия получава Босна и Херцеговина.
- За Македония има три варианта:
 1. Автономна Македония
 2. Македония разделена между България и Сърбия, на две, по Скопския меридиан, като и двете получават излаз на Егейско море, а Солун остава неутрален
 3. Сърбия получава земи в направление изток-запад от Босна до Адриатика, а Гърция получава цяла Македония със Солун и егейския бряг²⁵

Независимо от тези разчети, Русия преценява, че прилагането им ще трябва да бъде отложено във времето, предвид европейската геополитическа обстановка. Двете империи – Русия и Австро-Унгария, определено предпочитат да бранят установения ред на Балканите, очаквайки „по-добри времена“. Независимо от предпазливото поведение, Русия се стреми към доминация в двустранните отношения с балканските народи на основата на православието и славянството. Двупосочността в руската геостратегическа линия за Балканския полуостров, само подчертава, че тя има трайни интереси там, които са отправени към бъдещето.

Руската империя е заинтересована от всички балкански страни, но особено място в нейната политика заемат България, Сърбия и Черна Гора. Тези три славянски държави имат традиционни културни, етнически и исторически връзки с Русия, но въпреки това, се забелязват периоди на кризи и недоразумения. Най-безпроблемните връзки са между руската дипломация и Черна Гора, но тя няма силата и възможностите на Сърбия и България. Руската дипломация се стреми да създаде съюзни връзки между тези трите държави, за да се подготвят условия за балкански славянски съюз под руската егида и контрол. Тази идея се оказва трудна за реализация, тъй като всяка държава се стреми към изпълнение на своята национално-идеологическа стратегия. Противоречията помежду им представляват възможност за дълготрайни конфликти, особено между Сърбия и България, предвид концептуалния сблъсък на националните им програми, който не може да се заобиколи. Отношенията между България и

²⁵ При третия вариант отново излиза опасението от „Голяма България“ и страха от нея;

Сърбия са подчинени и определяни от македонския въпрос. Задълбоченото двустранно сътрудничество е практически невъзможно поради различните стратегически и концептуални гледни точки, споделени от управляващите кръгове в Белград и София. Вниманието на руската дипломация е основно насочено към връзките между двете балкански славянски държави, според Петербург, България и Сърбия имат възможността да вземат съдбата на Балканския полуостров в „свои ръце“, естествено под руски контрол и покровителство. Те са основните претенденти за Османското наследство и сигурната пречка за австро-унгарския натиск на югоизток, което прави тяхната роля геостратегическа за империята. Програмата, подготвена от А. Нелидов, одобрена от император Александър III, позволява на руската дипломация да залага на нормални и идентични връзки с двете държави, но не демонстрира привързаност към някоя от тях.²⁶ Тази програма има дългосрочен характер и предвижда, че македонският въпрос ще остане открит, а македонските земи следва да останат като възнаграждение за тази държава, която: “в критични моменти за Русия се оказва най-близо до нейната политика“.²⁷

Сръбското кралство е много по-агресивно в претенциите си към Македония. То настоява пред Княжеството и пред империята да бъдат определени сферите на влияние в Македония, като крал Александър безцеремонно атакува българските дипломатически агенти за решаване на този въпрос. България по всякакъв начин избягва подобно решение на въпроса, считайки че Македония е българска и рано или късно ще бъде присъединена към България. Един от най-болезнените въпроси, по които България е атакувана пред органите на империята е революционното движение в Македония и създадените в България структури, в това число ВМОК, които подпомагат това революционно движение (впрочем това е въпросът, по който България е най-атакувана пред Русия и от румънска страна). Сърбия не пропуска случая да използва румъно-българския конфликт от лятото на 1900-та година, за да подчертае пред руската дипломация, че най-голямата заплаха за статуквото и за решаването на балканските въпроси е революционното движение в Македония и подкрепянето, и захранването му от страна на Княжество България. В тази връзка България е принудена да започне съдебно разследване срещу обвинените от Букурещ дейци на Върховистката македоно-одринска организация. Същевременно натискът във връзка с решаването на Фирмилиановия въпрос продължава. Отговорите на България са уклончиви.

²⁶ Попов, Р. Балканската политика на България 1894-1898. София: БАН, 1984

²⁷ Косик, В.И. Русская политика в Болгарии, Москва, 1991. с. 179.

В руската столица осъзнават, че при съществуването на македонския въпрос е невъзможно приближаването между София и Белград и са доволни да установят относително спокойни връзки между двете държави. Тези спокойни отношения се изразяват главно в две събития - образуването на смесена гранична комисия за разрешаване на спорните въпроси и обмяна на делегации между двата парламента.²⁸ През цялата 1901 г. относително спокойните връзки между Белград и София са нарушени само от Фирмилиановия въпрос, който се повдига неколkokратно, импулсивно и настоятелно както от Сърбия, така и от Русия.

Сръбската столица дипломатически атакува Цариград за решаването на въпроса, тъй като България се подозира в желание да завладее цяла Македония по примера на Източна Румелия и да довърши пълната си унификация, от което Сърбия определено няма да излезе печеливши. Тъкмо затова тя упражнява натиск над Високата порта, тъй като юридическото решение на въпроса е в ръцете на султана. Черногорската държава пък се стреми да играе ролята на посредник между Сърбия и България, като се опитва да наруши приближаването между тях и ги принуждава да търсят подкрепа в нея." Българо-сръбските отношения са политически елемент, който в руската столица се разглежда като един от най-важните и необходими за реализацията на глобалните цели и задачи на империята в концепцията ѝ за полуострова. Усилията на Петербург да установи стабилни и дългосрочни връзки между Белград и София обаче са провалени. Причините са концептуални и възникват от сблъсъка на двете държави на македонска земя. Желанието на сръбската пропаганда да завладее културни, църковни и политически пространства в ущърб на българския етнически елемент в Македония, както и непрекъснатото изискване за предварително разделяне на македонските земи, „разбива“ целия външнополитически план на Княжество България, изграден след Освобождението.²⁹

В стратегически и дългосрочен план българо-румънските взаимоотношения не са тъй важни за Русия, както връзките между Белград и София, както вече се споменава. Без значение от факта, Петербург внимателно следи, както Българо-Румънското сътрудничество, така общите им проблеми и припокривания. В началото на 1900 г. обаче ситуацията поема в друга посока и Империята започва тревожно да наблюдава нарастващото напрежение между двете страни. Поводите за това са два:

²⁸ Саздов, Д. Демократическа партия в България 1887-1908. София: Наука и изкуство, 1987, с. 181.

²⁹ Палангурски, М., България в балканската политика на Русия 1899 – 1903., В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий” - Велико Търново, 2005 г., с. 141 - 159

- Убийството на К. Фитовски – български поданик и секретен агент на турското правителство.

- Българо-румънският сблъсък по повод острова Ешек-ада (Магарешкия остров), намиращ се срещу Свищов, в р. Дунав. (В спора за острова се стига до престрелка без да има жертви, но това възбужда до крайност общественото мнение в двете страни). Убийството на Фитовски налага желанието на Румъния, организаторите на акта да бъдат открити и предадени, и допълнително подкрепя претенциите ѝ да бъде окончателно уреден въпросът за притежанието на острова от Румъния, като България бива заплашена, че всички български поданици, в рамките на румънската държава, ще бъдат експулсирани от нея. Основна причина за това напрежение и за претенциите на румънската страна към българското правителство са опитите на Румъния да постигне подкрепа от Русия и Турция за помощ на румънските училища в Македония. Румънската идея е да обоснове своите претенции към Македония и при евентуално решаване на македонския въпрос да иска териториална компенсация в Добруджа. Министър-председателят на Румъния Карп, заявява пред руските дипломати: „Ние ще останем хладнокръвни, докато не дойде дума за увеличаване на българската територия. Да допуснем велика България, ние - не можем! И каквото и да бъде тогава правителството, по това време, страната ще въстане като един човек!“³⁰

Румънското поведение има още едно обяснение. Букурещ започва двугодишна офанзива сред своите съюзници от Тройния съюз, за да получи значителни военно-политически и териториални гаранции за своите претенции към България и евентуално към Русия³¹ Пряката цел на Румъния е да спре размаха на българското национално-освободително движение, като бъде компрометирано и се разгроми Върховният комитет, с помощта на Великите сили и Османската империя. Целта е да се получи възможност за засилване на румънската църковна и културна инвазия след куцо-влашкото население в Македония. След туширането на напрежението между двете страни, руската дипломация започва да пренасочва вниманието си от българо-румънския конфликт към действия за ограничаване и дори за ликвидиране на ВМОК. Следващите месеци това е ръководна линия в дейността на Петербург в България.

³⁰ Пак там с. 166

³¹ Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903. София: УИ "Св. Климент Охридски", 1993, с. 509 – 511.

Русия не поставя българо-румънските отношения в списъка си с приоритетни балкански проблеми, но не проявява и напълно незаинтересованост. Румъния е съседка на империята и въпросът за Бесарабия стои в очакване на решение, като Букурещ все повече се ангажира с Тройния съюз, който я нарежда сред евентуалните противници на Русия. Въпреки че Русия се представя като неутрална страна в спора между България и Румъния, тя обективно изпълнява тактическата цел на Букурещ - да извърши изхвърляне на македонските революционни групи от Румъния, да свърже правителството в София с непопулярни мерки за ограничаване на национално-освободителното движение във вътрешнополитически и да го дискредитира във външнополитически план, особено пред Цариград, където румънската пропаганда се стреми да извоюва нови терени в Македония за българска сметка.³²

От лабиринта на балканските противоречия, крехки съюзи и постоянни сътресения, българо-турските отношения имат особено важно значение за руската дипломация. На пръв поглед, тези взаимоотношения са подчинени на клаузите на Берлинския договор, но връзката между сюзерен и васал не може да се охарактеризира като класическа. Княжеството успява за две десетилетия да си извоюва почти равноправно третиране от страна на Османската империя. То се превръща в реална военна сила, а геополитическото му разположение прави невъзможно сключването на балкански съюз срещу Османската империя без участието му. Петербург определя своите приоритети при третирането на българо-турските взаимоотношения въз основа на тази база. Руската дипломация се стреми да осигури на Княжеството самостоятелно поведение на международната сцена, независимо от клаузите на Берлинския договор. Един от най-характерните примери за това е активната позиция на Русия при осигуряването на участието на България в Хагската конференция за мир. С помощта на Русия, Турция признава правото на Княжеството да сключва самостоятелни търговски договори. Независимо от тези стъпки, основните действия на Русия в регулирането на българо-турските отношения са свързани отново с Македонския въпрос. Русия прави всичко възможно за окончателното разрешаване на Фирмилиановия въпрос и ограничаването на размаха на българското национално-освободително движение. Руската дипломация се стреми да играе ролята на „посредник“ между сюзерен и васал, като съвсем съзнателно ограничава възможността за двустранно, неоторизирано от нейна страна, разбирателство. Целта на „посредника“ е да се съхрани статуквото и по тази причина, руските отговорни фактори поемат в свои ръце, както Фирмилиановия, така и Македонския

³² Палангурски, М. България в балканската политика на Русия 1899 – 1903. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2005, с. 167 – 177.

въпрос, поне в онези параметри, на които имат възможност да влияят пряко или косвено. Тази двойственост в руската политика спрямо българо-турските отношения, от една страна да съхрани статуквото (да ограничи и разбие националноосвободителното движение в Македония), от друга страна да контролира всички въпроси по проблемите на Македония и да не допусне договорки между Османската империя и Княжеството, които биха довели до създаването на една „голяма България“ близо до проливите.³³

Обективните обстоятелства и геополитическите интереси на Русия, очертани в разглеждания период, в голямата си част се запазват в периода преди, по време и след Първата световна война, независимо от историческите превратности. Тези интереси продължават да съществуват в периодите на Втората световна война и след нея, като трайни интереси на Русия в региона, което убедително показва, че макар видоизмена, геостратегията на руският ботуш, трайно се установява на Балканите.

Библиография:

Костов, Александър. Транспорт и съобщения на Балканите 1800-1914. София: УИ "Св. Климент Охридски", 2017

Кръстев, В., Михайлов, В. Регионални геополитически изследвания. София: Стено, 2010

Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903. София: УИ "Св. Климент Охридски", 1993

Орбини, Мавро. Наследството на царството на славяните. София: Дамян Яков, 2012

³³ **Палангурски, М.** България в балканската политика на Русия 1899 – 1903. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2005, с. 179 – 185.

Палангурски, М. България в балканската политика на Русия 1899 – 1903. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 2005

Попов, Р. Балканската политика на България 1894-1898. София: БАН, 1984

Първев, Иван. Балканите между две империи: Хабсбургската монархия и Османската империя (1683 - 1739). София: УИ "Св. Климент Охридски", 1997

Саздов, Д. Демократическа партия в България 1887-1908. София: Наука и изкуство, 1987

Стефанова, С. (съст.) Международни актове и договори 1648 – 1918 г. София: Наука и изкуство, 1958

Фотиаду, С. Мечката в овча кожа, която ни се представя за православна, иска да ни изяде“: Гръцките възприятия за Русия по време на Балканската криза (1875–1878 г.). – В: Русия: Погледи от Балканите. София: БАН, 2023, с. 143 – 164;

Bolton, M. The First Russo-Turkish War, 1768-1774: An Inquiry into the Causes, Course and Effects of Russia's Intervention in the Turkish War of National Liberation. London: Oxford University Press, 1930

Clogg, R. A Short History of Modern Greece. Cambridge: University Press, 1992

Gerolimatos, Andre. The Balkan Wars: Conquest, Revolution and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond. Basic Books, 2008

Lieven, Dominic. Empire: The Russian Empire and Its Rivals. New Haven, Yale: University Press, 2002

River, Charles. The Serbo-Bulgarian War, 1885: The History and Legacy of the Conflict That Led to Bulgaria's Independence from the Ottoman Empire

Stojanovic, T. Balkanski svetovi: Prava i poslednja Evropa. Beograd: Equilibrium, 1997

Косик, В.И. „Русская политика в Болгарии“ Москва, 1991

Парашкевов, Пламен. Западът и Изтокът като географски и ментални конструкции. // *Балканите - език, история, култура*, III, 2013, № 1, с. 527 – 532.

<http://journals.uni-vt.bg/balkans/bul/vol3/iss1/49> (Посетено на 14. 04. 2023)

БЪЛГАРО–ВИЗАНТИЙСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР ОТ 681 г. В ИСТОРИОГРАФСКАТА ТРАДИЦИЯ

Юлиян Тодоровски

докторант към катедра „История на България“

Abstract: This article aims to trace the main publications that concern the issue of the year of the conclusion of the first Bulgarian-Byzantine peace treaty. Although 679 AD was initially considered as such, since it is indicated by the main chronological source – The Chronography of Theophanes the Confessor, it was quickly rejected after an error was found in his chronology for the period 6102 AM – 6265 AM (609/10 AD – 772/73 AD). Since then, researchers' attention has focused on 680 and 681 AD. Those who maintain the opinion that the treaty was signed in 680 AD use as an argument the fact that both Theophanes and the others Byzantine chroniclers, who wrote on the matter, state that the treaty was signed before the convocation of the VI Ecumenical Council (November 7-th 680 AD). The supporters of 681 AD cite as their main argument the speech of the Syrian presbyter Constantine of Apameia, who openly criticized the organizers of the council that if he was admitted to the council meetings earlier and heard, the empire would not have suffered the defeat in the war with Bulgaria earlier that year. This information from Constantine of Apameia gives M. Voinov a reason to define two periods in the Bulgarian-Byzantine war: 1) the spring-autumn of 680 AD, when Bulgarians began their raidings on the imperial lands, defeated the army of Constantine IV in the battle of Ongal, and began to conquer Moesia; 2) spring-summer of 681 AD, when, after arranged his relations with the Slavic tribes, located in Moesia, Asparuch began to devastate the Byzantine possessions in Thrace. Unable to oppose him, the emperor forced himself to conclude a peace treaty with him, obliging himself to pay him an annual tribute. This thesis of his is accepted, both by most researchers and by the author of the present article.

Keywords: bulgarian, byzantine, treaty, Constantine, historiography

Българо-византийския мирен договор от 681 г. заема първостепенно място в историята на средновековната българска държава. Той е един от крайъгълните камъни, които свързали завинаги съдбата на Аспаруховите българи с тази на Балканския полуостров. Очаквано, подобно важно събитие не останало незабелязано, както от средновековните хронисти (византийски и западни), така и от изследователите на българското и византийското

средновековие. Въпросният договор, повече или по-малко задълбочено, е бил обект на вниманието на редица изтъкнати български и чужди учени, сред които могат да се открият имената на Марин Дринов (1838 – 1906), Константин Иречек (1854 – 1918), Матвей Соколов (1854 – 1906), Джон Б. Бъри (1861 – 1927), Васил Н. Златарски (1866 – 1935), Юрдан Трифонов (1864 – 1949), Стивън Рънсиман (1903 – 2000), Георгий Острогорски (1902 – 1976), Петър Мутафчиев (1883 – 1943), Робърт Браунинг (1914 – 1997), Геновева Цанкова-Петкова (1911 – 1992), Михаил Войнов (1905 – 1985), Александър Бурмов (1911 – 1965) Петър Петров (1924 – 2024), Васил Гюзелев (1936 –) и др. В историографията той се разглежда неизменно в контекста на събитията довели до заселването на българите в Мизия и формирането на Дунавска България, поради което за изследователите най-голям интерес представляват три негови аспекта: 1) точната година на неговото сключване; 2) териториалните промени, които той обуславял; 3) въпросът за данъка, който Ви-зантия трябвало да плаща на България. В настоящата статия ще се обърне внимание само на въпросът за годината на сключване на мирния договор, доколкото той се приема от мнозинството изследователи, като юридическо признание на българската държава на юг от р. Дунав. Поради тази причина, тук ще бъдат разгледани основните публикации, касаещи тази тематика.

Основният извор, по който се изгражда хронологията на интересуващите ни събития, е „Хронография“ на Теофан Изповедник (втората половина на VIII – началото на IX в.). Той се придържа към т.нар. Александрийско летоброене, според което от сътворението на света до раждането на Христос са изминали 5492 г. В своята изчислителна система той използва също и годините след р. Хр., годините на управление на ромейските императори, на сасанидските шахове и по-късните арабски халифи, както и на главите на църковната пентархия – патриарсите на Константинопол, Антиохия, Йерусалим, Александрия и римските папи. За по-голяма прецизност, освен годините, Теофан посочва и съответните индикти. Годината, която той използва е септемврийската, започваща на 1 септември и завършваща на 31 август. Проблемът при неговата датировка е, че за времето от 6102 ГС (= година от сътворението на света) до 6265 ГС (= 609/610 – 772/773 сл. Хр.), с изключение на краткия период от 6207 – 6218 ГС (= 714/715 – 725/726 г. сл. Хр.), се получава несъответствие между годините и индиктите, изразяващо се в изоставане с една година от посочения индикт.¹ Именно това разминаване става повод за оживени спорове и дискусии относно правилното датиране на интересуващото ни събитие. Следвайки безкритично Теофановата хронология, множество изследователи, сред

¹ Георгије Острогорски, „Теофанова хронологија у VII и VIII веку“, в *Собрана дела Георгија Острогорског*, 3, ур. Живорад Стојковић, (Београд, 1970), 227.

които М. Дринов, К. Иречек, М. Соколов, Дж. Б. Бъри, В. Н. Златарски и Николай Державин, приемат посочената от него 6171 ГС (= 678/679 г.) за годината, в която Аспаруховите българи, след като победили византийската армия при Онгъла, преминали южно от р. Дунав, уредили отношенията си с намиращите се в Мизия славянски племена и принудили император Константин IV Погонат (668 – 685) да сключи доста унизителен от ромейска гледна точка договор, по силата на който не само се съгласил да им плаща ежегоден данък, но и признавал властта им над земите между Дунав и Стара планина.² Значението на въпросния акт, според Златарски, било толкова голямо, че освен като официално признание на новообразуваната държава, той послужил и за начало на ново българско летоброене, започващо именно от 679 г.³

За известно време тази датировка останала меродавна в историческата наука. Пръв я подлага на преценка руският историк Юлиан А. Кулаковски. В третият том на своята „История на Византия“, обхващащ периода 602-717 г., той изразява несъгласие с известието на Теофан, че българо-византийската война е протекла само в рамките на 679 г. и приема, че тя е продължила по-дълго, чак до 681 г. Като аргумент в защита на своята теза Кулаковски посочва словото на сирийския презвитер Константин от Апамея (неправилно наричан от него Сергий), което последния държал на 16 заседание на VI Вселенски събор, състояло се на 9 август 681 г.⁴ В него той разкритикувал организаторите на събора, че ако бил допуснат по-рано и изслушан, империята не би претърпяла това, което претърпяла същата година във войната с България.⁵ Виждането на Кулаковски имало голямо значение за по-нататъшните проучвания по този въпрос, тъй като не само окончателно отхвърлило 679 г. като дата за подписване на българо-византийския мирен договор, но и защото вкарала в научен оборот нов ценен извор, който да служи за допълнителен ориентир при опитите за реконструкция на хронологическата последователност на събитията.⁶

Не много дълго след него, в началото на 30-те години на миналия век, интерес към тази проблематика проявява и българският историк Ю. Трифонов. В една своя статия, в която

² Марин Дринов, „Поглед върху произхождението на българския народ“, В *Съчинения на М. С. Дринов*, I, ред. Васил Н. Златарски, (София, 1909), 33; Николай Державин, *История на България*, I, (София, 1946), 215; Васил Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, I, ч. 1. (София, 2007), 147, 151; Константин Иречек, *История на българите*, (София, 1978), 146; Матвей Соколов, *Изъ древней историй болгар*, (Санкт Петербург, 1879), 76; John B. Bury, *A History of the Later Roman Empire. From Arcadius to Irene*, Vol. 2. (London, 1889), 333 – 334.

³ Васил Н. Златарски, Цит. съч., 147, 353 – 382, № 1.

⁴ Съборът се провел в Константинопол в периода 8 ноември 680 – 16 септември 681 г. Неговата основна цел била да осъди монотелитството, според което Исус Христос имал две естества, но само една воля и едно действие, докато противниците на въпросното учение приемали, че той има две воли – човешка и божествена.

⁵ Юлиан А. Кулаковски, *История Византии*, III (Санкт-Петербург, 1996), 235.

⁶ Становището на Кулаковски, че войната на Аспаруховите българи с Византия е продължила и през 681 г., бива възприета и от Георгий Острогорски, *История на византийската държава* (София, 2013), 188, бел. № 3.

разглежда основно изказването на Константин Апамейски на VI Вселенски събор,⁷ той достига до няколко извода: 1) коригирайки Теофановата хронология с една година, Трифонов поставя заселването на българите северно от Дунавската делта през 680 г.; 2) вземайки предвид обстоятелството, че от 20 март до 16 септември 681 г. император Константин IV отсъствал от заседанията на събора, той помества битката при Онгъла именно в този времеви отрязък; 3) поражението на византийците в Онгъла се дължало на сирийските войски, които били недоволни от анатемосването и лишаването от сан на антиохийския патриарх Макарий на 8 заседание на събора, проведено се на 7 март 681 г. Те побързали да се изтеглят след заминаването на императора, за да отидат в Цариград и да разгонят събора, предизвиквайки по този начин поголовно бягство, завършило с българската победа; 4) българо-византийския мирен договор бил сключен след последното заседание на събора от 16 септември 681 г. До въпросния извод автора достига следвайки презумпцията, че Константиновите братя Ираклий и Тиберий, които в протоколите на събора фигурират като съимператори, а в самия край на годината загубили не само титлите, но и своите носове, били наказани, защото замисляли заговор, недоволни от сключения унижителен мир с българите. Макар и да има доста спорни моменти в неговото изложение, тезата на Трифонов за заселването на българите в Онгъла през 680 г. и сключването на мирния договор с Византия през 681 г. била напълно възприета от някои от съвременните му изследователи, сред които могат да се посочат П. Мутафчиев и А. Бурмов.⁸

В средата на XX в. опит за нова интерпретация на събитията прави и Г. Цанкова-Петкова. В статията си „Бележки към началния период от историята на българската държава“,⁹ тя отхвърля датировката, предложена от Трифонов за българската победа при Онгъла и сключването на мирния договор с Византия. Като аргумент авторката посочва обстоятелството, че както при Теофан и патриарх Никифор, така и у по-късните византийски хронисти, българо-византийската война и последващият мир, са поставени хронологически преди началото на VI Вселенски събор. Изхождайки от това, тя представя нова датировка за събитията, според която войната между Аспаруховите българи и Византия започнала още в 678 г. и приключила в 680 г. със сключването на мирния договор. В подкрепа на своето виждане, тя представя следните съображения: 1) в хрониката на Георги Кедрин е записано, че нападенията на българите в земите на империята започнали в десетата година от управлението на Константин IV, която

⁷ Юрдан Трифонов, „Известието на сирийския презвитер Константин за Исперихова победа над византийците“, *Известия на Историческото дружество в София*, XI–XII (1931 – 1932), 199 – 215.

⁸ Александър Бурмов, „Създаване на българската държава“, В *Избрани произведения в три тома*, I (София, 1968), 133 – 134; Петър Мутафчиев, *История на българския народ*, I (София, 1943), 123 – 125.

⁹ Геновева Цанкова-Петкова, „Бележки към началния период от историята на българската държава“, *Известия на института за българска история*, V (1954), 319 – 346. По-конкретно вж. 334 сл.

отговаря на 678 г. Освен това в едно писмо на последния до папа Домнус от същата година, той изразява надежда, че Бог „ще прекрати смутите, които чуждите народи ни причиняват“. Според нея „през 678 г. Византия вече не е била нападена от арабите и под „чужди племена“, тук по всяка вероятност се имат предвид пак българите“;¹⁰ 2) съобщението на Константин Апамейски, че ромеите претърпели поражение във войната с България „през тази година“ („εφετος“), Цанкова-Петкова тълкува в смисъл, че войната приключила в първите месеци на септемврийската 680 – 681 г., но преди откриването на събора на 7 ноември 680 г., защото това би противоречало на сведенията на основните извори Теофан и патриарх Никифор. „Поради всичко това, завършва тя, най-естествено и близко до истината е предположението, че нападенията на българите срещу Византия са започнали през 678 г. и са приключили с мира в края на 680 г., още повече, че и самите българи започвали своето летописание от 680 г.“¹¹

Несъгласие със становището на Цанкова-Петкова изразява М. Войнов, който по същество приема схващането на Ю. Трифонов, че българо-византийския мирен договор е бил сключен през 681 г., но за разлика от него, той го датира преди 9 август същата година.¹² Облягайки се на сведението на Теофан, че по същото време, когато умрял халиф Моавия (6 април 680 г.), българите нападнали Тракия, както и на вече споменатото неведнъж слово на Константин Апамейски, Войнов разграничава два периода в конфликта между българи и византийци: 1) пролетта-есента на 680 г., когато първите започнали своите нападения в земите на юг от Дунав и предизвикали похода на Константин IV към Онгъла, където армията на последния била разгромена. За да затвърди успеха си, Аспарух преминал окончателно южно от споменатата река и се заел да уреди отношенията си с местните славянски племена; 2) пролетта-лято на 681 г. Тогава българите, след като се закрепили в Мизия, започнали нападения над ромейските земи в Тракия, което принудило императора да напусне заседанията на вече започналия Вселенски събор и лично да води преговорите за мир, който бил сключен малко преди 16 заседание от 9 август, на което, както вече знаем, сирийския презвитер Константин укорил организаторите, че не е бил допуснат в самото начало, за да бъде избегнато

¹⁰ Пак там, 346, бел. № 1.

¹¹ Пак там, 346.

¹² Михаил Войнов, „За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава“, *Известия на Института за българска история*, VI (1956), 468 сл.

поражението във войната с България. Изводите до които достига Войнов, повече или по-малко категорично, са приети от повечето изследователи, и са в сила в историческата наука и до днес.¹³

Макар, че в свои по-ранни публикации възприема тезата на Войнов, в монографията си, посветена на 1300-годишнината от формирането на Дунавска България, П. Петров, след като прави кратък обзор на основните трудове по темата, пише за гореспоменатото твърдение на Войнов следното: *„И така едно единствено сведение, при това лишено от конкретни данни и противоречащо на всички останали, бива поставяно в основата на хронологията. Явно е при това положение, че едно ново, критично разглеждане на съответния пасаж от словото на презвитер Константин е повече от наложително.“*¹⁴ Анализирайки въпросния извор, Петров правилно посочва, че използваният от сирийският духовник израз *„тази година“* се отнася към септемврийската 681 г. (= 1 септември 680 – 31 август 681 г.). Обръщайки специално внимание на обстоятелството, че Константин Апамейски е искал да бъде допуснат на събора още в самото му начало, и че ако неговото желание е било изпълнено, империята не би допуснала поражение във войната с България, авторът констатира, че *„така погледнат, текстът дава възможност тази война с България да визира събития, станали по време на първите заседания на събора, т.е. в края на 680 г.“*¹⁵ За да отхвърли напълно възможността мирния договор все пак да е бил подписан през 681 г. обаче, той побързва да направи уговорката, че *„не е изключено в горния текст да се подразбира война с българите, приключила вече към датата на откриването на събора“*,¹⁶ още повече, че подобна мисъл е в съответствие със сведенията на Теофан и останалите хронисти, на основата на които той гради своята теза. Освен това, Петров посочва още и обстоятелството, че в списъкът на участниците в VI Вселенски събор не фигурира нито един епископ от Мизия, което според него е още едно доказателство, че към началото на събора, империята вече не е имала никаква юрисдикция, политическа или църковна, спрямо земите между Дунав и Стара планина. *„Най-сетне, продължава той, в словото на презвитер Константин от 9 август 681 г. се говори „за войната с България“, т.е. думата „България“ е употребена като политическо понятие. А това ще рече, че към датата на събора тази държава вече съществувала и за нея се говорело като за нещо реално.“* Накрая авторът заключава, че *„целият ход на войната и анализът на*

¹³ Вж. Димитър Ангелов, *Образуването на българската народност* (София, 1971), 198 – 200; Димитър Ангелов и Борислав Примов, *„Създаването на българската държава и нейното значение в историята на Европа“*, *Славянска филология*, 14 (1973), 11 – 16; Веселин Бешевлиев, *Първобългари. История* (София, 1984), 57 – 63; Васил Гюзелев, *„Хан Аспарух и образуването на българската държава“*, *Военноисторически сборник*, 4 (1981), 41 – 45; Петър Петров, *„Към въпроса за образуването на Първата българска държава“*, *Славянска филология*, 5 (1963), 109 – 110.

¹⁴ Петър Петров, *Образуване на българската държава* (София, 1981), 277.

¹⁵ Пак там, 277.

¹⁶ Пак там, 278.

наличните извори водят до извода, че войната с българите и подписването на мирния договор са станали през 680 г. и са приключили най-късно до септември с. г.“¹⁷

Както е видно от разгледаните дотук публикации, спорът в историографията относно датата на подписването на договора, касае най-вече 680 и 681 г., а 679, считана за безспорна преди да се установи грешката в Теофановата хронология, отпада окончателно от обсъжданията. Разнопосочните мнения повдигат въпроса коя от двете датировки трябва да бъде предпочетена като по-достоверна? Вече стана ясно, че поддръжниците на 680 г. се облягат най-вече на обстоятелството, че византийските хронисти Теофан Изповедник, патриарх Никифор и следващите ги Лъв Граматик и Георги Кедрин поставят българо-византийската война и сключването на мирния договор преди началото на VI Вселенски събор на 7 ноември 680 г.¹⁸ Ако се вземат предвид само техните сведения, 680 г. изглежда по-вероятна, но това означава изцяло да се пренебрегне казаното от Константин Апамейски, който е съвременник на събитията, и в истинността на неговите думи едва ли може да има съмнение. Правилното им тълкуване е всъщност ключът към определяне на точната датировка. За целта, тук ще приведем съответния текст:

*„Светият събор каза: „Нека преблагоевеният Константин, който е изправен тук, да съобщи сведения за себе си и за причината, поради която е дошъл.“ Преблагочестивият Константин каза: „Казвам се Константин. Презвитер съм на светата божия църква, която се намира в Апамея, в провинция Втора Сирия. Ръкоположен съм от Авраамий, епископ на Аретуса. Дойдох при вашия свети събор, за да ви поуча, **че ако бях изслушан, нямаше да претърпим онова, което претърняхме тази година, сиреч каквото претърняхме във войната с България. Защото аз поисках още отначало да дойда на събора**¹⁹ и да помоля да стане мир, така щото да се извърши нещо, което да обедини двете страни, та нито едните, нито другите да се измъчват, сиреч нито тия, които изповядват една воля, нито тия, които изповядват две воли. И аз отидох при стратега патриций Теодор и го помолих да говори на събора за мене, та да настане любов и мир, защото Бог от всичко най-много обича мира и*

¹⁷ Пак там, 280 – 281.

¹⁸ Theophanis, *Chronographia*, rec. Carolus de Boor (Lipsiae, 1883), 359, 17 – 360, 12; Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani, *Opuscula Historica*, ed. Carolus de Boor (Lipsiae, 1880), 35, 22 – 36, 11; Georgius Cedrenus, *Compendium Historiarum*, ed. Immanuele Bekkeri (Bonnae, 1838), 766, 11 – 18; Leonis Grammatici, *Chronographia*, ed. Immanuelis Bekkeri (Bonnae, 1842), 161, 3 – 162, 15.

¹⁹ Болд и подчертаване мои (Ю. Т.).

любовта. И сега, ако заповядаме, нека напиша онова, което Бог ми е внушил за вярата, по сирийски, и да се преведе на гръцки“.²⁰

При по-внимателното четене на текста може да се достигне до няколко извода: 1) презвитер Константин, който бил привърженик на монотелитството, поискал да се яви пред събора в самото му начало (т.е. след 7 ноември 680 г.), за да призове двете религиозни групи (монотелити и православни) към компромис, който да е изгоден и за едните и за другите; 2) тъй като желанието му било удовлетворено чак на 16 заседание на събора (9 август 681 г.), той започнал да критикува присъстващите, че тъй като не е бил допуснат още отначало и изслушан, на религиозните вражди, разкъсващи империята, все още не бил сложен край, **и най-прякото и тежко последствие от това е, че тя допуснала поражение във войната с България, завършила със сключването на унизителен за нея и за нейният император мирен договор „през тази година“, т.е. през 681 г.** Ако презвитер Константин наистина визираще събития, приключили преди началото на събора, както смятат поддръжниците на тезата за сключването на мирния договор през 680 г., то те щяха да се отнасят към септемврийската 680 г. (1 септември 679 – 31 август 680 г.), а при това положение, той не само не би имал основания да датира византийското поражение във войната през същата година, в която се провежда заседанието, на което той присъства, но и би било безпредметно в такъв случай да изтъква въпросното поражение като пряка последица от обстоятелството, че не е бил допуснат на събора в самото му начало.

Че мирният договор между България и Византия е бил сключен през пролетта или лятото на 681 г., а не през последните месеци на 680 г., както приемат Петров и Цанкова-Петкова, показва и фактът, че в края на 11 заседание на събора (18 март 681 г.), император Константин IV заявил, че се оттегля от неговото председателстване, „заради държавни дела“,²¹ като отсъствието му продължило чак до последното, 18 заседание (16 септември 681 г.). Очевидно той е сторил това заради продължаващите български нападения, този път на юг от Стара планина, в Тракия. Безсилен да ги спре със сила, в крайна сметка Константин IV се принудил да сключи мирен договор с тях, да им отстъпи земите между Дунав и Балкана и да им плаща годишен данък. Ако мирът е бил сключен преди откриването на събора, едва ли императорът би си позволил да отсъства толкова дълго време от едно изключително важно за съдбините на църквата и държавата мероприятие.

²⁰ *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, XI, ed. Joannes Dominicus Mansi (Florentiae, 1765), 617. Превод на Иван Дуйчев в *Гръцки извори за българската история*, III (1960), 169 – 170.

²¹ *Sacrorum...*, 517.

Може да се каже, че не е лишена от основание констатацията на М. Войнов, че „при хронологическия ред война, мир, събор, даван от изворите, може да се направи само едно формално възражение, а именно, че нашето разглеждане на събитията нарушава този ред. Но това нарушение е само привидно. Известието на презвитер Константин ни кара да смятаме, че свикването на събора е станало след първата фаза на конфликта, която е подчертана от първоизвора като главна, като същинска война, докато събитията през 681 г. са били само последствие. Във втората фаза на събитията, преди мира през 681 г. Византия не е воювала, а само се е откупила от първобългарите да не ѝ опустошават земите.“²²

Библиография:

Georgius Cedrenus, *Compendium Historiarum*, Tomus Prior, editio Immanuele Bekkero, Bonnae, 1838.

Leonis Grammatici, *Chronographia*, editio Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1842.

Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani, *Opuscula Historica*, edidit Carolus de Boor, Lipsiae, 1880.

Sacrorum Conciliorum Nova, et Amplissima Collectio, XI, editio Joannes Dominicus Mansi, Florentiae, 1765.

Theophanis, *Chronographia*, Vol. 1, recensuit Carolus de Boor, Lipsiae, 1883.

Bury, John. B. *A History of the Later Roman Empire. From Arcadius to Irene*, Vol. 2, London, 1889.

Ангелов, Димитър. *Образуване на българската народност*. София, 1971.

Ангелов, Димитър и Примов, Борислав. „Създаването на българската държава и нейното значение в историята на Европа.“ *Славянска филология*, 14 (1973): 5 – 32.

Бешевлиев, Веселин. *Първобългари. История*. София, 1984.

Бурмов, Александър. „Създаване на българската държава.“ В *Избрани произведения в три тома*, I, 127 – 136, София, 1968.

²² Михаил Войнов, Цит. съч., 475 – 476.

Войнов, Михаил. „За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава.“ *Известия на института за българска история*, VI (1956): 453 – 476.

Гюзелев, Васил. „Хан Аспарух и образуването на българската държава.“ *Военноисторически сборник*, 4 (1981): 29 – 48.

Державин, Николай. *История на България.*, I, София, 1946.

Дринов, Марин. „Поглед върху произхождението на българския народ.“ В *Съчинения на М. С. Дринов*, I, под редакцията на Васил Н. Златарски, 1 – 69, София, 1909.

Златарски, Васил Н. *История на българската държава през средните векове.*, I, ч. 1 – Епоха на Хунобългарското надмощие, София, 2007.

Иречек, Константин. *История на българите*. София, 1978.

Кулаковский, Юлиан А. *История Византии.*, III, Санкт Петербург, 1996.

Мутафчиев, Петър. *История на българския народ*. София, 1943.

Острогорски, Георгий. *История на византийската държава*. София, 2013.

Острогорски, Георгије. „Теофанова хронологија у VII и VIII веку.“ В *Собрана дела Георгија Острогорског*, 3, уредник Живорад Стојковић, 225 – 269, Београд, 1970.

Петров, Петър. „Към въпроса за образуването на българската държава.“ *Славянска филология*, 5 (1963): 89 – 112.

Петров, Петър. *Образуване на българската държава*. София, 1981.

Соколов, М. *Изъ древней исторіи болгар*. Санкт-Петербург, 1879.

Трифонов, Юрдан. „Известието на сирийския презвитер Константин за Исперихова победа над Византийците.“ *Известия на историческото дружество в София*, XI – XII (1931 – 1932): 199 – 215.

Цанкова-Петкова, Геновева. „Бележки към началния период от историята на българската държава.“ *Известия на института за българска история*, V (1954): 319 – 346.

ИЛАРИОН ЛОВЧАНСКИ – НЕСЪСТОЯЛИЯТ СЕ БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ

Лео Митев

специалност „История“, IV курс

Abstract: In this text we are trying to restore the life and achievements of an Orthodox priest, and particularly his participation in Bulgarian National Church Movement. Having chosen to join the leaders of the religious struggle, Ilarion of Lovech soon started playing a major role in organizing the newly established ecclesiastical institutions and their first steps with regard to solving the issue of the future Bulgarian exarch. Though his spiritual leadership withered on the vine, the bishop remained in history as a unifier of Bulgarian congregation, whose destiny reflected all the aspirations and hardships of the time.

Преди да преминем към същината на дискутираната тема, е необходимо да скицираме краткия биографичен портрет на бъдещия първосвещеник. Ранните му години, разбира се, са слабо документиранни, но наличната изворова база позволява да възстановим не малка част от първата половина на живота му. Иларион, със светско име Иван Иванов, е роден на границата между осемнадесетото и деветнадесетото столетие в махала Горни Чукани, намираща се в близост до град Елена, в незаможна семейство. Обучението му започва в Еленското килийно училище, където усвоява четмо и писмо при отец Дойно Робовски, а по-късно продължава в хилендарския метох „Въведение Богородично“. През 1810 г. постъпва в Къпиновския манастир „Свети Николай Чудотворец“ и след известен период на послушание приема иноческото име „Иларион“, под което ще служи в светата обител до навършване на 27-годишна възраст. Близко четвърт век посвещава на църковните дела в Търновската митрополия, за да бъде ръкоположен през 1852 г. за епископ на Ловчанската епархия с покровителството на цариградския патриарх и великия везир. В разгара на църковнонационалното движение, поставило си за цел самостоятелен статут на българската православна институция, в края на 1868 г. високопоставеният архиерей подава

оставката си пред Патриаршията и се присъединява активно към духовните ръководители на религиозната борба в Цариград – Иларион Макариополски и Паисий Пловдивски. Като най-възрастен и най-рано ръкоположен от останалите владци, Ловчански бива избран за председател на временните екзархийски управителни органи, заседаващи в османската столица по въпросите за устройството на предстоящата църковна йерархия. В изпълнение на султанския ферман от 27 февруари 1870 г. еленският свещеник застава начело на новосъставения Привременен смесен съвет и ръководи наследилia го година по-късно Църковно-народен събор, чиито заседания работят по приемането и реализирането на устава на Българската екзархия. Опитите за успешен избор на духовен предстоятел за пореден път срещат неотстъпчивите позиции на Патриаршията, а това налага и промяна в подхода на ловешкия владика, който до този момент поддържа умерена линия на поведение спрямо гръцките йерарси.

Именно тази промяна мотивира и участието му в неканоничната църковна служба, извършена на Богоявление в столичния български храм.

Внимателният анализ на изворите и последвалите събития осветява ролята на Иларион във въпросната демонстрация, която далеч надхвърля формалното му участие. Неговото включване в планираната акция е резултат от окончателното му разочарование от непостигнатия компромис между двете църковни институции. Показателна в случая е отговорността, която поема ръководителят, искайки разрешение от действащия патриарх за служене в черквата в навечерието на празника. Въпреки уговорената среща и предвидливо спазените канонични условия, Антим VI отхвърля изрично предявената молба, с което пренебрегва не само волята на архиереите, а и постановеното в правителствения ферман. Категоричният отказ идва да покаже, че всички възможности за дипломатично разрешение на спора са изчерпани и следва да се премине към по-крайни действия.

След кратко активизиране на радикално настроените църковни дейци в Цариград, на 6 януари 1872 г. на богоявленския празник Иларион Макариополски, Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански отслужват тържествена литургия в храма „Света София“, с което провокират намесата на патриаршеските власти. Причината за неодобрителната реакция е в утвърдената преди няколко години забрана владци да служат на територията на чужда митрополия без разрешението на титулярния архиерей.

Отговорът на Вселенската църква не закъснява и много скоро божии служители са низвергнати и изпратени на заточение.

Първата обща служба на тримата духовници, отразена широко във възрожденската историография, е пример за взаимодействие между авторитетни, но доскоро противоречащи си фигури. Известно е, че по време на великденските събития от 1860 г. ловчанският епископ не само стои в страни, а и открито не одобрява действията на съгражданина си Макариополски. Неговото присъствие в богоявленската служба обаче ще се окаже незаменяемо и съзнателно целено, защото, както пише в спомените си Варненско-Преславският митрополит Симеон: съслужението с лишен от сан архиерей прави деянието „по-порочно и неизвинимо пред очите на Патриаршията”.

В небезобидното участие на дядо Ловчу се убеждаваме и няколко дни по-късно, когато в неделния девети януари свещеникът отново служи без позволение в храма и ръкополага един дякон. Последните действия, извършени по „великденски модел”, демонстрират независимостта на българската църковна йерархия от установената патриаршеска структура.

На пръв прочит неканоничните прояви целят да предизвикат вниманието на Високата порта, която с решителни действия да намери помирителна точка между двете страни в конфликта. Не без основание обаче редица изследователи на църковното ни движение твърдят, че Богоявленската акция е целенасочено проведена провокация от правителството на великия везир Махмуд Недим паша, с която се стреми да възстанови авторитета си сред своите християнски поданици и европейски съюзници. Можем да допуснем, че зад османските интриги стои и скритият страх на Портата, че едно църковно администриране ще се окаже предпоставка за реализиране на национално-политическото обособяване на българския народ.

Изменчивите позиции на турската администрация личат най-вече в пренебрежимите последици от родното дръзко начинание. За разлика от останалите провинили се владици, Иларион получава първото си църковно наказание – лишен е от сан, което по-късно ще направи екзархийската му кандидатура нежелана за руското посолство и Патриаршията и невъзможна за утвърждаване от Високата порта. На 21 януари по нареждане на султана и с изричното настояване на патриарха тримата архиереи

са изпратени на заточение с кораб до Измит. В тази ситуация ясно проличава благосклонното отношение на османското правителство, което осигурява на заточениците добри условия на пребиваване в центъра на града, при това само за шест дни. Нетипично проявеното съчувствие в известен смисъл оборва тезата на някои изследователи, че организираните протести на цариградските българи са в основата на реабилитирането на наказаните. Въпрос на предварително планиране или на случайно стекли се обстоятелства, скорошното решение от 27 февруари за отмяна на присъдите слага край на символичното заточение и бива последвано от заповед, признаваща легитимността на Привременния съвет. Именно приписаната роля на мъченик и страдалец, с която се ползва митрополитът, вероятно ще наклони везната по посока на екзархийския престол на предстоящото съборно заседание.

На 11 февруари 1872 г. излиза правителственото разрешение за започване на процедура по избор на църковен предстоятел. Известно е, че в заповедта на везира фигурират имената на Антим Видински, Паисий Пловдивски и Иларион Ловчански. Панарет Пловдивски и Иларион Макариополски не са част от възможното решение на проблема заради предубеденото отношение към тях от страна на Патриаршията, с което Портата е длъжна да се съобрази. С пристигането на правителствения акт започват разгорещените дискусии в Съвета, който няма единодушно мнение по въпроса кой има право на участие в гласуването.

По темата за персоналното назначение правителственото становище не предполага особено големи възможности. Погърченият албанец Паисий не веднъж е заявявал, че отказва предложението заради тежката болест, която ще отнеме живота му едва в края на същия месец. Еленският свещеник, от своя страна, също търпи не малко упреци – току-що отнетия църковен сан, липсата на системно богословско образование и напредналата възраст са част от причините, разколебаващи уместността на избора му. Като че ли по-слабо оспорима е кандидатурата на видинския митрополит, който се ползва с нескритата подкрепа на руския посланик.

В съботния ден на 12 февруари 1872 г. се състои тайното гласуване, като със седем срещу шест гласа за първи български екзарх е избран Иларион Ловчански. Въпреки неубедителната победа, повечето религиозни и светски лица в столицата виждат в лицето

на новия духовен пастир обединител, който няма да направи отстъпки от поставените искания за присъединяване на всички български епархии към диоцеза на църквата. За мнозина отказът му от подобно компромисно споразумение се обосновава с негативното мнение на Портата и руското посолство, които не приемат един низвергнат от вселенската институция епископ да заеме водеща позиция.

Нескрито остава влиянието на радикално настроените дейци около д-р Стоян Чомаков върху проведеното гласуване. Допуска се, че еленчанинът не е единствената им кандидатура, но останалите им фаворити, в т.ч. Панарет Пловдивски и Натанаил Охридски, по различни причини се оказват неподходящи за високия пост. Интересно е мнението на Илия Тодев, което в обобщен вид изглежда така: макар слаб и инертен, изпълнителният ловешки владика е възможно най-удобният вариант, обслужващ амбициите на радикалните сили.

Не след дълго става ясно, че Патриаршията няма да признае легитимността на избора. Този път с позицията ѝ се солидаризират и османското правителство, и граф Игнатиев, които привиждат зад фигурата на Иларион крайно настроената българска група, неотстъпчива в спора си с вселенските отци. Тук проличава и липсата на амбиция у свещеника, тъй като, въпреки някои единични прояви на съпротива, българските църковни дейци бързо склоняват да потърсят ново решение, приемливо за всички страни.

Макар и официално неинтронизиран, временният екзарх заема службата на духовен предводител в продължение на четири дни – от 12 до 16 февруари 1872 г. Спорът за евентуално оказания натиск за оставката на божия служител е донякъде безпредметен, доколкото стечението на обстоятелствата не е в противоречие с желанията му. Напротив, епископът напуска със смирение, а както съдим и от личните му кореспонденции – с известно облекчение, поверената му длъжност, за да даде път на мирно уреждане на въпроса. Ако все пак потърсим причина за оттеглянето, едва ли напредналата възраст би могла да бъде единствената причина за него. Без съмнение, към владиката са били отправяни настойчиви съвети както от властите, така и от руските дипломати и от авторитетните членове на Привременния съвет. Указанията, естествено, лесно срещнали разбиране у духовника, който приел съдбата си на неосъществения първи.

Неясна остава ролята му в последвалите събития при избора на екзарх Антим I. Имаме основания да допуснем, че Иларион се присъединява към радикалните редици, гравитиращи около Чомаков, макар и да не е от активните участници в последните етапи на църковната борба. Отношенията между свещеника и изявения търговец заслужават специално внимание най-малко заради изказаните предположения за намеса на копривщенеца в решението на духовника да напусне Патриаршията и да стане съпричастен на българската кауза.

Създалото се положение обаче не подронва авторитета на еленския деятел. Показателно е засвидетелстваното уважение от страна на новоизбрания екзарх, който кани Иларион Ловчански на първата си тържествена литургия на 11 май в църквата „Свети Стефан” и в съслужение с Иларион Макариополски и Панарет Пловдивски, йерарсите демонстрират синодалната форма на управление на църквата и липсата на конкуренция за първенство над институцията.

Последното им съвместно начинание предизвиква гнева на Цариградската патриаршия, която обявява Българската църква за схизматична, а българите – за изключени от общността на православните народи. Съборното определение отлъчва седем български архиереи, сред които и известния сред сънародниците си дядо Ловчу. Неговият престой в османската столица върви към своя край, а провъзгласяването на схизмата му дава непосредствен повод за отпътува за Кюстендилската епархия, където ще се заеме с устрояване на приетия екзархийски ред. След поредица от нови премеждия Иларион ще приключи там земните си дни, за да остане в историческата памет като един от своеобразните духовни обединители на нацията, в чийто живот се отразяват всички тежнения и изпитания на епохата, в която един православен народ ще търси пътя си към религиозно и политическо единение.

Библиография:

Бонева, В. Иларион Макариополски. София, 2022.

Кирил Митрополит Пловдивски. Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски. София, 1952.

Минчев, Й. Иларион Ловчански и Кюстендилски - живот и дейност. Велико Търново, 2021.

Митев, П. Българското възраждане. София. 2012.

Радев, С. Македония и Българското възраждане. София, 2013.

Радивоев, М. Време и живот на Търновския митрополит Илариона. София, 1912.

Симеон митрополит Варненски и Преславски. Съчинения. Т.1. Църква и история. София, 2011.

Тодев, Ил. Д-р Стоян Чомаков. София, 2003.

ДВАТА ГОЛЕМИ ВЪНШНИ ЗАЕМА, ПОЛУЧЕНИ ОТ ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ

Мартин Вачев

Abstract: This article follows the attempts of the Bulgarian government led by the Prime Minister Andrey Lyapchev to solve the everlasting refugee crisis, caused by the provisions of Treaty Of Neuilly-sur-Seine from 1919 which forced the Kingdom of Bulgaria to cede several territories whose main population were Bulgarians. Aside from that, one of the most pressing issues that Lyapchev's cabinet had to address was the financial situation of the country which was continually unstable since the First World War ended. Thus came the idea to seek help from the League of Nations' Financial Committee which was asked to fund Bulgaria with a loan intended to help the country to create adequate conditions for the waves of refugees that continued to arrive from the ceded lands to be settled. After this loan was granted and 1926 and executed successfully, in 1928 Bulgaria asked the League of Nations to grant another loan to the country which was planned to help stabilizing the financial situation and the state of the Kingdom's national currency. The main focus of the article are the negotiations for those loans – the Refugee loan of 1926 and the Stabilization loan of 1928 both of which were instrumental for the successful attempts of Lyapchev's consecutive cabinets to improve the overall socio-economic state of the country.

Keywords: Bulgaria, Andrey Lyapchev, interwar period, politics, League of Nations, Democratic Alliance, loans

Андрей Ляпчев поема поста министър-председател на 4 януари 1926 г. в извънредно критичен за българската държава момент. Въпреки усилията на всички управлявали през периода 1919-1926 г., вследствие от тежките поражения във войните, водени в периода 1912-1918 г. и последвалите катастрофални последици във финансов, политически и най-вече териториален план, страната продължава да се в намира в безкрайно трудно положение. Това се вижда както във вътрешнополитически план, така и в международните отношения. От една страна икономиката е съсипана заради шестгодишния военновременен период. Обстановката вътре в страната се утежнява допълнително и от случилото се през пролетта на 1928 г. земетресение. До ден днешен то остава едно от най-разрушителните в новата българска история¹. Освен това, като част от победения лагер в ПСВ, България губи ключови територии и съответно население, наложени са ѝ непосилни репарации, на практика се

¹ Вж. частта за Стабилизационния заем

оказва в абсолютна дипломатическа изолация и е обкръжена от изключително зле настроени съседи, всички те в лагера на победителите, които не крият враждебното си отношение и огромните си претенции към Царството. Последица от всичко това е нарастване на напрежението в обществото, като по време на управлението на проф. Ал. Цанков за малко не се стига до гражданска война². Принудени да управляват в такава тежка ситуация, Ан. Ляпчев и кабинетът му правят всичко възможно да вдигнат на крака българската държава. Трябва да признаем, че през тези почти пет години и половина, в които бившият демократ остава премиер, са постигнати немалко положителни резултати в тази насока. Веднага след идването му на власт се прекратяват масираните сблъсъци между силите на т.нар. „червен“ и „бял“ терор (командвани съответно от комунистите и режима на проф. Ал. Цанков). Освен това е дадена амнистия на противниците на Сговора и на военните, за да *„се пристъпи към облекчение участието на ония нещастници, които увлечени в нелегални борби на аномалното време, днес пъшкат в затворите или скитат немили-недраги в чужбина“*³. Заявява се стремеж към съживяване на икономиката чрез редица радикални мерки като бюджетни икономии, стабилизиране на българската валута, даването на концесии, създаване на Българската ипотечна банка (БИБ) за улеснение даването на кредити, заздравяване на Българската земеделска банка (БЗБ), повишаване на чиновническите заплати и др. Също така се обръща сериозно внимание на проблема с бежанците⁴. В международен план правителството води балансирана и гъвкава външна политика, която позволява да се преодолеят международната изолация и всеобщата неприязън към България сред страните от Антантата. Това дава шанс на Царството да осъществи някои доста важни от икономическа гледна точка постижения. Като най-основни можем да изтъкнем предоговарянето на репарационния дълг⁵, както и получаването на два жизненоважни заема, спомогнали за нормализиране финансовото положение на страната в тези трудни условия – Бежанския от 1926 г. и Стабилизационния от 1928 г. Именно последните са и основната тема на настоящата статия.

Бежанският заем от 1926 г.

Непрекъснато увеличаващият се брой на прииждащи бежанци от загубените с Ньойския договор територии, утежняват още повече положението и на без това омаломощената от войните българска държава. Още при управлението на БЗНС се стига до очевидния извод, че бежанският проблем може да бъде решен единствено чрез стабилна

² Сред някои изследователи на периода битува мнението, че острото противопоставянето между управляващия режим и нелегалната комунистическа партия следва да бъде определено именно така.

³ Ст.дн. на XXI ОНС, III р.с., зас. 37 от 5.I.1926, с.623 – 624

⁴ Вж. частта за Бежанския заем.

⁵ Второ подред, след 1923 г.

финансова „инжекция“ отвън. Правителството на земеделците прави сондажи по въпроса сред международни финансови среди, но никоя банкова институция не се наема да вложи пари, макар и под формата на кредит, в една държава, разкъсвана от толкова проблеми, с абсолютно съсипана икономика и натоварена с убийствени репарационни дългове. След Деветоюнския преврат от 1923 г. новият премиер Цанков възприема друга линия по въпроса. Той се обръща не към финансистите и банкери, а директно към Обществото на народите (ОН). Главните въпроси са два. Първият е същият както досега – заем за посрещане разходите по настаняване на прииждащите от отнетите територии българи⁶ ⁷. Вторият е да се помогне на българската държава да ограничи този поток. По първия призив не е постигнат дори и минимален успех. Великите сили (и най-вече Великобритания) нямат доверие на Цанков, чието управление се смята за компрометирано и съответно отказват дори и да обсъждат едно евентуално отпускане на финансови средства на българите⁸. Като причини за този отказ се изтъкват спорната личност на премиера, острото политическо противопоставяне и методите, чрез които се решават въпросите, свързани с него, множеството атентати и убийства и жестоките репресии, извършвани от близки на властта структури. По второто искане, отправено към ОН, е постигната една пирова победа. На 29 септември 1924 г. е подписан протоколът „Калфов-Политис“ (по имената на българския външен министър Христо Калфов и гръцкия му колега Никола Политис), с който всяка от страните се ангажира да покровителства съответното малцинство, живеещо на нейна територия. Гръцката държава отказва да ратифицира документа и притокът на бежанци от Егейска Македония и Беломорска Тракия отново се засилва⁹.

Поемането на министър-председателския пост от Ан. Ляпчев и наченатият нов подход при решаването на вътрешнополитическите проблеми не остават незабелязани сред Великите сили. Те (и по-специално Великобритания) не скриват задоволството си от това, че в София най-сетне е дошло на власт едно правителство, в което надмощие имат привържениците на традиционната демократична система и което е готово да води по-либерална икономическа политика. Позитивите от тази промяна в отношението към България не закъсняват¹⁰. Още през февруари новият външен министър Ат. Буров започва преговори с английското правителство за емитиране на заем, предназначен за справяне с бежанския проблем. Резултатите са благоприятни и българските управляващи вече могат официално да внесат въпроса за обсъждане в ОН. Освен Англия, Италия също гледа много

⁶ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 47

⁷ Официалната молба е депозирана на 24 септември 1925 г.

⁸ Димитров, Ил., Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, 1996, с.69

⁹ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 45

¹⁰ Божинов, В., Земното кълбо не престава се върти, ако ние и да спим, София, 2005, с. 163

благосклонно на идеята за такъв един заем и въпреки незавидното си финансово положение, също е готова да се включи с известна сума¹¹.

На 3 май 1926 г. управляващият легацията в Берн Д. Миков връчва на главния секретар на ОН Е. Дръмънд изложение на българското правителство. В него се обосновава необходимостта от получаване на заема и се уточняват размерът му, както и плановете за използването му. В документа се казва, че досега държавата е устроила около 14 000 бежански семейства, 5000 от които с недостатъчно количество земя за оцеляване, но има още около 24 000 семейства, за които не е направено нищо, поради финансовата невъзможност на страната¹². По изчисления на българския кабинет сумата, нужна за качественото справяне с бежанския въпрос е минимум 3 милиона британски лири. 1 700 000 от тях ще се раздадат на семействата за закупуване на земеделски инвентар и построяване на жилище (по 70 лири на семейство). Други 700 000 ще се вложат във водоснабдяване и пресушаване на заблатени земи, за да се „отвори“ още място за нови постройки, в които да се нанесат част от новопристигналите. Останалата сума ще бъде приспадната за разноси по емисията и за други необходими неща, свързани с настаняването на бежанците. С оглед неотложната нужда от задействане на плановете за справяне с проблема и предвид настъпващия летен сезон, българските представители отправят към Съвета три призива, считани от Царството за основополагащи за успеха на акцията: 1. Едновременно с решението за отпускане на заема да предвиди аванс от около 1 милион лири, за да се започне с настаняването на неоземлените още в най-кратки срокове (по възможност още през същия този месец юни); 2. При процедурите, свързани с отпускането, използването и обслужването на заема да се използват съществуващите български институции, като например Дирекцията за трудово-поземлена собственост, БЗБ и т.н.; 3. Да не се създава сложен контролен механизъм. Ан. Ляпчев и колегите му от Министерския съвет са уверени, че ако ОН просто изпрати свой пълномощник с право на окончателно решение, това ще е повече от достатъчна форма на контрол¹³.

За да се ускори работата по запознаване на Съвета с реалната ситуация, българите предлагат той да изпрати у нас свой представител, който да получи необходимата информация от първа ръка. Последното предложение е прието още на следващия ден, с цел да се облекчи процеса по одобряване на заем за България още на юнската сесия на Съвета. За пълномощник на организацията в България е избран французинът Рене Шарон – служител на Главното комисарство на ОН в Унгария. Планирано е той да пристигне в София на 8 май. От Секретариата на ОН обаче се презастраховат, заявявайки, че с това посещение на Шарон у нас ОН не поема

¹¹ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 49 – 50

¹² Още по Цанково време държавата обявява пред ОН, че дори и резервните фондове на БНБ са абсолютно изчерпани.

¹³ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 50 – 51

никакъв ангажимент във връзка с исканията на българското правителство. Шарон изпълнява съвместно спуснатите му задачи и подава в срок доклада си до Финансовия комитет (ФК) на ОН¹⁴.

Междувременно се разгръща широка агитационна кампания в подкрепа на идеята българската държава да бъде отпуснат заем за справяне с бежанския проблем. В нея се включва дори Българската православна църква чрез назначения за председател на Комитета по подпомагане на бежанците софийски митрополит Кирил. Той се свързва с отговорни фигури в Международния комитет на Червения кръст и ги моли за съдействие. Оттам откликват веднага и председателят Густав Адор пише до висшия комисар за бежанците при ОН д-р Фритьоф Нансен, че XXII международна конференция на Червения кръст се обявява официално „за“ оказване помощ на българските бежанци.

От Женева Атанас Буров съобщава, че според сведения на Шарон и на близкия му съратник Артър Солтър изгледите за одобряване на заема от страна на Финансовия комитет при ОН са много добри¹⁵. Има голяма вероятност окончателното одобрение да се случи още на юнската сесия. Така и става. На заседание от 10 юни, Съветът разглежда доклада на ФК¹⁶ и въз основа на отразените в него сведения и съображения, дава одобрението си за проекта за устройване на българските бежанци с помощта на международен заем, отпуснат на страната под покровителството на ОН.

Макар някои от точките във въпросния доклад на да съвпадат с предложенията на българската страна от изложението, представено на Дръмънд през месец май, има и такива, които се разминават с българския проект. Сумата е намалена до максимум от 2 250 000 британски лири, като 2/3 от тях трябва задължително да отидат за настаняването на бежанците земеделци. Това означава, че на българското правителство се налага да се погрижи за неземеделците със свои средства. Авансът за незабавното задействане на дейността по устройване на новопристигналите пък е оръзан от 1 000 000 на 400 000 паунда. Сред другите условия, поставени от ОН са: 1. Правителството да открие отделна сметка за изразходването на сумите от заема, която да бъде поставена под независимия контрол на „специален агент“, назначен директно от Съвета на ОН¹⁷; 2. България да уреди отношенията си с кредиторите на заеми отпреди войната ; 3. Правителството да измени устава на БНБ и тя да се превърне в независимо от държавата учреждение. Като голям проблем се посочват дълговете на страната, свързани с взети преди войната заеми, с репарациите и др., които са преценени като твърде големи, с оглед нивото на държавния бюджет. Този факт кара Комитетът да смята, че *„Съветът не би могъл спокойно да препоръча нов външен заем,*

¹⁴ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 52 – 53

¹⁵ Важно е да се отбележи, че именно Солтър е секретар на въпросната институция.

¹⁶ Изготвен на база специалния доклад на Шарон, анкетите на Международния комитет на труда в България и някои пояснения и сведения от страна на Буров и управителя на БНБ Асен Иванов.

¹⁷ След подписването на договора за заема, този пост е даден на Рене Шарон.

преди Репарационната комисия да си каже думата“¹⁸. В доклада е посочено и кои приходи на държавата могат да бъдат използвани като гаранция за изплащането на бъдещия заем, стига разбира се Репарационната комисия да се съгласи да ги освободи от общата ипотека. Накрая ФК предлага на Съвета да даде одобрението си за така оформения проект и да упълномощи председателя му *„да вземе всички необходими мерки за неговото осъществяване“* до следващото заседание. Макар някои от предложенията, съдържащи се в доклада на комитета да затрудняват сериозно българското правителство¹⁹, тежката ситуация на страната и все по-утежняващият се бежански въпрос не оставят избор на Ляпчев и екипа му. Те приемат решението на Съвета на ОН, като все пак считат извоюването на одобрение за заема за голям успех¹⁹. Още на другия ден (11 юни) премиерът заявява пред Народното събрание: *„Щастлив съм да ви съобщя следната радостна вест : на вчерашното си заседание Съветът на ОН е разрешил на България да уговори заем от 2 500 000 английски лири“*. От името на правителството Ляпчев изпраща благодарност на Съвета на ОН и на редица личности, за които се знае, че са се застъпили за българската кауза – Емил Вандервелд (външен министър на Белгия), Адриен Тиксие и полковник Проктър (пратеници на Международното бюро на труда), Рене Шарон и др.²⁰

Въпреки наглед успешната кампания, намерила благополучния си край в подписването на протокола от 10 юни, от края на май до края на юни България е заплашена да загуби възможността за получаване на бежанския заем заради един конфликт с Великобритания. Всичко започва на 31 май, когато пълномощният министър П. Хаджимишев е извикан във Форин офис и му е намекнато, че ако България иска да получи заем, най-добре е да изплати на Лондон предявените от англичаните суми по някои плащания отпреди войната. Става въпрос за три категории задължения: 1. Рекламации на английски поданици срещу българската държава; 2. Рекламациите на британското правителство по т.нар. Деклозиерова афера, с които то иска България да изплати стойността на всички селскостопански продукти от реколта 1914-1915 г., реквизирани от тогавашното българско правителство; 3. Българската държава да плати разноските по експулсирането на българските военнопленници и интернираните граждански лица²¹. Макар в този един месец между двете правителства да се водят тежки спорове по темата, накрая българите все пак се виждат принудени да отстъпят, само и само да спасят жизненоважния бежански заем и се съгласяват да платят посочените суми²².

¹⁸ Особено частта за промените в БНБ, които според управляващите в София са неприложими в българските условия.

¹⁹ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 55 – 56

²⁰ Пряпорец, 12 юни 1926 г.

²¹ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 283

²² Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 286

Евентуалните проблеми между София и Лондон не са единствената спънка, която заплашва планирания заем. Важна е и намесата на околните нам държави. В очите на съседите ѝ от север, запад и югозапад, Царството е най-удобно точно каквото е между Ньойския договор и идването на власт на Ан. Ляпчев – слаба във вътрешнополитически план държава, която освен това е и абсолютна изолирана и недолюбвана от Великите сили. В тази позиция тя няма възможност да претендира за отнетите ѝ за тяхна сметка територии. Ето защо, когато разбират, че българското правителство е постигнало принципна договорка с ОН за отпускане на заем, властимащите в Белград, Атина и Букурещ никак не са щастливи. Във факта, че международната организация се е съгласила на нещо подобно спрямо една до вчера отритната от международните отношения страна, те виждат подчертано укрепване на България като държава във всеки смисъл на думата и сериозно се притесняват от едно евентуално засилване на реваншистките настроения в нейното общество. Именно поради тези си страхове, трите държави всячески се стараят да саботират кампанията по отпускане на бежанския заем. Най-активни са сърбите. Те действат на няколко различни фронта – организират антибългарски митинги в столицата си, изпращат много емисари на Запад, пълнят печатните си медии с материали, от които струи презрение към България, опитват се дори да убедят Дръмънд да се обяви против заема, но удрят на камък и т.н., и т.н. Румънците също не си губят времето – по заповед на правителството пълномощният министър в София изпраща писмо до Междусъюзническата комисия, в което България е обвинена, че не спазва коректно ангажиментите си по репарационния дълг съгласно протокола, подписан на 21 март 1923 г. Когато става ясно, че отговорните фактори в ОН няма да се подвежат, трите държави сменят подхода. Сега под прицел са банкерите, които се очаква да вземат активно участие в емитирането на заема. Методите са същите, само че този път кампанията е разгърната и в предварително подкупени западни вестници, в които се появяват какви ли не клевети по адрес на българската държава²³. Тази антибългарска кампания е съсредоточена главно в САЩ, защото именно оттам се очаква да дойдат най-големите капитали в бъдещия заем²⁴. И тук се продължава с грозните клевети. Българите са обвинени, че извършват терор над еврейското си население и че анархисти са поставили бомба в сградата на американската легация в София, с цел да избият пребиваващите у нас щатски дипломати. Отделно от тази си дейност в САЩ, трите съседки на България правят още един отчаян опит да спечелят ОН на своя страна. В Секретариата на организацията постъпват писма от трите правителства, в които се оспорват някои точки от докладите на Рене Шарон и на Международното бюро по

²³ Говори се за страхотни безредици в страната, за абдикация на цар Борис III, за нахлуване на румънска армия на българска територия и т.н.

²⁴ В Париж директорът на БНБ води преговори с намиращия се там директор на американската Федерална резервна банка, а във Вашингтон пълномощният министър Симеон Радев активно агитира за участие на страната в заема.

труда. Сърби, гърци и румънци настояват, че обмисляната сума на заема е прекалено голяма и най-вече, че посоченият брой бежанци е силно завишен²⁵.

Тъй като Великобритания има най-точна представа за реалната ситуация в България тя бързо губи търпение спрямо подривната дейност на Белград, Атина и Букурещ, не на последно място и защото банкови среди на Острова ще са сред най-големите кредитори в планираната финансова операция. *„В тукашните управляващи кръгове“* – пише пълномощният министър в Лондон Панчо Хаджимишев до първия дипломат Буров – *ежесекундно се засилва чувството на раздразнение срещу Югославия поради недостолната маневра да пречи на нашия бежански заем*“. Тези настроения сред британското общество могат, както счита Хаджимишев, да накарат *„меродавните кръгове в Лондон да ускорят отпускането на аванса от заема“*²⁶.

След като на трите държави все пак им става ясно, че чрез интриги и клевети срещу България няма да успеят да провалят заема²⁷, те решават по всякакъв начин да пречат на Ляпчев и екипа му в изпълнението на плана по настаняване на бежанците. След продължителни обсъждания, Букурещ, Белград и Атина представят на септемврийската сесия на ОН един меморандум, в който излагат общата си позиция относно планове за отпускане на бежански заем на българската държава. В него отново се оспорва броят на бежанците, твърди се, че България всъщност има нужните финансови средства за да ги устрои, изразява се опасение, че някаква част от заема ще отиде за цели, застрашаващи мира на Балканите, призовава се за създаване на строг контролен орган за изпълнението на заема и отново се оспорват данните в доклада на Рене Шарон и размерът на отпуснатата сума. В писмата, изпратени до Съвета на ОН са включени и две искания към организацията : 1. КСХС, Гърция и Румъния да заседават в Съвета на ОН като членове във всяко негово заседание, касаещо въпроса за заема; 2. Да се създаде комитет за контрол, в който да бъдат включени представители на трите правителства. Инициатор на последната идея са сърбите, които упорито се опитват да привлекат на своя страна както старите си съюзници в антибългарските кампании Гърция и Румъния, така и страни като Чехословакия и Италия, отново чрез интриги и евтини клевети. Тази информация силно притеснява властта в София, защото искането за създаване на контролен орган с участието на трите съседни страни е абсолютно неприемливо и българските власти се притесняват, че отказът им може да провали получаването на заема. Търси се позицията на Италия по въпроса. Мусолини категорично заявява, че няма да подкрепи меморандума и това е последната му дума. Темата

²⁵ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 57 – 60

²⁶ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 60 – 61

²⁷ Във в. „Таймс“ даже е обнародвано съобщение, в което се казва, че трите правителства са се споразумели да не се противопоставят на българската молба за заем, но само ако българите докажат, че наистина ще използват средствата за описаната цел, а не за финансиране на армията и ВМРО.

вече била минало за него. Английската позиция не е много по-различна. Във Форин офис са много заинтересовани заемът да се осъществи, защото в него участват главно британски банки, начело с „Bank of England”. Освен това англичаните гледат на заема като начин за предпазване на огромната бежанска маса от националноосвободителна и комунистическа пропаганда. Разтревоженото българско правителство търси мнението на Великобритания по въпроса и оттам отговарят, че са „напълно в течение на този въпрос”. Според Ото Нимайер (член на ФК към ОН) основните искания на трите държави са две : 1. Да вземат пряко участие в контролния орган по заема и 2. Да се наложи на България ограничение - да не настанява бежанци в пограничните райони²⁸.

По първия въпрос Нимайер е категоричен – няма начин подобно включване на сърби, гърци и румънци да се случи. По втората точка също не дава големи шансове на Белград, Атина и Букурещ, но в далеч по-уклончив тон. На 1 септември сърбите отново настояват пред Дръмънд и Солтър за изпълнение на искането за контрол на заема, но последният (който макар да не е председателят, а просто секретар, всъщност е водещата фигура във ФК към ОН) твърдо заявява, че подобно нещо е абсолютно невъзможно. Това е разгласено още на следващия ден и в белградската преса. Така с този призив на сърби, гърци и румънци окончателно е свършено. Съветът на ОН обаче удовлетворява останалите им искания – да не се настаняват бежанци в пограничните райони, трите балкански страни да участват в обсъжданията, когато тема е заемът за България, както и дават съвети и препоръки на Съвета на ОН във връзка с настаняването на бежанците. Макар далеч да не е съгласно с тези отстъпки за съседите си, правителството на Ан. Ляпчев се принуждава да се съобрази с тях. Това кара КСХС, Гърция и Румъния да се възползват още повече от момента и да поставят нови налудничави условия. Съгласно новият доклад на ФК към ОН от 6 септември, който е одобрен още на другия ден, бежанци не могат да бъдат настанявани в пограничните региони, а във вътрешността на страната на 50 и по-малко километра от границите с която и да е от трите държави-инициаторки. По-късно те доразвиват това си изискване, като призовават да се наложи на България да изсели вече установилите се там новодошли, което е практически невъзможно. Като заявява, че никое българско правителство не би поело отговорността за повторно изселване на тези така изстрадали хора, главният директор на Службата за настаняване на бежанците Стоимен Сарафов поставя следните искания от името на българската делегация : 1. Бежанците, които отдавна са настанени в тази зона, да си останат там, като бъдат подпомогнати със средства от заема; 2. От решението за ненастаняване в 50-километровата зона да се направят изключения за районите Варна-Провадия и Мастанли (дн. Момчилград), Ортакой (дн. Ивайловград), Свиленград източно от Марица, както е

²⁸ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 64 – 69

предвидено в решението от самия ФК в доклада от 6 септември с.г. ; 3. Да бъде разрешено настаняването на бежанци, дошли от Румъния, в зоната Лом, Свищов, Бяла, Русе. Както и се очаква, представителите на Гърция, КСХС и Румъния са категорично против изключенията от 50-километровото правило. Затова ФК излиза с компромисна резолюция. В нея се казва: *„По това, което се отнася до намиращите се вече най-малко на 50 километра от трите граници бежанци, чието материално положение не може да се счита за задоволително, комисарят да уреди тяхното положение с помощта на заема, като ги настани някъде другаде, извън 50-километровата зона, доколкото това е възможно, т.е. доколкото позволява наличието на подходящи земи...с оглед да се намали броят им (на оставащите в 50-километровата зона) до минимум”*. Така на практика е задоволена контрапретенцията на Сарафов. Районът Варна-Провадия също е одобрен като изключение от правилника. Същото важи и Мастанли. Случаят Ортакой-Свиленград остава за по-нататъшно обсъждане след допълнителни проучвания. Въвежда се правило, че никакво ново настаняване в 50-километровата зона не може да се ползва от заема. Поради природните дадености е направено изключение за Мастанли, където цифрата е свалена на 10 километра, но при изискване семействата, заселени там да не идват от Гърция. На следващото заседание на Съвета представителите на Сърбия, Гърция и Румъния отново отварят дума за 50-километровата зона, но не постигат никакъв резултат, с което и се приключват опитите им да спъват Бежанския заем²⁹.

Последователната кампания на съседите, целяща саботаж на Бежанския заем, въобще не се отразява на усилията и желанието, които влагат управляващите в София в посока реализацията на така лелеяната цел. Идеята на правителството е всичко да е готово до края на годината и да се започне същинската дейност по настаняване и оземляване на бежанците.

Както предлага ФК към ОН, Съветът се запознава със становището на Репарационната комисия в Париж по въпроса със заема, за да се подсигури, че България ще може реално да го изплати. На база получените от Междусъюзническата комисия в България сведения, комисарите, базирани във френската столица изработват доста детайлизиран протокол. В него са изложените условията, при които Съветът ще даде съгласието си заемът да бъде отпуснат. На 8 септември финансовият министър Владимир Моллов подписва въпросния протокол, а на 30 с.м. Народното събрание го одобрява със специален закон^{30 31}.

²⁹ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 69 – 73

³⁰ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 61 – 62

³¹ Закон за одобряване протокола на Обществото на народите от 8 септември 1926 година относно главните условия за заема, който Българското правителство ще сключи за настаняване бежанците в България и за използване на аванса от 400 000 английски лири за същата цел (обнародван в Държавен вестник, брой от 15 октомври 1926 г.).

Според изложените в протокола условия, Съветът на ОН получава пълен контрол върху използването на заема. Той назначава комисар, който да действа на място от негово име. Той единствен има правото да дава разрешения за изразходване на суми по настаниването на бежанците. Отговорен е пред назначилия го Съвет и периодично докладва за дейността си. Българското правителство се задължава да поеме издръжката на комисаря и неговите помощници за целия период, в който те пребивават в София. Длъжността е дадена на вече запознатия с българските реалности Рене Шарон. Съветът на ОН получава изключителното право на предварителна санкция на всички договорености между учрежденията кредитори и българската страна. Като гаранции за изплащането на заема правителството в София, в съгласие с Комисията по репарациите в Париж, се задължава да гарантира: 1. Приходите от акциза върху спирта, содата и лимоната 2. Приходите от акциза върху солта; 3. Приходите от продажбата на кибрит и др.; 4. Ако някоя година означените в протокола приходи не надминават най-малко 50% от необходимата сума за годишното обслужване на заема, българската държава е длъжна да предостави допълнителни приходи. Тук се правят две много важни уточнения : 1. Тези приходи са привилегия само на отпускания бежански заем и българската държава няма право да ги използва за никакви свои разходи или за гаранции по нов заем, освен с изричното съгласие на комисарите, управляващи и съблюдаващи изпълнението на заема и на неговите цели; 2. Ако в даден момент общото постъпление от гореспоменатите приходи падне под 150% от необходимата за обслужването на заема сума, комисарите имат правото да поискат от Съвета да прикани Междусъюзническата комисия да отпусне други допълнителни приходи (но без тези от митниците), достатъчни за незабавното допълване на общата сума за да стане тя отново поне 150 %, като конкретно въпросните допълнителни приходи веднага отиват за обслужване на заема.³²

Със задачата да следи за изпълнението на заема и да защитава интересите на отпускащите го институции е натоварена една тричленна комисия от делегати, изпратени от ОН³³.

След одобряването на протокола на Съвета на ОН от Народното събрание, българското правителство, в лицето на финансовия министър Моллов, веднага започва преговори с различни европейски и американски банки. На 10 декември министър Моллов подписва общ договор с участващите и две съглашения: едното с европейските кредитори, а другото – с отвъдокеанските такива. Европейците участват с 2 400 000 английски лири (като 1 700 000 от тях са поети само от британци), а американците – с 4 500 000 американски долара. Така цялостната сума се равнява на 3 326 000 английски лири или 2 246 050 000 златни български лева. Като се приспадат сумите за разносните по отпускане на заема,

³² Вж. Член III на същия закон.

³³ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 62 – 63

както и за покриването на някои предвоенни дългове на българската държава³⁴, за настаняване на бежанците остават 163 536 157 златни лева. Договорената номинална лихва е 7%, но като се прибавят разноските по отпечатване на облигациите, издръжката на „делегатската комисия“ и разни други разходи, реално тя се покачва до 8,5 %. В договора е казано, че изплащането се предвижда да става на шестмесечни вноски в продължение на 39 години и половина. Вноските, съдържащи погасяването и лихвата образуват сумата от 83 851 875 златни лева. Коректното изплащане на поетия дълг от българска страна се съблюдава от назначения от Съвета на ОН комисар, а след изтичането на мандата му – от т.нар. „делегатска комисия“³⁵.

Непосредствено след отпускането на заема е създадена Главна дирекция по настаняването на бежанците, която е пряко подчинена на министър-председателя³⁶.

Договорът за Бежанския заем, макар и да има тежки условия е счетен за огромен успех на правителството на Демократическия сговор. Благодарение на заема са спасени стотици хиляди български семейства, които страдат и гладуват, укрепени са позициите на новия кабинет и са възвърнати надеждите на народа за по-добри бъднини. Макар заемът да има за цел решаването на сериозен социален проблем, той има роля и за финансовото съживяване на страната. Едно от условията е да се уредят отношенията с комитетите на носителите на български ценни книжа. През декември е подписано споразумение за валоризиране на плащанията по предвоенните български дългове³⁷.

Ето и оценката на самия министър-председател за Бежанския заем и цялата процедура около придобиването му: той гледа на него като на дело от „грамадно значение“. На събрание в Бургас заявява още: *„Настаняването на бежанците не можеше да стане другояче, освен чрез извънредни средства – чрез заем... С този заем не само пряко се подпомогнаха бежанците, но и косвено той спомогна за разрешаването на два други големи въпроса : заздравяването на нашата пара и пробиването на път за сполучливото и справедливо решение на въпроса за репарациите“*³⁸.

Стабилизационният заем от 1928 г.

Предвид стабилната подкрепа на Народното събрание, кабинетът се насочва към следващата си голяма цел – външен заем за заздравяване на икономическото и финансовото положение на държавата. Премиерът Ляпчев заявява : *„Нуждата от него се чувства от всички; Не зная дали има някой, който да я оспори“*. Той е категоричен, че емитирането на

³⁴ Аванси, отпуснати на българската държава от френската “Banque de Paris et des Pays-Bas” през 1912-1913 г.

³⁵ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 63 – 64

³⁶ Стателова, Ел. Грънчаров Ст., История на Нова България 1878 – 1944, София, 1999, с. 462

³⁷ Димитров, Ил., Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, 1996, с. 75

³⁸ Божинов, В., Земното кълбо не престава се върти, ако ние и да спим, София, 2005, с.164

заема ще е полезно за „Заздравяването на държавното стопанство, за засилване на нашите кредитни институции – Народна, Земеделска и Кооперативна банки и за стабилизиране на нашия книжен лев“³⁹. Условието за получаването на такъв са повече от благоприятни, защото западните (в това число и американските) банкови магнати са останали с добри впечатления от икономическата политика на правителството покрай проучванията на във връзка с Бежанския заем и сега се готови да се включат в отпускането на нов кредит за страната⁴⁰.

Кабинетът се заема с търсенето на заемодатели още през пролетта на 1927 г. Финансовият министър Моллов изпраща през месец март доклад до ФК на ОН, в който са изложени позитивни сведения за състоянието на българската икономика и финанси. През април се появяват и първите информации за евентуални партньори на Царството по заема. Посочва се неназована „солидна американо-германска банкова групировка“, която чрез директора на „Дисконто Гезелшафт“ била изявила желание да отпусне нужната сума на България, но само при условие, че се изплатят дълговете към въпросната германска банка по кредита, отпуснат на правителството на Васил Радославов през 1914 г. Заради прекомерните претенции на тази банкова група, абсолютно се елиминират шансовете да се работи с нея.

На 12 септември 1927 г. правителството изпраща до Съвета на ОН писмо с призив да се отпусне на страната ни заем за укрепване на финансовата и стопанската ситуация. Организацията откликва веднага и в София е командирован екип от експерти, който да се запознае с моментното положение в сектора. Идеята е на база техните впечатления ОН да изготви план за оздравяване икономиката на Царството.

В същото време в столицата пристигат и представители на различни британски и щатски банкови групи, които също имат за задача да се запознаят със ситуацията в българското стопанство. Успоредно с тях у нас пристигат и значими фигури от американския елит, които обаче също целят да се осведомят по тези въпроси⁴¹. Очевидно е, че Съединените щати, които се явяват кредитор на почти всички държави на Стария континент, се готвят да вземат активно участие в един евентуален нов заем за българската държава.

Проучванията на изпратените от ОН представители приключват в края на есенния сезон на 1927 г. Въз основа на резултатите от тези проучвания и направените изводи, ФК към ОН изготвя един обобщен протокол, с идеята той да бъде представен за одобрение пред Съвета на организацията на декемврийската му сесия. Финансистите на ОН считат, че макар

³⁹ Божинов, В., Андрей Ляпчев, София, 2006, с.90

⁴⁰ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 136

⁴¹ Пълномощният министър в Щатите Симеон Радев предупреждава кабинета да очакват пристигането на важна особа, търгуваща с килими, човек с връзки в „висшия финансов и политически живот на САЩ“. В София идват още виден американски публицист, ректорът на Американския университет в Бейрут и директорът на Американския научен институт в Солун.

българската валута сравнително да се е стабилизирала в последните 4-5 години, държавен бюджет продължава да не е балансиран (страната е все така „на минус“). С оглед засилването на лева, който да се превърне в солидна база за бъдещото укрепване на финансите на Царството, се предлага на последното да се отпусне заем в размер на максимум 4 500 000 английски лири, които да бъдат разпределени, както следва : 1 500 000 за БНБ, 500 000 за БЗБ, 150 000 за БЦКБ, 1 100 000 за покриване на бюджетния дефицит и 1 250 000 за строеж на нови пътища и железопътни линии⁴².

Българското правителство не е съгласно с някои от предложенията, заложили в протокола. Най-неприемливо е повторното искане БНБ да бъде трансформирана в независимо акционерно дружество, което по никакъв начин не зависи от държавната власт⁴³. ФК препоръчва към банката да се назначи един „технически“ съветник, който да спомогне за по-плавния и бърз преход към новата система на функциониране на учреждението. Казусът с БНБ не е единственият въпрос, по който възниква противоречие между София и ФК към ОН. Други такива са искането на комитета гаранционен приход да станат всички постъпления от митниците⁴⁴ и продължаващите претенции на „Дисконто Гезелшафт“⁴⁵. Тези неразбории налагат решението на въпроса със заема да се отложи за мартенската сесия на Съвета през следващата 1928 г. Оттук до март правителството всячески се старае да убеди Съвета на ОН да отклони искането на ФК за преобразуване на БНБ. По този въпрос страшно много се разчита на подкрепа от играещата основна роля в преговорите за заема Великобритания. Именно с такава цел пълномощният министър Хаджимишев започва все по-често да разговаря с Форин офис, повтаряйки отново и отново, че за Царството просто е невъзможно да изпълни някои от идеите на ФК. През януари Хаджимишев докладва на Буров, че по думите на Орми Сарджънт, директор на Отдела за Централна Европа на Форин офис, изгледите за получаване на заем са добри и се очаква на мартенската сесия България би трябвало да получи утвърдителен отговор. По въпроса за БНБ обаче британецът е непреклонен, *„тъй като“* – цитира го Хаджимишев – *„досега не е намерена друга алтернатива, която да дава на банкерите гаранция за независимостта на централната ни банка от правителството“*. Пълномощният министър обаче не отстъпва и надлежно излага някои доста основателни причини, поради които подобен ход е неприложим в българската

⁴² Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 138 – 141

⁴³ Въпреки че министър-председателят е известен като противник на принципа за силно държавно присъствие в банковия сектор.

⁴⁴ Според Ньойския договор тези постъпления са гаранция за изплащането на репарациите, което налага да се иска разрешение от Конференцията на посланиците в Париж, тези доходи да се пренасочат към искания заем.

⁴⁵ Германците искат в решението на Съвета на ОН да фигурира точка, според която България е длъжна да използва част от Стабилизационния заем за да изплати исканите от тях суми по кредита от 1914 г., с което Ляпчев и хората му категорично отказват да се съгласят.

действителност⁴⁶. Британците проявяват разбиране и препращат правителственият представител към определения за отговорник на ФК по българския въпрос Ото Нимайер. Освен това британските дипломати подсказват на българите един елементарен ход, с който да решат проблема – просто държавата да изкупи преобладаващата част от акциите на банката и така да я превърне в държавно акционерно дружество⁴⁷.

Недоброжелатели на българската кауза за заема, навярно провокирани от посещенията на редица изтъкнати американски банкери и личности от други сфери, наклеветяват Ляпчевия кабинет, че той се готви да преговаря направо със САЩ, „прескачайки“ британците и ОН. Когато този слух достига до Лондон, Хаджимишев е повикан и недвусмислено му е обяснено, че това ще е „*крупна грешка*“ от българска страна и че е по-добре да се „*действа във и чрез Лондон*“. Пълномощният министър продължава и с активното търсене на съратници в каузата срещу налагането на преобразувания в Българска народна банка, този път сред видни фигури в банковите среди на Британската империя, но все бива препращан към отсъстващия от Лондон Нимайер. Хаджимишев се опитва да си уреди и среща с външния министър Остен Чембърлейн, но и тук удря на камък. Държавният подсекретар на Форин офис Тирела общо взето намеква на българина, че нито той, нито Чембърлейн ще подкрепят искането на Ляпчевия кабинет. През март тонът на Форин офис към Хаджимишев и се изостря и в прав текст му е заявено, че трябва да се внимава, защото само ФК може да прецени при какви условия ще се емитира един заем, дали въобще това ще се случи и, че ролята на Съвета на ОН е просто да регистрира решението на колегите си от финансовата институция, нищо повече от това. Българският представител в британската столица разговаря и с Рене Шарон, който в качеството си на представител на Съвета, предупреждава, че ако и на мартенските заседания не се стигне до договорка по въпроса с БНБ, съществува огромна възможност заемът да пропадне. Това кара правителството в София да приеме лансираната от Форин офис промяна в статута на банката, следвайки съвета за заобикаляне на проблема – от чисто държавна тя става държавно акционерно дружество, като кабинетът изкупува преобладаващия процент акции.

България активно търси и помощта на Кралство Италия в решаването на проблемите около заема и Рим откликва с подчертано приятелски чувства към Царството и с готовност да се притече на помощ. Италия обаче, сама затънала в огромни дългове към САЩ и Великобритания, няма как да повлияе сериозно на банкерите от двете суперсили. Това все пак не пречи на Мусолини и подчинените му да опитват да допринесат за каузата на България, доколкото им е възможно при дадените обстоятелства. В замяна на това Рим

⁴⁶ Хаджимишев изтъква, че у нас няма „достатъчно капиталисти, които да поемат капитала на банката“, както и някои причини от психологически характер.

⁴⁷ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 140 – 143

очаква България решително да пристъпи към по-тясно обвързване с Кралството, но тамошните отговорни фактори много бързо разбират, че надеждите им са напразни, защото кабинетът Ляпчев е твърдо решен да се придържа към прокламираната още с идването му на власт политика на необвързаност с която и да е от водещите европейски страни⁴⁸.

Най-сетне идва мартенската сесия и ФК към ОН излиза с нов доклад, с който Шарон още предварително запознава българските представители Буров и Моллов, с цел да се избегнат конфликтни ситуации между тях и Комитета. Двамата български министри представят пред французина своите възражения⁴⁹ и той се ангажира да ги внесе в Комитета и да действа за възприемането им⁵⁰. В същото време той съветва българите да не коментират повече темата за БНБ, защото едни нови обсъждания по казуса могат тотално да елиминират възможността за заем. Шарон изразява убеждение, че ако Буров и Моллов не засягат темата „БНБ“, те могат най-спокойно да настояват за увеличение на заема до 5 милиона лири.

Макар да правят един последен опит ако не за отмяна, то поне за отлагане на промените в Народната банка, накрая двамата български представители достигат до извода, че протоколът просто трябва да се приеме какъвто е и искат окончателния отговор на София по въпроса.

Протоколът е одобрен от Съвета на ОН по време на заседанието му от 10 март и веднага е подписано от министър Моллов. Народното събрание в София дава своето одобрение на заседанието си от 13 април. На първо място се определя предназначението на заема, а именно да стабилизира българската валута, да подобри положението на БНБ, БЗБ и БЦКБ, да ликвидира бюджетния дефицит, както и за някои други неотложни разходи, свързани със съобщенията. Кабинетът получава мандат да сключи заем под покровителството на Съвета на ОН на стойност максимум 4 500 000 английски лири, който следва да бъде поделен между гореспоменатите три банки за покриване на дефицитите им и за съобщителните средства, съгласно предложеното от Финансовия комитет. Като гаранционен приход Царството предоставя всички вносни и износни мита, включително митата „ад валорем“ от таксите от антрепозит, стопанска и пломбите, както и други митнически такси. Постъпленията от митниците са първа привилегия за гарантиране изплащането на Стабилизационния заем и българското правителство няма право да ги пренасочва за други разходи или да ги използва като гаранция за нов заем, освен ако не получи изричното съгласие на назначения към БНБ технически съветник.

В чл. IV от протокола правителството се задължава да пази независимостта на БНБ от каквито и да е политически влияния. За тази цел към банката е прикрепен гореспоменатият

⁴⁸ Димитров, Ил., Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, 1996, с. 75 – 77

⁴⁹ Съобщени и на София в дълга телеграма от 5 март.

⁵⁰ Или поне на онези, които имат характер по-скоро на редакционни доуточнения.

съветник, чиито правомощия се определят от промените в статута ѝ⁵¹. Тези промени трябва да бъдат реализирани на момента и да са съобразени с препоръките на Финансовия комитет, „при което окончателният текст ще бъде предварително одобрен от Комитета или от назначени от него лица“. Според чл. VI Ляпчевият кабинет се задължава „да употреби всички усилия и постоянства в тези условия, щото редовният и извънредният бюджет за 1928-1929 г. да не надвиши 6 730 000 лв. и тоя за 1929-1930 г. – 7 000 000 лв.“. То е задължено също така да поддържа и след това пълен баланс между текущите държавни приходи и разходи и т.н. Към протокола са прикрепени и три приложения. Две от тях, постановяващи промени в устава и дейността на БНБ, съобразени с последните преобразувания в статута ѝ и едно, което представлява таблица със задълженията на бюджета, за които е планирано да се използва заемът⁵². Иначе казано, с въпросния протокол Съветът на ОН си осигурява доста строг контрол върху финансите на Царство България и редовно изплащане на бъдещия заем⁵³.

След одобрението на протокола, правителството се насочва към уреждане гаранциите на заема и стартиране на преговори с банкерите. И тук се случва нещо абсолютно неочаквано, което променя в немалка степен събитията. На 14 април тежко земетресение удря Чирпан. Четири дни по-късно същото се случва и в Пловдив⁵⁴. Щетите са огромни и има немалко жертви.

На юнската сесия на Съвета на ОН, по инициатива на София, се възлага на Финансовия комитет да проучи нанесените щети и спрямо изводите си, да внесе промени в приетия протокол, касаещи увеличение на отпуснатия заем. Комитетът излиза с предложение на България да се дадат още 500 000 лири, като така заемът достига сумата от 5 000 000. Въпросната допълнителна сума е предназначена изключително и само за възстановяване на щетите от заема и контролът по използването и за тази цел е възложен на Рене Шарон.

По въпроса с гаранциите за заема, българската държава, е готова да предостави постъпленията от митниците и трябва да е осигурила този приход, преди да са започнали каквито и да е преговори с банкови учреждения⁵⁵. Проблемът е, че тези постъпления, съгласно чл. 132 на Ньойския договор и протокола, подписан от Александър Стамболийски и Междусъюзническата репарационна комисия на 21 март 1923г., са привилегия на репарационните дългове на страната. Това налага Международната комисия по репарациите в София да бъде помолена да се откаже от тези суми в полза на Стабилизационния заем.

⁵¹ Правителството е абсолютно задължено да назначи на този пост онази личност, която му посочи Съветът на ОН.

⁵² Държавен вестник, бр. 32 от 12 май 1928 г.

⁵³ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 146 – 149

⁵⁴ Божинов, В. Земното кълбо не престава се върти, ако ние и да спим, София, 2005, с. 170

⁵⁵ Член XII от протокола, одобрен на 10 март от Съвета на ОН и на 13 април от НС в София.

Навярно под впечатлението от разразилата се трагедия в Южна България, Комисията се съгласява да отсрочи с половин година изплащането на репарационния дълг и да се откаже от митническите постъпления в полза на заема.

От своя страна германската банкова група „Дисконто Гезелшафт“ продължава да настоява за дължимите ѝ суми по заема, отпуснат на кабинета на Васил Радославов малко преди официалното влизане на България в Първата световна война. Германците се възползват от възникналата ситуация около преговорите по заема и предявяват претенции върху приходите от вносните мита. За да се откажат от тези си искания, те поставят на Ляпчев и екипа му условието първо да се изясни ситуацията с въпросния дълг и едва след това да се започне емитирането на заема. Кабинетът решително отхвърля подобен сценарий и предлага преговорите да започнат след отпускането му. Тъй като след войната във въпросната финансова група са вложени сериозни американски и британски капитали, българите се обръщат за помощ към отговорните кръгове в Лондон. Последните са сериозно заинтересовани от сключването на заема, заради активното участие на местни банкери в него. През юли Хаджимишев се среща с Чембърлейн и му разяснява ситуацията, заплашваща да провали заема. Външният министър успокоява българина, обещава да направи каквото може по въпроса и го уверява, че няма опасност за планираната финансова операция. Действително, още на септемврийската сесия на Съвета на ОН Финансовият комитет отбелязва *„с удовлетворение, че „Дисконто Гезелшафт“ е отложила окончателно своята привилегия върху българските мита в полза на новия заем за стабилизация“*⁵⁶.

Както и при заема за настаняване и оземляване на бежанците, така и при този, съседите на България от север, запад и югозапад не закъсняват да се намесят, с цел да пречат на Царството да се развива и да укрепва все повече след кошмарите през второто десетилетие на XX век. И сега двигател на тази антибългарска кампания е Кралството на сърби, хървати и словенци, където по традиция реагират с остро негодувание на всеки опит или възможност състоянието на българската държава да се подобрява. Главното обвинение този път е, че част от Стабилизационния заем ще бъде използвана за превъоръжаване на българската армия. Това твърдение „изправя на нокти“ Великите сили, което резултира в подадените на 7 и 30 август от пълномощните министри на Великобритания и Франция в София ноти, в които кабинетът Ляпчев е обвинен, че се опитва да купува оръжия, което е грубо погазване на Ньойския договор. Буров категорично отхвърля тези обвинения и ги окачествява като резултат от някакво очевидно недоразумение⁵⁷. Освен това, провокирани отново от инсинуациите на сърбите, същите двама представители се явяват на 11 август в

⁵⁶ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 149 – 152

⁵⁷ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 152 – 153

Министерство на външните работи, където връчват на Буров препоръчителни становища. Те съдържат искане да се прекрати терористичната дейност на ВМРО, да бъдат обезвредени лидерите ѝ и македонският въпрос да се реши чрез мирно споразумение с КСХС. В противен случай, те заплашват, че Лондон и Париж ще гласуват против отпускането на Стабилизационния заем⁵⁸.

В началото на септември 1928 г. изглежда сякаш всички външни пречки за реализирането на заема най-сетне са преодоляни. На заседанието си от 5 септември ФК към ОН окончателно утвърждава предложението си за увеличението с половин милион лири, свързано с двете тежки земетресения от април. От българска страна присъстват директорът на БНБ Асен Иванов, началникът на Дирекцията по настаняване на чужденците Стоимен Сарафов, началникът на Бюджетната комисия ми Министерство на финансите Борис Иванов и Рене Шарон – специалният комисар на ОН. Комитетът подготвя заключителен протокол, който е подписан от министър Моллов на 8 септември⁵⁹. Важно е да се отбележи, че българската страна постига и още една много важна победа. В окончателния текст на протокола никъде не е посочен срок за исканото преобразуване на БНБ в акционерно дружество. Ето защо, когато в НС се започват разпалени дебати по повод ратификацията на заема и когато опозиционерите и някои представители на управляващия Сговор, подлагат на жестока критика точката, отнасяща се до Народната банка, министър-председателят съвсем отговорно заявява, че макар да е включено в протокола, изпълнението на тази разпоредба не е задължително в случай, че българските власти спазват независимостта на банката. Както ще покажат събитията, Ляпчев се оказва абсолютно прав. Въпросът наистина не е повдигнат повече и институцията си остава държавна.

Точно когато всичко изглежда изгладено и спокойно, правителството на Сговора получава удар от своите. Англо-френската акция от 11 август задълбочава раздора в управляващата партия. Военният министър ген. Иван Вълков, който системно е обвиняван, че активно сътрудничи на ВМРО, сега е упрекнат, че с тези си контакти възпрепятства сключването на заема. Наред с това, още от пролетта правителството работи в намален състав. Несъгласен с наглед тежките условия, които се очаква да поеме България със Стабилизационния заем и недоволен от пасивното, според него, поведение на българските власти спрямо михайловистите във ВМРО, министърът на железниците Кимон Георгиев още през март подава оставка и предизвиква правителствена криза⁶⁰. Изходът от разгорялата се борба между двете големи фракции (едната начело с министър-председателя и външния министър Буров, а другата оглавявана от председателя на НС и бивш премиер Цанков) е

⁵⁸ Димитров, Ил., Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, 1996, с. 103

⁵⁹ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 152 – 154

⁶⁰ Божинов, В. Земното кълбо не престава се върти, ако ние и да спим, София, 2005, с. 170 – 171

подадената от Ляпчев на 5 септември оставка на кабинета⁶¹. В оставащата една седмица до насроченото за 12 септември заседание на Съвета на ОН, пряко касаещо Стабилизационния заем, кризата в управляващата формация се разгаря още повече. През тези дни италианската дипломация се старае да запази поста на протежето си Вълков и да намери начин да дискредитира считания за франкофил Буров, за да бъде изваден той от следващия кабинет⁶². Белград използва този натиск от италианска страна и веднага пуска слухове, че в София се подготвя нов кабинет, оглавяван от Вълков. Този слух достига до Женева точно в деня, когато се подготвя, решаващото за отпускане на Стабилизационния заем заседание. И тук се случва нещо безпрецедентно. Заседанието е спряно без видима причина, поради твърдото убеждение на ОН, съобщено с телеграма в София, че правителство начело с компрометирания в очите на Лондон и Париж генерал е абсолютно неприемливо⁶³. Едва след като на другия ден от София пристига уверение от Комисията по настаняване на бежанците в София⁶⁴, че новото правителство отново е оглавявано от Ан. Ляпчев и че единствената промяна е в Министерството на железниците, пощите и телеграфите, където овакантият пост е зает от управлявалия този ресор през 1924-25 г. Рашко Маджаров, обсъжданията продължават по нормален ред. На следващото си заседание, проведено на 17 септември Съветът на ОН възобновява обсъждането на въпроса и приема резолюция, с която се разрешава на българското правителство да получи стабилизационен заем. Още през следващия месец Ляпчевият кабинет започва преговори с редица банкови групи в Лондон. Въпреки моментните трудности на валутния пазар, все пак се стига до договорка за отпускане на заема. В него участват, Англия (с 1 500 000 английски лири), Холандия (с 200 000 английски лири), Чехословакия (със 100 000 английски лири), САЩ (с 9 000 000 долара), Италия (с 1 500 000 долара), Белгия (с 1 000 000 долара) и Франция (със 130 000 000 франка). Общата сума се равнява на 5 006 391 английски лири или 3 365 065 553 български лева. Срокът за изплащане е 40 години с началната дата 15 ноември 1929 г. при реална годишна лихва от 8,46 %. Освен финансовите постъпления по заема, с него е приета и една обща програма, която има за цел да подобри изпълненията на бюджета, да модернизира банковата система и да възстанови конвертируемостта на българския златен лев.

Сключеният Стабилизационен заем е още един сериозен успех за Ан. Ляпчев и неговия кабинет. В телеграмата си от Женева първият дипломат Буров и финансовият министър Моллов възкликват „*Всички смятат, че сме спечелили сражението*“⁶⁵.

⁶¹ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 187

⁶² Димитров, Ил., Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, 1996, с. 104 – 105

⁶³ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 187 – 188

⁶⁴ И по-конкретно от секретарката на учреждението Р. Лефебр.

⁶⁵ Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019, с. 155 – 157

Благодарение на двата заема, получени под покровителството на Съвета на ОН при управлението на Ан. Ляпчев, българската държава най-сетне, десет години след края на Първата световна война, успява да стабилизира националната си валута. Освен това Царството значително подобрява стопанското си положение и да решава един толкова наболял въпрос като настаняването на бежанците, дошли от заграбените от съседите по Ньойски договор български земи. Развитието на международната икономическа конюнктура обаче не позволява да се проявяват в пълна степен положителните последици на финансовото възстановяване. Избухването на световната икономическа криза през октомври 1929 г. с краха на Нюйоркската фондова борса бързо изчерпва натрупаните през втората половина на десетилетието капитали. Все пак именно укрепването на финансите и банковата система позволяват на страната да посрещне някой от най-сериозните удари на кризата, без да се стигне до масови фалити на предприятия и разоряване на населението. Преборването с инфлацията и връщането на доверието в българския лев стабилизират социалната обстановка в държавата и овладяват общественото недоволство. Двата големи външни заема са сключени при доста неблагоприятни условия и повишават държавния дълг с цели 6 000 000 000 лева. Факт, който допринася за това Царството да силно още по-силно зависимо от страните-победителки в Първата световна война⁶⁶. Въпреки това извоюването на тези две сериозни финансови инжекции и съживяването на държавните финанси, извършено с тяхна помощ остават едно от най-големите, ако не и най-голямото, постижение на Ан. Ляпчев в неговия, продължил почти пет години и половина, период като министър-председател на Царство България.

Библиография:

Косев, Д., Управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), София, 2019

Димитров, Ил., Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, 1996

Божинов, В., Земното кълбо не престава се върти, ако ние и да спим, София, 2005

Стателова, Ел. Грънчаров Ст., История на Нова България 1878 – 1944, София, 1999

Божинов, В., Андрей Ляпчев, София, 2006

Стенографски дневници на ХХІ ОНС

Държавен вестник

В-к Пряпорец

⁶⁶ Особено от Великобритания, Франция и Съединените щати.

ИДЕЯТА ЗА КОНГРЕС НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР ПРЕЗ 1931 – 1932 г. – ПЪТЯТ КЪМ РАЗЦЕПЛЕНИЕТО

Мартин Вачев

Abstract: This article is devoted to the growing infighting within the Democratic Alliance (DA) after the defeat in the 1931 election and to the fact that those disputes deeply affected the process of organizing the party's long-awaited first regular congress. The author also seeks explanation for the perception of certain figures among the more prominent figures in the DA about the role of the congress in the future of the organization and thus the article follows the attempts of some of them to manipulate the local subdivisions of the party before the big meeting in Sofia. In addition, the author seeks to find the reasons for the repeated postponement of the convening of the party forum and to explain how the splitting of the party and the exit of Alexander Tsankov and his supporters was not a surprise, but a carefully prepared act on the part of the former prime minister and his associates.

Тежката загуба на парламентарите избори за излъчване на XXIII Обикновено народно събрание през юни 1931 г. довежда до сериозна организационна криза вътре в Демократическия сговор. Някои от водачите на падналата от власт партия виждат като единствен изход от проблемната ситуация един редовен конгрес, на който да бъдат посочени, обсъдени и отстранени всички недъзи, които възпрепятстват конструктивната работа в нейните среди и, при най-оптимален вариант, да бъде изработена стратегия за нейното позитивно развитие в бъдеще. В месеците до май 1932 г., когато идеята най-сетне е реализирана, въпросът за организацията и провеждането се превръщат в основни за сговористите и, случайно или не, провокират още по-големи конфликти между отделни личности и течения в партията, което категорично противоречи на замисъла, който се влага в желанието за свикване на конгрес. Именно анализът на събитията около трудностите по организирането и провеждането на Първия редовен конгрес на Демократическия сговор са основната тема на настоящото изследване.

Въпреки нееднократните призови за спокойствие и приемане на загубата, в някои последващи заседания на Централното бюро (ЦБ) се повдига въпросът за смяна на проф. Данаилов и за презаписване на партийните членове чрез въвеждане на нов тип членски карти¹.

¹ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 14

Въпреки настояването на някои фигури, секретарят остава на своя пост, но за всички е ясно, че предстои да се направи тежката равностетка и отлаганията ѝ само удължават агонията и изострят отношенията между различните течения в партията. Още тук бившият министър Гр. Василев и други членове на ЦБ застъпват идеята, че неразбориите в Сговора могат да бъдат отстранени единствено и само чрез конгрес². Бюрото приема този възглед и взима решение за провеждане на конгрес през есента, като задачата за организирането му пада върху Изпълнителния комитет (ИК) на партията³. На свое заседание на 22 юни ЦБ приема една декларация, касаеща вътрешно- и външнополитическите позиции на България, както и наболелия въпрос за икономическото положение на страната, като и тук конгресът не е подминат като фактор за заздравяването на партията. Деветата от десетте точки, съдържащи се в декларацията, гласи: *9. Огласява се решението на Централното бюро да предприеме сериозни мерки за стягане редиците на партията, провокирано от задълбочен анализ на ситуацията в партията в осемте години от създаването ѝ. На първо място идва подготовката за конгреса, който (както вече стана дума) е планиран за есента на същата година.*

Осъществяването на това „стягане“ се оказва изключително трудна задача. Разногласия за пътя, по който трябва да се върви име на само в централните структури на партията. В провинциалните организации също се наблюдава разнобой. В Пловдив изникват цели три (!) местни бюра на партията, които независимо едно от друго регистрират членове и раздават членски карти⁴. И докато за две от тях можем да си обясним защо проповядват разделение (едното е съставено от цанковисти, а другото – от народняци), то третото претендира да защитава идеята за обединение и загърбване на племенността, а вместо това налива масло в огъня. Подобна е ситуацията и в Чирпан⁵, Русе⁶, Бяла Слатина⁷ и т.н. Прави впечатление, че като една обща нишка през всичките тези неразбории в провинцията минава агресивното поведение на не признаващите друг авторитет освен своя цанковисти, които изведнъж категорично отказват да си сътрудничат с другите течения в местните организации и поставят искане за самостоятелност. Този им подход ще се окаже само пролог на онова, което планират техният свръхамбициозен лидер и верните му последователи в челните редици на партията. На някои места положението е дори още по-тревожно, защото там практически не се развива никаква партийна дейност и дори няма достъп до едноименния официоз на партията. Блестящ

² В-к Свободна реч, 18.07.1931

³ В-к Демократически сговор, 20.07.1931

⁴ ЦДА, ф.252К, оп.1, а.е.88, л.1

⁵ ЦДА, ф.252К, оп.1, а.е.181, л.3

⁶ В-к Народ, 03.07.1931

⁷ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 17

пример за това забвение е Пещерска околия, родна на главния редактор на вестник „Пряпорец“ и деен член на ПГ на Сговора Владимир Такев⁸. Тези и други подобни недоразумения изглеждат сигурен атестат за някои ляпчевисти, че оцеляването на партията в сегашната ѝ форма е загубена кауза⁹. Това мнение все повече се налага и сред някои от отговорните фактори в Сговора. Видно е, че когато основната причина за симулираното единение – властта – вече я няма, трусовете в партията няма да могат да бъдат избегнати. Както вече споменахме, лидерите, търсейки мнението и на отсъстващия Ан. Ляпчев, не виждат друг шанс за изясняване на бъдещето на организацията освен свикването на конгрес. На 4 септември секретариатът изпраща до членовете на ВПС, депутатите и председателите на местните бюра Окръжно №5234, съставено от бившия правосъден министър проф. Тодор Кулев, с което ги известява, че „*през настоящата есен*“ ще се проведе конгрес, което налага сериозна подготовка на местно ниво – да се установи точният брой членове на партията, да се загърбят ежбите и да се сплоти партийният актив по места, в местните организации да бъдат излъчени бюра от редовни партийни членове с платен членски внос. В срок до 15 септември всеки сговорист е длъжен да се снабди с членска карта, а до края на октомври до секретариата да бъдат изпратени списъците на редовните партийни членове. Ако все пак някъде не може да се стигне до обединение между разделилите се местни организации, то всяка трябва да депозира свой списък. В документа се казва още, че секретариатът ще определи и изпрати ръководители на общите местни събрания, на които да се излъчат бюра, околийски партийни съвети и (може би най-важното в случая) делегати на конгреса. Авторите на окръжното не пропускат да отправят и политическо послание – там се казва, че дори вече в опозиция Демократическият сговор има да играе не по-малка роля отколкото като управляваща формация и че той, въпреки загубата и слизането от власт, оставал център на народните надежди и упования и опора на държавата¹⁰. Тези високопарни фрази обаче не заблуждават никого. Организационната криза, избухнала след падането от власт, засяга най-различни клонове от дейността на партията. На заседание на парламентарната група е алармирано, че няма ясен план за финансирането на партийните вестници. Такъв няма и как да се появи без да съществува ясна идея за бъдещето на партията и без тя да бъде стабилизирана, смята Н. Чирпанлиев, който казва „*Печатът ни не живее, защото партията ни не живее*.“. Цитираме думите му дословно, защото те са симптоматични за надигащите се настроения вътре в Сговора. Все по-малко хора вярват, че изкуствено налаганите слогани за единство и консолидация могат да постигнат каквото и да е при тази ситуация и все повече се гледа към идващия конгрес, който трябва да изясни по какъв

⁸ Брат на някогашния вътрешен министър и изтъкнат член на Демократическата партия Михаил Такев.

⁹ ЦДА, ф.252К, оп.1, а.е.181, л.3, 5

¹⁰ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 16

път ще тръгне партията и дали въобще ще оцелее в сегашния си вид. Очакванията, свързани с него, далеч не означават, че и по въпроса за организирането му няма разнопосочни мнения. Една част от депутатите са против фиксирането на дата, защото продължава да не се знае със сигурност кога Ан. Ляпчев ще е в достатъчно добро здравословно състояние, за да се върне в България и да заеме отреденото му място на лидер в партийните дела. Друга част не намират неговото присъствие за чак толкова ключово и настояват за дата през октомври, независимо от отсъствието на ресенеца¹¹. Тази последна позиция, защитавана предимно от кликата на Ал. Цанков, аз виждам плосък опит за манипулиране на бъдещия конгрес. Дали това настояване не идва именно поради факта, че Ан. Ляпчев със сигурност не би могъл да се възстанови дотогава и да присъства?! Отговорът изглежда очевиден. Именно със свикването на конгрес някои хора обвързват и изясняването на финансовото състояние на партията (Р. Василев казва „Докато не се свика конгресът, средства за партията не можем събра“). Междувременно се приема временен план за издръжка на партийния печат – определяне вноските на всеки депутат във фонд с такава цел, преразпределение на капиталите и акциите, които на теория са подчинени на партията, изясняване на нужните суми за поддръжка на всеки вестник и т.н. подробности, на които няма да се спираме тук¹². За отбелязване е обаче, че идеята на Н. Пъдарев тези въпроси да бъдат извадени от дневния ред на ПГ, защото били работа на ЦБ предизвиква острата реакция на някои негови колеги. Н. Чирпанлиев се нахвърля върху своя колега, заявявайки, че групата не е просто регистратор на решенията на ЦБ, а има задачата да го контролира, напътства и т.н. Тук за пореден път виждаме борба за надмощие, като този път тя е между двете институции вътре в партията.

На фона на тези ежби, вътре в самата партия продължава да има неясноти около задавания се конгрес. Окръжно №5234 говори за провеждане през „есента“, но към края на септември няма никакви ясни изгледи това да се случи. Припомняме, че според решение на ЦБ отговорността за организирането на събитието пада върху Изпълнителния комитет на партията, който на този етап не е дал никакви индикации, че се работи по въпроса. Наред с общото разочарование от този факт, у някои сговористи се надига и недоволство от определени формулировки, залегнали във въпросното окръжно. Именно те се превръщат в централна тема в последните две заседания на ПГ за месец септември, проведени на 24-о и 25-о число¹³. На първото заседание Н. Чирпанлиев излиза с молба за разяснение около документа. Ц. Бръшлянов, от името на отсъстващия автор проф. Кулев, обобщава целите му. „Централната мисъл“ била чрез окръжното да се проверят и преброят кадрите на партията. С

¹¹ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 16

¹² ЦДА, ф.135К, оп.3, а.е. 63

¹³ ЦДА, ф.135К, оп.3, а.е. 63

тази цел са въведени и новите членски карти, чрез които, при получаването им, може да се направи точна статистика на броя членове и те да бъдат записани (или презаписани, ако фигурират в предишни такива списъци) от окръжните бюра. Именно липсата на последните на някои места, обяснява Ц. Бръшлянов, спъва процеса по уточняване бройката на записаните членове, което пък не позволява да се определи колко делегати ще имат въпросните области на конгреса и по какъв начин ще бъдат излъчени те. Много сложен се оказва и въпросът с разпространението на картите. В ЦБ се оформят три тези, които сега са сведени до ПГ – само председателите на околийските бюра да имат право да раздават членски карти, кръгът на хората с такива правомощия да бъде разширен и до познати и проверени местни дейци на партията или всеки един член на организациите по места да има право да разпространява карти. Макар в ЦБ да не е взето финално решение поради отсъствието на автора на окръжното, все пак третата теза бързо е загърбена като рискова и остават само първите две, като по-сигурни. Някои дейци (например Г. Говедаров) намират позволенията изтъкнати дейци, които НЕ са сред ръководителите на местното бюро, да раздават карти за нарушение на устава на партията и практическо изпразване от съдържание на съответното бюро. Той застава зад първия вариант – само председателите да могат да раздават картите и едва при установено своеволие от страна на някои от тях, да се пращат карти на частни лица. Ст. Мошанов посочва случаи в Татар Пазарджик (дн. град Пазарджик) и Хасково, при които са доказани такива злоупотреби и добавя, че би могъл да цитира още такива изстъпления, но не желае. При все това, Ст. Мошанов е против безразборното раздаване на карти, особено ако получателите не са във вече съществуващите партийни списъци по места. Г. Говедаров изразява и недоволство от одобрението на ЦБ за втората линия по въпроса с раздаването и призовава за корекция, защото *„Централното бюро трябва да пази единството, а не да го раздвоява“*. Г. Митов също укорява бюрото за настъпилото раздвоение, защото не е смогнало да го избегне. Препоръчва то да назначи комисии в двойните организации (които той нарича *„болни“*), които да положат грижи за помирение и консолидация. Само така, смята Г. Митов, ЦБ ще се спаси от това да се *„изложи“* пред конгреса.

Междувременно напрежението и в ЦБ, и в ПГ, а и между двете институции се покачва с всяко изминало заседание и протакането на организационните въпроси по конгреса със сигурност не помага на ситуацията. Във второто заседание критиките към ЦБ не стихват. Г. Кръстев директно заявява, че бюрото не само е виновно, *„че нямаме партия“*, ами на всичкото отгоре *„нак то прави всичко възможно партията да се разстрои“*. Вл. Такев се присъединява към това мнение, изказвайки позиция, че случващото се в околииите е отражение на ситуацията в ЦБ – изкуствено събран сбор от групи, които имат неразрешими противоречия. Чуват се гласове бюрото на направи нарочно заседание по въпроса с картите, където да бъдат взети под

внимание предложенията на членовете на ПГ и да се нанесат съответните корекции. Това щяло да покаже, че ПГ все пак имала някаква тежест във взимането на решения от общопартиен характер. Доста настоятелни в този дух са бившите министри К. Миланов и Сл. Василев. Тук вече много ясно прозира отчаяната борба кой да води „бащина дружина“. Всяко от двете големи направления – „чисти“ и „партийни“ – е имало своя звезден миг на власт, всяко от двете е било вътрешнопартийна опозиция на другото (всяко по своя начин) и сега всяко от двете има претенцията, че точно то има правилната рецепта за измъкване от кризата. Основно оттам (макар и не само) идват и това непрестанно настояване за конгрес, и споровете как точно да бъде организиран и проведен той, и нестихващите ежби по какви ли не поводи. В крайна сметка се стига до някакво компромисно решение, оповестено на второто заседание от изпълняващия длъжността председател Ал. Цанков, което гласи : *„Картите ще се дават на местните организации, а ако се яви спор, той трябва да бъде разрешен от секретаря на партията. Картите са със задача да се организира партията и да се преброят членовете на партията“*¹⁴. Професорът изказва мнение, че ЦБ трябва да даде ясно тълкувание на окръжното, за да се елиминира възможността за еднолично завземане на партията. Какво има предвид деветоюнският първи министър с това? Някои от членовете на ЦБ и ПГ гласно изразяват своите опасения от хипотетичния сценарий, при който председателят Х на околийското бюро в град У, който е верен поддръжник на някое от крилата в партията, ще раздаде карти само на свои съратници и ще изолира другите течения в местното бюро, с което ще елиминира плурализма в делегацията от съответната околия. Това, смятат хора като Гр. Василев, лесно може да доведе до манипулация.

Междувременно конгресът е отложен за края на януари¹⁵, като скоро става ясно, че дори и тази дата е твърде оптимистична. На 25 декември е обявено, че конгресът ще се свика в края на март, но следва ново отлагане, този път за 3 април. ЦБ назначава комисия, оглавена от секретаря проф. Г.Т.Данаилов и включваща още Дим. Христов, Хр. Калфов и проф. П. Стайнов, която има за задача да организира събитието¹⁶.

Предконгресната кампания протича трудно и дезорганизирано. На някои места събранията за излъчване на делегати са изключително слабо посетени и протичат много трудно. Показателен пример е предконгресното събрание в Оряхово, на което са представени едва осемнадесет от общо тридесет и осем селски бюра в околията, което провокира местните първенци да настояват пред ЦБ да не утвърждава избраниците, тъй като това ще доведе до

¹⁴ Тук за пореден (но не последен) път, прави впечатление, че явно стенографът на заседанията Гр. Василев (между другото, дългогодишен журналист) не е имал кой знае какъв проблем с тавтологията.

¹⁵ ЦДА, ф.252К, оп.1, а.е.181

¹⁶ В-к Слово, 25.12.1931; в-к Пряпорец, 31.01.1932

разцепление¹⁷. Фактът, че дори в родния град на Ал. Цанков липсва стройна организация идва да покаже колко нестабилно е всъщност положението на Сговора преди голямото събитие. Това не е изолиран случай. След бурно заседание за избор на бюро във Враца, цанковистите демонстративно напускат, след като обвиняват доминирания от ляпчевисти Околийски партиен съвет, че допуска свои съмишленици от несъществуващи организации. Тези неразбории насаждат у врачанските дейци на партията убеждението, че връщане назад няма и „разводът“ между ляпчевисти и цанковисти е неизбежен¹⁸. По места се наблюдават сблъсъци между различните групи, свързани със старите партии. В Хасково са налице пререкания между демократи и обединисти¹⁹. Във Варна отношенията между демократи, народняци и прогресисти са нетърпими и са нужни няколко тежки заседания, докато най-сетне бъдат избрани делегати. В Стара Загора цанковистите успяват да се наложат над народняците²⁰, докато техните бургаски другари отказват да участват в обсъжданията *„по причина на работа“*. В Северна България народняците получават нареждане да вървят с ляпчевистите. Изненадващо за мнозина, някои от псевдоляпчевистите в региона са привлечени на страната на цанковистите, чийто лидер умело използва ненавистта на редовия сговорист срещу bankerите народняци на Ат. Буров²¹. Анализирайки ежбите и в централните, и в провинциалните структури на Сговора, известният журналист и активен деец на партията Велчо Т. Велчев със съжаление констатира, че изборът на делегати се извършва при *„формено състезание между враждуващи групи“*. Той прогнозира, че ако тази атмосфера на разслоение се пренесе и на конгреса, не само ще се разпадне партията, но ще си замине и цялостната идея за сговор²².

Насред организационния период Андрей Ляпчев се прибира от дългото си лечение. На 11 март 1932 г. той е тържествено посрещнат от бивши министри, депутати и дейци на Сговора, но прави впечатление отсъствието на Ал. Цанков. Очакванията, завръщането му да предизвика голям ефект и да спомогне за стабилизирането на партията преди конгреса, въобще не се оправдават. Нещо повече, някои от бившите демократи в Сговора се обръщат срещу своя водач. Главното обвинение е, че той твърде много се е сближил с народняците на Ат. Буров. Някои от недоволните поставят ултиматум на ресенеца, че са готови да останат зад гърба му, но само ако се обгради с подходящи сътрудници и постави организацията на *„железни основи“*, което е единственият път за успех, както били доказали Хитлер и

¹⁷ ЦДА, ф.27К, оп.2, а.е.87

¹⁸ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 25

¹⁹ Представители на старата Обединена народно-прогресивна партия.

²⁰ В-к Народ, 04.04.1932

²¹ Пак там.

²² В-к Мир, 21.04.1932

Мусолини²³. Можем само да гадаем какво точно е минавало през главите на тези хора, че да решат да правят паралели между един убеден защитник на демокрацията и двама души, които са абсолютен антипод на всичко демократично. Ал. Цанков настоява за свикване на конгрес възможно най-скоро, за да се реши окончателно съдбата на партията. Професорът си позволява да заяви в лицето на Ан. Ляпчев, че не става за водач поради разклатеното си здраве. В замяна на това, бившият ректор на Софийския университет (СУ) обещава да се опира на демократите в Сговора. Последното Войн Божинов и Димитрина Петрова виждат като ясно доказателство, че това поведение и искането на Цанков са съгласувани с псевдоляпчевистите²⁴. Ресенецът не е човек, който се впечатлява от подобен ултимативен тон и реагира с насмешка на напъните на предшественика си на премиерския пост. Идеята на Ал. Цанков за незабавно свикване на конгреса пропада, като с окръжно №6 от 24 март 1932 г. е определена поредната нова дата за свикването му – 24 април 1932 г.²⁵. Малко по-късно следва ново отлагане – този път за 15 май с.г.²⁶. Мотивите, които са изтъкнати, са незавършената регистрация на партийните членове и желанието на много организации конгресът да се състои в „време по-малко работно и по-удобно“²⁷. Според проф. Петрова това е просто оправдание, зад което Ан. Ляпчев и Ат. Буров замаскират притеснението си, че по-голямата част от делегатите са цанковисти²⁸, което твърдение търпи критика с оглед на факта, че след разделението ПГ на Ляпчевия сговор остава повече от два пъти по-голяма от тази на отцепниците.

Междувременно партийният печат чертае светли бъднини пред Демократическия сговор. „Недоразумения“ в партията имало, но не и съществени разногласия. Трудно би могло да се напише нещо, което да е по-далеч от истината към онзи момент. Въпреки фактите, пресата опитва да поддържа духа сред партийния актив и изказва увереност, че не е късно партията да се укрепи и да изиграе историческата си роля на гарант за бъдещето на демокрацията и парламентаризма. Призовава се единството да бъде издигнато като най-важен приоритет, за да може Сговорът да преодолее проблемите си и да утвърди своята мощ. Необходимостта от консолидация се обосновава още с нестабилната управляваща коалиция (и съответно с надеждата, че Сговорът може скоро отново да бъде повикан на власт), както и с опасността от комунистическата и земеделската пропаганда²⁹.

²³ ЦДА, ф.252К, оп.1, а.е.37; а.е.158 ; ф.27, оп.2, а.е. 43; а.е.118

²⁴ Божинов, В. Андрей Ляпчев. С., 2006. с. 118; Петрова, Димитрина. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 27

²⁵ В-к Демократически сговор, 02.04.1932

²⁶ В-к Пряпорец, 24.04.1932

²⁷ В-к Свободна реч, 22.04.1932

²⁸ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 30

²⁹ В-к Демократически сговор, 04.04, 05.04, 06.04, 12.04, 19.04, 20.04, 25.04.1932 ; в-к Пряпорец, 27.03, 10.04, 24.04.1932

Зад цялата кампания на партийния печат не стои нищо друго, освен пожелателно мислене. Реалната ситуация в Сговора е коренно различна. В тези последни седмици преди конгреса избухват все повече противоречия по най-различни организационни въпроси. Ат. Буров предлага в бъдещото ЦБ съотношението на представителите да бъде 8:8:8 за обединисти, демократи и „чисти“ сговористи. Ал. Цанков отхвърля и идеята, и схващането, че „племената“ в партията са три. Той смята, че групите са пет (демократи, народняци, „чисти“, прогресисти и военни) и съответно отказва да приеме ЦБ, в което демократи и народняци, като партньори, ще му налагат волята си. Може би неволно, но някогашните прогресисти в групата потвърждават думите на професора, нападайки групата на Ляпчев – Буров и обвинявайки ги за какви ли не политически прегрешения в миналото.

Липсва единомислие и по въпроса за самия процес по избиране на ЦБ. Ал. Цанков настоява за явен вот, докато Ан. Ляпчев и Ат. Буров за са тайно гласуване. Идеята за свикване на ВПС преди конгреса също пропада, поради отказа на професора и неговите хора, които са малцинство там и се опасяват да не им бъдат наложени неудобни за тях решения. В цялата тази ситуация ПГ се опитва да балансира и призовава към загърбване на различията в името на оцеляването на партията. Тези призови са силно нереалистични с оглед на натрупалите се в последните месеци противоречия по ключови въпроси и никак не е случайно, че никой от водачите не им обръща внимание. Все повече изкрystalизира болната амбиция на Ал. Цанков за еднолична власт в партията. Той съвсем умишлено саботира всякакви опити за постигане на какъвто и да е компромис, с което в голяма степен напомня поведението на така презираните от него комунисти от първите десетилетия на XX век. Той неколккратно прави враждебни изявления срещу групата на Ляпчев–Буров и заплашва, че „чистите“ ще се борят докрай за налагане на идеите и претенциите си, дори това да означава разцепление³⁰. Ответната страна посреща тези провокации спокойно и трезво. Пожелал да остане анонимен ляпчевист изказва скептицизма си за спасението на Сговора като единна формация и за това дали Цанков знае какво точно прави с този безогледен поход към лидерската позиция³¹. Мрачни са прогнозите и на проф. П. Стайнов. По негово мнение прогресистите се готвят да напуснат Сговора, а народняците преследват своята цел да издигнат водача си Ат. Буров за лидер, с което да обезсилят демократите и „чистите“³². В подобен дух се изказват и някои демократи³³. Прогресистите действително свикват сбирка с дейците си от цялата страна, за да се прецени позицията на групата на предстоящия конгрес. Един от техните водачи Ц.

³⁰ В-к Народ, 20.04.1932

³¹ Пак там.

³² В-к София, 26.04.1932

³³ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 31-32

Бръшлянов открито обвинява Ан. Ляпчев и Ат. Буров, че опитват да обсебят властта в партията. Никъде Ц. Бръшлянов не споменава проф. Цанков, което навежда на мисълта, че тази му атака е съгласувана с деветоюнския премиер и целъ създаване на вътрешна опозиция в групата на „партийните“.

В пореден повод за конфликт се превръща един проект за декларация за управлението на сговористките правителства, прочетен на заседание на ЦБ и довел до допълнително обтягане на отношенията и отлагане на приемането му. Ал. Цанков се изказва, че до конгреса има достатъчно време, за да се обмислят последните осем години и да се постигне консенсус по споровете, свързани с тях, което привържениците на Ан. Ляпчев (основателно, според мен) виждат като открита провокация срещу лидера си.³⁴

Поредното отлагане на конгреса дава шанс да се направят нови опити за овладяване на тенденцията за разцепление. ПГ отново призовава тримата лидери да намерят общ език, за да се подготви партията адекватно за голямото събитие. Водачите поемат ангажимента да обновят ръководството на партията, но отказват да се поставя въпроса за шефския статут. Неясни остават доводите на Ал. Цанков официално да застане зад последното след всяческите си опити да обсеби лидерския пост. В своя среща с представители на ПГ той все пак подчертава, че държи на „радикални промени“ в партията, за да може тя да заживее с новото време³⁵. Тази наглед примирителна позиция далеч не означава, че цанковистите изведнъж са променили намеренията си. Техният лидер открито спекулира с членските карти за пререгистриране, които по негови думи се раздавали само на демократи и обединисти. От тези му думи оставаме с впечатление, че той явно се стреми към тотално заличаване на привържениците на „партийните“ от конгреса и към абсолютно мнозинство на своето течение там. Концепцията „8:8:8“ продължава да е приоритет за обединистите. Техният лозунг за конгреса, формулиран от проф. Стайнов, е „По-добре партия без шеф, отколкото шеф без партия“³⁶. Алюзията със стремежите на Ал. Цанков е повече от очевидна. Именно с тях е свързан и един разговор между него и Ляпчев, в който ресенецът го призовава да застане зад идеята за обединение. Така Цанков щял да си осигури лидерска позиция в една обединена партия в обозримото бъдеще, вместо да предизвика разцепление и да оглави една осакатена организация. Професорът привидно приема тези доводи и се ангажира да работи за консолидация.

Не стихват и критиките към централното ръководство от провинциални дейци. Те приемат поредното отлагане на конгреса с голямо недоволство, което създава риск за

³⁴ В-к Свободна реч, 25.04.1932

³⁵ Пак там, 30.04.1932

³⁶ В-к Утро, 24.04.1932

официално разцепление още преди свикването му. ЦБ стига дотам, че изпитва колебания дали да не отмени събитието³⁷. В крайна сметка до подобна мярка не се стига и в дните преди 15 май в София се стичат делегациите на провинциалните организации. И тук не липсва ясно противопоставяне. Групата от Враца пристига с голям потрет на Цанков с надпис „*Бъдещия шеф на партията*“, но ляпчевистите го скъсват. Други привърженици на професора пък отново издигат стария лозунг „*Долу кереницината!*“ и агитират срещу Ляпчев³⁸. Междувременно продължава да липсва единомислие между „тримата големи“ по редица ключови въпроси – не са утвърдени избраните делегати, не са се разбрали за измененията в устава и програмата на партията, които следва да бъдат приети на конгреса, спорят за бюрото на конгреса и затова дали събитието да бъде проведено на открито или в зала. В крайна сметка е избран киносалон „Ренесанс“, но групата около Цанков ангажира и зала „Роял“, което е ясна индикация, че се подготвя раздяла с „партийните“.

Ден преди откриването на конгреса провежда заседание на ПГ, в което за пореден път се призовава към единство и към доверие за тримата лидери, които трябва да поемат отговорността всичко да мине гладко³⁹.

Тържественото откриване на 15 май става с реч на Ал. Цанков, в която той остро критикува инертността на партията и това, че тя не е работила по въпроса да стане „*социално движение*“, към каквата цел са се устремили дружбашите и комунистите. Това обвинение лесно може да бъде подложено на дискусия. Може би тези думи на професора нямаше да звучат толкова шаблонно, ако той ги беше подкрепил с ясна концепция по въпроса около коя точно социална прослойка следва да се концентрира Сговора по начина, по който множеството БЗНС-та и БРП са привлекли на своя страна съответно земеделците и работническата класа (доколкото в България въобще съществува такава). По-нататък деветоюнският премиер директно заявява, че с оглед настоящата реалност в България (а и не само) т.нар. „*стари партии*“ нямат място в политическия пейзаж. Бъдещето било на „*социалните движения*“. Още тук ясно си проличават антидемократични нотки във вижданията на Ал. Цанков, които не след дълго ще се превърнат в основни принципи на неговата политическа концепция. Представата му за социалното движение от български тип е то да отговаря на българската душа (каквото и да означава това в случая) и да бъде „*демократична сила, обединила в себе си българския народ от градове и села, работникът и господаря в името единствено на България; държавна национална партия, която да закрепил държавата и нейните институции*“. Не става съвсем

³⁷ В-к Слово, 27.04.1932

³⁸ Покрай събитията с легализирането на Комунистическата партия под името БРП през 1927 г. и покрай цялостното облекчаване на положението на опозицията, групата около Цанков неколкратно обвинява тогавашния министър-председател Ляпчев в „керенищина“.

³⁹ ЦДА, ф.135К, оп.3, а.е. 63

ясно какво точно влага Ал. Цанков в тази си идея, но е очевидно, че тя отхвърля познатата партийно-парламентарна система като отживелица. Той призовава за край на разправиите в Сговора и за внимателен анализ на позитивите и негативите, които носи със себе си всяко едно от теченията. Според него най-справедливо е конгресът да отсъди кой заслужава да получи доверие⁴⁰. С тази ясна заявка за лидерската позиция Ал. Цанков завършва своята програмна реч.

Ан. Ляпчев решава да се изкаже едва след внушителната манифестация, която се спира пред НС, където бившият премиер произнася кратко слово за вярност към конституцията и парламента. След него проф. Цанков, посрещнат с акламации от своите привърженици, практически повтаря казаното в „Ренесанс“.

Следват три частни сбирки на всяка от големите групировки в Сговора. На своята среща в Градското казино демократите сговористи обсъждат различни варинати. Едни са за връщане към Малиновата ДП, но се чуват и гласове за обособяване на нова партия около вестник „Пряпорец“. В крайна сметка не е взето никакво генерално решение и ляпчевистите се отправят към планираното заседание в „Ренесанс“⁴¹.

Народняци, събрани в дома на Ат. Буров, обсъждат идеята за възстановяване на партията си, но все пак надделява мнението за оставане в Сговора и за търсене на начини за получаване на по-голяма роля в бъдещото ЦБ. Присъстващите прогресисти не са съгласни с тази позиция, защото по-скоро клонят към сътрудничество с цанковистите.

Ал. Цанков и неговите съратници се събират в Ловджийския дом, където професорът, под бурни акламации, отново изнася концепцията си за нуждата от обновяване на партията с идеи, методи и тактика, каквито новото време налага и заявява, че е готов да подаде ръка на всеки, който подкрепя неговите идеи и демонстрира манталитет за „*полезна творчество*“.

Никак не е учудващо, че след тези срещи, които са ясен признак за разслоението в партията, заседанието в „Ренесанс“ се превръща в истински хаос. По план Ан. Ляпчев би трябвало да изнесе реч, но това се оказва невъзможно заради нахлуването в залата на цанковистите, които с викове „Долу“ и „Ура“ пречат на бившия премиер дори да започне. Ресенецът търпеливо изчаква крясъците да стихнат, но след като вижда, че това няма да се случи напуска залата заедно с Ат. Буров и други съпартийци. След това Ал. Цанков е внесен на ръце от своите съратници и от трибуната обявява, че конгресът на „*истинския, безплеменен Сговор*“ ще продължи на другия ден в зала „Роял“⁴². Това е и моментът на фактическото разцепване на Демократическия сговор. Оттук нататък цанковистите и групата на Ляпчев–Буров провеждат свои независими едно от друго заседания. В „Роял“ се стичат около 400

⁴⁰ В-к Демократически сговор, 16.05.1932; в-к Свободна реч, 17.05.1932

⁴¹ В-к Зора, 16.05.1932

⁴² В-к Слово, 16.05.1932

души, които изслушват отчет от проф. Кулев, който предлага за лидер да бъде избран Ал. Цанков с мотива, че той е създател на партията. Навярно тук се визира новоучредената такава, защото Ал. Цанков може и да е неофициален лидер на Сговора между 1923 и 1926 г., но в никакъв случай не е негов създател. Делегатите приветстват предложението. Още тук са одобрени промени в устава, които засилват централизацията и оттам ролята на лидера. За наименование на самостоятелната партия се възприема формулировката „Демократически сговор с председател Александър Цанков“, като за партиен цвят е избран светлосиният, откъдето и идва популярното сред обществото название на тази партия – „Син сговор“. Още на другия ден се появява и първият брой на официоза на новата партия, наречен „Демократически сговор (Цанков)“. Ал. Цанков закрива конгреса с реч за патриотизма на Демократическия сговор, неговата заслуга за запазване на държавата и неговите възможности и за в бъдеще да я брани⁴³.

На 16 и 17 май заседава и конгресът на групата Ляпчев–Буров. Заявено е, че на Ал. Цанков са направени достатъчно компромиси, но той въпреки това е отказал да подкрепи идеята за консолидация и е предпочел да се отдаде на амбициите си за лидерство. Казаното тук е вярно, за разлика от констатацията, че между двете течения няма принципни политически различия. Дотук стана пределно ясно колко се различават концепциите на цанковистите и „партийните“ за реда в държавата. Конгресът на ляпчевистите приема резолюция по организационни въпроси по доклад на Т. Кожухаров и политическа резолюция, внесена за обсъждане от Ат. Буров. Основни начала на последната са точките за запазване на държавните институции, фиксирани в конституцията, борба срещу всички опити за диктатура и по-активна намеса на държавата в стопанския живот. Демократическият сговор се самоопределя като национална организация, *„надкласова и надсъсловна“*, която *„се бори в сътрудничество със западноевропейските демокрации за затвърждаване на мира“* и която се ангажира да *„продължи с още по-големи сили борбата срещу диктатурата на московския интернационал“*⁴⁴. Партията приема условното име „Демократически сговор „Площад Славеиков“, тъй като редакцията на едноименния официоз се намира на ул. Граф Игнатиев №11. Ляпчевистите запазват традиционния партиен цвят и затова са известни още и като „Розов сговор“⁴⁵. Избран е ВПС от 150 члена и ЦБ, състояща се от 24-ма души. То включва Ан. Ляпчев, Ат. Буров, Ал. Пиронков, проф. Вл. Моллов, ген. Вл. Вазов, В. Димчев, Гр. Василев, проф. Г. Т. Данаилов, Г. Каназирски, Ив. Лекарски, Ив. Хрелопанов, К. Миланов, К. Кънчев, М. Дочев, Н. Кямилев, Н. Логофетов, проф. П. Стайнов, П. Михов, Р. Маджаров, Сл.

⁴³ В-к Демократически сговор (Цанков), 16.05.1932

⁴⁴ В-к Демократически сговор (Ляпчев), 18.05.1932

⁴⁵ Божинов, В. Земното кълбо не престава се върти, ако ние и да спим, София, 2005, стр.217

Василев, Ст. Мошанов, Т. Кожухаров и Цв. Бобошевски⁴⁶. Ляпчевистите запазват двата основни вестника на партията – едноименният и „Пряпорец“. На 17 май конгресът приключва своята работа. Със заключителните слова към отцепниците *„Нашата ръка е протегната. Само не сме ние, които първи трябва да подканим.“* лидерът Ляпчев закрива заседанието.

С това практически се оформят два отделни политически субекта, чийто различия оттук нататък ще се задълбочават все повече.

Отцеплението на цанковистите съвсем естествено води до нуждата от „самоопределяне“ на всяко провинциално звено на стария Сговор, което се оказва мъчителен процес. В крайна сметка е налице завиден превес за обещаващия големи неща професор от Оряхово⁴⁷. Сред привържениците на Ан. Ляпчев и Ат. Буров постъпката на Ал. Цанков предизвиква остро възмущение. Особено директен е самият Ан. Ляпчев: *„Аз съм бил винаги саботиран от хора (очевидно се визира групата на проф. Цанков), които никога не са знаели какво искат...Обвиняват ме, че не съм спечелил изборите от 1931г. Но г. Цанков къде беше? Нима той не беше член от правителството? Той беше власт и можеше всички усилия да положи, за да спечели изборите...Аз произведох свободни избори и се гордея с това. Ако не ги спечелихме, затова са виновни обективните условия...Ние не желаем власт със сила и насилие. Ние не предполагахме, че хората могат да бъдат толкова коварни...Цанков не знае какво прави и не знае къде отива“*⁴⁸. Това изказване на ресенеца е ясно доказателство, че той не възнамерява да прави компромиси с вижданията си, само и само да спечели благоволенieto на цанковистите. Ляпчев кратко и ясно дава да се разбере, че неговата партия няма да води *„безогледна борба срещу днешната власт, докато тя не накърнява интересите на държавата“* и добавя *„Ще правим винаги разлика между народни интереси и партийни и аз апелирам към целия български народ да имаме винаги това различие предвид“*⁴⁹. Тук бившият премиер визира различието с отцепниците, чийто лидер се обявява за едноличен водач и навсякъде тръби, че е за здрава власт, която не би се поколебала да използва и силови методи срещу противниците.

Ляпчевисткият печат определя случилото се на 15 май като дело на *„политически еничари“* подлъгани от онзи, който пожелал да бъде носен на ръце из софийските улици от личната си гвардия. Цанковистите са строго осъдени за опитите си да всяват смут и да провалят заседанието. Цялата вина за разцеплението е хвърлена върху Ал. Цанков и неговите хора, без да се споменават имена. Обновлението на партията е посрещнато с радост, макар

⁴⁶ В-к Слово, 18.05.1932

⁴⁷ Тази тема е по-подробно разгледана от проф. Петрова в цитираното вече неколкократно съчинение.

⁴⁸ В-к Демократически сговор (Ляпчев), 16.05.1932

⁴⁹ В-к Демократически сговор (Ляпчев), 17.05.1932

начинът за постигането му да е бил ненужно радикален. На края на заглавната статия вестникът припомня някои прегрешения на ключови цанковисти, но отново без да ги назовава с имена⁵⁰. В последния си брой „Пряпорец“ продължава офанзивата срещу отцепниците. Болезненият цезаризъм на професора и политическият романтизъм на акта му, които въобще не отговарят на българските реалности, не биха могли да възродят Сговора. Изтъква се репутацията на Ан. Ляпчев, изкована с четиридесетгодишна непрекъсната обществена дейност и се осъждат опитите да бъде уязвен. Цанковистите са обвинени в „нечестиви помишления“. Отново се изтъква, че методите на цанковистите покрай разделението са били ненужно радикални. Главната критика срещу Ал. Цанков си остава манията му за водачество, което ясно проличава в следното изказване: *„Демократическият сговор не може да се идентифицира с личности. Той си остава едно народно движение, както и досега, за да оправдае смисъла на своето наименование и да отговори на големи обществени нужди, без да служи на лични каузи.“* В същия дух е и статията „Личност и движение“ на гореспоменатия С. Топузанов. В нея авторът открито напада професора за опитите му да издигне личността си по-високо от партийната идея. Счита, че настоящата ситуация остро контрастира с идеите на Ал. Цанков за *„обединение на здравите обществени сили“*, които той е прокламирал нееднократно. С. Топузанов изказва мнение, че самите цанковисти вредят на лидера си с радикалните си методи и с използването на неговата личност, като символ на разцеплението. Дори допуска възможността това да е умишлена подривна дейност срещу самия професор от определени среди в неговата партия. Счита, че с това поведение цанковистите са лишили собствения си лидер от контакт с широките маси и са го затворили в *„една несравнено по-малка група“*. Авторът се присъединява към казаното в заглавния материал и отново подчертава, че личността като център е принцип, който противоречи на идеалите на Сговора. Идеите на партията не могат да бъдат отъждествени с личностите на нейните лидери. Те са само изразители и пазители на тези идеи.⁵¹ Тази концепция Сговорът препотвърждава във времето⁵² и продължава да следва до края на формалното си съществуване през 1934 г.

Печатните издания на отцепниците също не пестят критики към отсрещния лагер. Като основна причина за дележа са изтъкнати вътрешните ежби. Цитира се предиобедната реч на Ал. Цанков от конгреса в зала „Роял“, в която той обвинява Ан. Ляпчев и Ат. Буров, че опитали да обсебят партията. Той лично, напротив, въобще не се стремиял към това, не се е целил в лидерското място, но отсрещната страна е поставила нещата на такава основа, когато имало далеч по-важни въпроси за решаване. Предвид разгледаните по-горе събития, бихме могли да

⁵⁰ В-к Пряпорец, 22.05.1932

⁵¹ Пак там, 29.05.1932

⁵² В-к Демократически сговор (Ляпчев), 06.09.1932

кажем, че с това си обвинение професорът отново се поставя в ситуацията от вече цитираната българска поговорка: „Крадецът вика: „Дръжте крадеца!“. Ан. Ляпчев е обвинен, че неговите правителства са действали мудро и нерешително срещу ударите от световната финансова криза и че след 1926 г. водените от него „партийни“ сговористи са парализирали дейността на партията и са попречили на нейното развитие, като опитват да наложат своята хегемония в нея⁵³. Остават неясни доводите на Ал. Цанков за това твърдение, при положение, че през цялото си управление ресенецът винаги е отворен към дискусия с „чистите“, въпреки тяхната подривна дейност. В добавка на това, в кабинетите на Ан. Ляпчев винаги присъстват цанковисти и самият им лидер е председател на НС до момента, в който става министър на просвещението през 1930 г.

Проф. Т. Кулев обвинява „розовите“, че след 1926 г. те са насърчили кариеризма и партизанщината, както в централното ръководство на партията, така и в местните организации. Твърди също така, че те не са положили усилие да създадат стройна партийна йерархия, а са залагали на „племенните“ връзки⁵⁴. Отправени са персонални нападки срещу Ан. Ляпчев, като той е обвинен, че е отказал да отстъпи лидерството в партията и държавата, въпреки че болестта му го правела негоден да ги управлява⁵⁵. Това изказване не прави чест на цанковистите. Прибягването до лични нападки поради липсата на аргументи е ясен знак за липса на професионализъм и колегиалност от страна на списващите вестника и техните началници. По повод слуховете, че се готви обединение с „розовите“ цанковисткият официоз успокоява всички съмишленици на професора, отричайки въобще да има такава идея, още по-малко да са се водили преговори. В същия брой Ан. Ляпчев е остро нападат, заради появилите се хипотези, че „розовите“ са по-склонни на сътрудничество с НБ, отколкото с цанковистите⁵⁶. В крайна сметка, не става много ясно какво точно очакват и изискват Цанков и неговите приближени от доскорошните си съпартийци. Не им харесва идеята за сътрудничество с ляпчевистите, но явно са обидени и от идеята последните да преговарят с блокарите, вместо да потърсят разбирателство с тях. Такива хаотични обвинения, зад които не стои никаква логична основа, са типични за цанковистите. Тук те за пореден път (но не и за последен) се „хвърлят“ в агресивни словоизлияния, колкото да наругят отсрещния без обаче да имат представа какво точно искат от него.

Другите сговористки вестници също вземат отношение по разкола. „Слово“ прогнозира, че акцията от 15 май ще даде „злокачествено отражение в бъдеще“. Тя не е

⁵³ В-к Демократически сговор (Цанков), 17.05.1932

⁵⁴ Пак там, 18.05.1932

⁵⁵ Пак там, 31.05.1932

⁵⁶ Пак там, 01.06.1932

резултат от идейни различия, тъй че вестникът не изключва бъдещо сътрудничество между двата сговора⁵⁷. Както ще покаже времето, оптимизмът на авторите на тези редове се оказва съвсем неоснователен.

На мнението, че двете течения нямат принципи различия са и някои изтъкнати сговористи, като например Ст. Мошанов. Той вижда в случилото се не друго, а амбиция за обсебване на партията от страна на Ал. Цанков, Хр. Калфов и техните привърженици, като изразява мнение, че те били решени да се отцепят още по време на сговористкото управление. Отхвърля тезата, че цанковистите са имали реално мнозинство на конгреса и това е довело до разкол, като по-скоро определя действията им като *„партиен преврат, организиран с прецизността на бойна операция“*⁵⁸. Вторият човек в реорганизирания „Розов сговор“ Ат. Буров определя раздялата като пагубно за партията и държавата. Той също не вижда основателни причини за случилото се и смята, че с оглед характера на Сговора, племенността е неизбежна и тя няма да изчезне и в новата партия на Ал. Цанков. Времето ще покаже, че бившият външен министър е прав за последното. Той изказва възмущение от приложения от деветоюнския премиер *„непочтен начин“* за отделяне и посочва като много по-достойна възможността професорът да предяви пред конгреса претенциите си за промени в ръководството и посоката на развитие на партията⁵⁹.

Неутралният (на теория) печат също превръща събитието в централна тема на своите страници. Пожелал да остане анонимен бивш сговористки министър споделя пред вестник „София“, че разколът е окончателен и не вижда възможност за съвместна работа между двата сговора. Цитираният смята, че Ан. Ляпчев и Ат. Буров по-скоро биха си сътрудничили с НБ, отколкото да „подадат ръка“ на Ал. Цанков⁶⁰.

Водачът на „сините“ и неговите „зловещи“ последователи отнасят страшно много критики от вестник „Устрем“ за поведението си в конгресните дни, което силно възмутило софиянци. Вестникът не вижда нищо ново или конкретно в идеите на Ал. Цанков и съответно не разбира смисъла от акта на отцепване. Изказва се опасение (оказало се съвсем основателно), че новият Сговор ще пропагандира идеи за диктатура⁶¹. Крапчевият вестник „Зора“, който традиционно е зад гърба на професора от Оряхово, изненадващо (най-вече за самия Ал. Цанков) осъжда разцеплението и изказва загриженост за бъдещето на ПГ, на която сега ѝ предстои разделяне на две⁶².

⁵⁷ В-к Слово, 16.05, 18.05.1932

⁵⁸ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 39

⁵⁹ Пак там, стр. 40

⁶⁰ В-к София, 24.05.1932

⁶¹ В-к Устрем, 17.05, 23.05.1932

⁶² В-к Зора, 18.05, 21.05.1932

Левият печат, съвсем очаквано, приема с нескрита радост разцеплението на Сговора и не закъснява да демонстрира злорадството си спрямо двете вече независими крила⁶³.

Случилото се, съвсем естествено, разстройва донякъде партийно-парламентарната дейност на Сговора, но, за съжаление на отцепниците, не успява да я парализира съвсем. На 19 май е свикано редовно заседание, на което вече прекроената ПГ обсъжда случилото се, както и други належащи въпроси⁶⁴. На първо място председателят на групата Ляпчев обяснява подробно случилото се на конгреса и причините, които той вижда за акта на Ал. Цанков. Двата водачи на „розовите“ категорично смятат своята организация за автентичния Демократически сговор и единственият допустим за тях начин за сливане е всички сговористи да застанат зад него⁶⁵. Те още веднъж дават да се разбере, че не виждат никакви доводи за компромиси спрямо Ал. Цанков, защото с дирижирания от него театър той е накърнил честта на конгреса, което е в разрез с демократичните разбиращения на двамата водачи и техните последователи.

Изводът от представените дотук събития и явления е, че разцеплението на Демократическия сговор на конгреса през май 1932 г. не бива да се приема като изненада, предвид разгледаните важни фактори, които обричат партията в този ѝ вид на разпад. От тлеещите още от създаването ѝ спорове между различните фракции, които я съставят и които до лятото на 1931 г. симулират единство в името на властта, през принципните различия в политическите виждания и в представите за бъдещето на партията между двете големи крила в нея, водени съответно от Андрей Ляпчев и Александър Цанков, до избуяващите лидерски амбиции на последния, които си проличават и при споровете около организацията на голямото събитие и подготовката по места. В следващите две години т.нар. „Розов сговор“, останал без много от своите видни фигури, които си тръгват с обещаващия големи неща проф. Цанков, все повече губи влияние в партийния живот у нас. През ноември 1933 г. ляпчевистите понасят допълнителен удар, когато техният лидер и основна обединяваща фигура умира и към лятото на 1934 г., когато управляващите деветнадесетомайци забраняват политическите партии, Демократическият сговор представлява една политическа организация със затихващи функции, задоволяваща се само със спорадични прояви на някои по-видните последователи на покойния водач, като Григор Василев, Стойчо Мошанов и др.

Библиография:

⁶³ В-к Народ, 16.05.1932; в-к Земеделско знаме, 18.05.1932, в-к Пладне, 18.05.1932

⁶⁴ ЦДА, ф.135К, оп.3, а.е. 63

⁶⁵ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011, стр. 46

Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932-1944 г.), София, 2011

Божинов, В. Андрей Ляпчев. С., 2006

Божинов, В. Земното кълбо не престава се върти, ако ние и да спим, София, 2005

В-к Свободна реч

В-к Демократически сговор

В-к Народ

В-к Слово

В-к Пряпорец

В-к Мир

В-к София

В-к Утро

В-к Зора

В-к Демократически сговор (Цанков)

В-к Демократически сговор (Ляпчев)

В-к Земяделско знаме

В-к Устрем

ЦДА, ф.252К

ЦДА, ф.135К

ЦДА, ф.27К

ПЕЧАТНИТЕ ИЗДАНИЯ НА ИЛИНДЕНСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В ИСТОРИОГРАФИЯТА НА РСМ

Александар Йошевски

докторант към катедра „История на България“

Abstract: This article analyses the monograph of the historian from the Republic of North Macedonia Vera Gosheva, who tries to present the history of the Ilinden organization in Bulgaria (1921-1947). Attention has been drawn to the parts in which she writes about the editions of the organization of the veterans of Macedonian-Adrianople revolution. The main criticism revolves around the ethnic character of the Macedonian population and the leaders of the organization, which the author presents in sharp contrast with the publications themselves.

След Илинденското въстание членовете на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в България се организират в дружества и братства. След Първата Световна война броят на българите бежанци в София и изобщо в Царство България се повишава драстично. Основите на организационното оформяне на Илинденската организация са поставени с приемането на Устава на дружество „Илинден“ на 3 април 1921 г.¹ Дружество Илинден е известно още под името Илинденска организация, която има свои клонове в повечето градове на Царство България. Тези клонове действат без прекъсване до включването на България във Втората световна война и посрещат с възторг и одобрение присъединяването на части от Македония към Царството. В тази обстановка Илинденската организация е сред първите, които започват да разширяват своята организационна структура в присъединените към Царство България части на Македония.

Предмет на настоящото изложение е критичен анализ на основните тези, защитавани от историчката от РСМ Вера Гошева в нейната монография „Илинденската Организация (1921 - 1947)“, която се базира на селективно подбрани и тълкувани едностранчиво цитати от печатните издания на Илинденската организация.

¹ Гребенаров, Ал. Илинденската Организация (1921-1947). - Сборник Доклади – 100 години от Илинденско-Преображенско въстание (1903), Парадигма, С. 2005, с. 8

В своята монография Вера Гошева изследва периода от основаването на Илинденската организация през 1921 г. до закриването ѝ през 1947 г. Тя прави разграничение между български народ и идентичност, от една страна, и македонски народ и идентичност, от друга, в периода между двете световни войни, като приписва на Илинденската организация „македонски“ (в смисъл на македонистки) характер. Терминът „македонци“ или „македонско“ го използва почти винаги за представяне на отделна македонска народност, а игнорира политическото, регионално и етнографско значение, което самите членове на Илинденската организация му дават в своите официални речи, кореспонденция и печатни органи. Гошева съпоставя Илинденската организация и Съюза на македонските културно просветни и благотворителни братства и ги дефинира като организации, изразители на различно национално самосъзнание, като последната определя за творение на българската държава и провеждаща нейните интереси.²

Една от тезите на Гошева е, че Илинденската организация чрез своето печатно издание в. „Илинден“ се стреми да запази народното съзнание на македонците и счита, че вестникът с право може да се впише в реда на ония македонски вестници и списания, които поставят основата на съвременния македонски периодичен печат.³

В своята монография Гошева открито си служи с манипулации. Пример за това е твърдението на Гошева, че успоредно с отпечатването на статии във в. „Илинден“, в които се разглеждат въпроси за „македонската национална култура и история“, на неговите страници се публикуват и статии, които изразяват негативното отношение на Илинденската организация спрямо българските власти и останалите македонски емигрантски организации (напр. Съюза на македонските братства).⁴

Гошева се позовава на тезите на изтъкнатия според нея македонски славист, филолог и етнограф Кръсте Мисирков, като цитира или пише за две негови статии, публикувани във в. „Илинден“ през 1923 г.⁵

Двете статии на Мисирков са интересни и внимателно трябва да се анализират. Например в статията „Песимизъм и оптимизъм“ Мисирков, правейки паралел между силния народен дух на поляците и македонците, изтъква:

„... до като в България всеки българин в градовете е знаел и говорел с турците на турски език, в Македония турците трябвало да научат и говорят с „гяурите“ български.“

² Гошева, В. Илинденската Организација (1921-1947). Скопје 2004, с. 57, 86, 105 -106,

³ Пак там, с. 44

⁴ Пак там, с. 45

⁵ Пак там, с. 43-44; Мисирков, П. К. Македонска култура, в. „Пирин“ 21 октомври 1923 г.; Мисирков, К. „Песимизъм и оптимизъм“, в. „Илинден“ 2 март 1923 г.

„Аз мисля, че не съм далеч от истината, когато предполагам, че нашите съплеменници, които са останали да живеят в сръбска Македония, като сръбски поданици, нема нито на една минута да изменат на своят роден език, на който са говорили техните деди и прадеди с векове, и на който са говорили безбройните герои – македонци, беззаветно сложили главите си за освобождението и единството на нашата майка Македония. Както дедите и прадедите ни през всичко време на турското, при все че знаели турски, си говорили и в къщи и с турците на български, тъй и сега македонците в сръбска и гръцка Македония могат да изучат в училищата сръбски и гръцки език, обаче нема да забравят нито минута, че техното отечество се казва Македония, а не Сърбия и Гърция и в Македония трябва да се говори македонски, а не сръбски и гръцки.“

Кр. Мисирков продължава в текста с нападки по адрес на сърбите, като пише, че те „за разпокъсването и поробването на Македония склучиха съюз с гърци и ромъни“. Мисирков ги обвинява също така, че фалшиво се кичат със славяния произход и култура.

Очевидно е, че в цитираните откъси Кр. Мисирков нарича езика на дедите си и езика, който славяния население на Македония говори в домовете си, български. Логичен е изводът, че за Кр. Мисирков „български“ и „македонски“ са синоними за народния език в Македония. Това го разграничава от класическия македонизъм на Ст. Новакович и Л. Колишевски.

В статията си „Македонска култура“ Мисирков твърди, че македонците имат своя самостоятелна македонска култура и отново напада сърбите и тяхната политика за „денационализация на македонците“. Той определя сръбските светци и крале като недостойни, за да се налагат над македонецата, който си има своите Кирил и Методий, Климент и Наум и т.н. Тук прави впечатление нещо важно и интересно – Кр. Мисирков не говори за денационализаторска политика от страна на българската държава, а обвиненията му са насочени само спрямо Белград и Атина. Това е доказателство, че неговите убеждения се отличават от сръбромакедонизма, който се проповяда от дружество „Св. Сава“, а по-късно и от комунистическия режим във Вардарско.

Логично, Гошева споменава само бегло и селективно части от изречения от двете статии без да ги анализира, т.к. един анализ би извадил наяве трудни въпроси.

Месец по-късно Кр. Мисирков излиза с нова публикация във в. „Пирин“⁶ (неотбелязана в монографията на Гошева), в която открито напада както сваленото правителство на

⁶ На 23 септември 1923 г. заради влошената външнополитическа обстановка и натиск от Белград правителството начело с премиера Ал. Цанков спира в. „Илинден“. Три седмици по-късно бившите революционни дейци подновяват издаването на печатния орган под наименованието „Пирин“ (от 15 октомври 1923 до 6 април 1924 г.).

Александър Стамболийски, така и новото на Александър Цанков. Обвинява ги в това, че водят политика на отказ от македонците и твърди, че „...за да спечелят за България симпатиите на сърбите и техните съюзници, одобряват денационализаторската им дейност в Македония.“ Отново не говори за денационализаторска политика от страна на официална София към македонците в Българска Македония, а проличава разочарованието му от пасивността на българската държава по отношение на положението на народа в Македония. В целия текст атакува сръбските методи за асимилация и терор над населението във Вардарско и пише: „Но щом се признава факта, че имало българска партия в Македония, защо сърбите не искат да допуснат покровителство на Обществото на народите над тия български болшинства от македонски семейства, ами пълнят с тях безбройните затвори из Македония?“⁷

Тези думи на Кр. Мисирков го показват като човек, който се припознава като българин и отстоява по-безкомпромисно българщината в Македония от редица български политици и общественици по онова време.

Във в. „Илинден“ срещаме още седем публикации на Кр. Мисирков. Учудващо е, че Гошева споменава в монографията си само горепосочените две, а игнорира останалите. Обяснението би могло да бъде, че те съдържат противоречащи на прокарваните от нея твърдения относно македонистките народностни убеждения на Кр. Мисирков, като например:

„Наричаме ли се ний българи, или македонци, ний винаги се съзнаваме като отделна, единна, съвършено отлична от сърбите и с българско съзнание народност, която ще знае да наложи волята си в борбата за човешки права на македонец.“⁸

„Ясно е, че ний направихме големи грешки, дето всичката си дейност съсредоточихме вътре в Македония и главното средство за културна борба ни беше само родният ни език. С европейците ний не можем да се разберем на български. Ние трябва да отидем при тях и да им заговорим на един език, който познават, който да е тяхно оръдие за взаимно международно общуване и разбиране.“⁹

„Такава е тя – иронията на съдбата: усилията на легендарния Апостол войвода и на неговите герои-четници, усилията и жертвите дадени от населението на всички села в тоя най-

На 10 април 1924 г. по заповед на министъра на МВРНЗ Иван Русев в канцелариите на вестника нахлува полиция и преустановява издаването му до второ нареждане. Илинденската организация продължава издаването на печатния си орган под ново наименование „20 юли“ (14 април – 20 юли 1924). След това отново се издава под наименованието „Илинден“ (от 1 август 1924 до 8 октомври 1926 г.).

⁷ Мисирков, К. Сръбски сметки и софизми. в. Пирин, 4 ноември 1923 г.

⁸ Мисирков, К. - Народността на македонците. в. „20 юлий. Македоно-одрински лист“, год. I, бр. 5, София, 11 май 1924 г.

⁹ Мисирков, К. ИДО и Македония на Македонците. в. „20 юлий. Македоно-одрински лист“, год. I, бр. 14, София, 13 юли 1924 г.

хубав кът на Македония с прославеното от Апостол войвода Езеро по средата му, се свършиха с изгубването за българщината, пък ако щете и за цялото славянство на прекрасното Солунско поле, владяно от нас – тамошното българско население, цели 1400 години.“¹⁰ Няма как да не отбележим, че това е родният край и на самия Кр. Мисирков – той е роден в с. Постол, Ениджевардарско, което се намира в северозападния край на Солунското поле. Поради това той пише с толкова скърби и любов за този великолепен район.

„И ако Марко се пробуди, в което ний, Македонските българи, вярваме не по-малко от вас (има предвид сърбите м.б.), тогава той ще има право да разчисти сметките си, но не с българите, с които той никога не е враждувал, а с вас поробителите на неговата любима Македония.“¹¹

„Понеже сърбите натрапиха празнуването на свети Сава и на поробеното от тях македонско население, на което е забранено празнуването на общобългарския празник св.св. Кирил и Методи и годишнината на Илинденското въстание, не е зле ний, македонците, да обърнем по-сериозно внимание върху личността и дейността на тоя сръбски "светец" и гордост на сръбското племе.

Нито Сава, нито баща му Неманя, нито брат му Стефан Първовенчани, нито всички други сръбски крале-светци не са българи и не са от Македония. И затова ний македонците, не можем да се гордеем с техните дела.“¹²

„Последните избори за скупщината в Югославия дадоха представители на всички народности, населяващи държавата, освен представители на българската народност. – Защо?“

„Защо е забранено в Югославия българите да се наричат българи или македонци? Защо е забранено да се казва Македония със собственото ѝ име употребявано там с хиляди години и то е заменено с изкуственото име на южна Сърбия?“¹³

„И за да постигнат своята цел, сърбите си позволяват всичко, което никога гърците не са си позволявали: те ни отнеха нашите черкви и училища, те организираха сръбски чети за тероризиране на македонското население, те ни отнеха правото да се наричаме българи, дори македонци, те ни натрапват свои училища със своя наука, също толкова фалшива и йезуитска, колкото е била фалшива и йезуитска личността, учението и дейността на "свети" Сава.“¹⁴

¹⁰ Мисирков К. „Сърбите и солунското поле“, в. „Илинден“, год. IV, бр. 15, София, 14 ноември 1924 г.

¹¹ Мисирков, К. Крали Марко в. Илинден. Орган на бившите македоно-одрински революционери, год. III, бр. 12, София, 25 март 1923 г.

¹² Мисирков, К. Св. Сава – Сръбска слава, в. Пирин. Македоно-одрински лист, год. II, бр. 17, София, 3 февруари 1924 г.

¹³ Мисирков К. – „Защо?“, в. Илинден. Орган на бившите македоно-одрински революционери, год. III, бр. 15, София, 15 април 1923 година

¹⁴ Мисирков, К. – „Противоядие“, в. „Пирин“, бр. 15, год. II, София, 20 януари 1924 г.

Цитираните статии на Мисирков ясно показват, че той счита македонските славяни за българи. Нещо повече, предвид факта, че статиите са писани 1923 – 1924 година, а Кр. Мисирков умира през 1926 г., то може да се заключи, че той остава фанатичен българин до края на живота си, като защитава безкомпромисно българщината и народа в Македония. Неговият грях, както е известно, е, че има разни политически лъкатушения. Но проследявайки творчеството му, може да се заключи, че всичко това е било по геополитически съображения и временни разсъждения по македонския въпрос, наложени от международните обстоятелства и реалността, които понякога той прозира много мъдро. Поради всичко гореизложено, остава неясно защо Гошева пропуска в монографията си тези крайно емоционални и родолюбиви български и антисръбски публикации на Мисирков, а дава предимство само на отделни откъси, които посочени извън контекста лишават изложението ѝ от цялостност и достоверност.

Читателите в РСМ по правило не са запознати с историческите извори относно дейността на Илинденската организация и нейните печатни издания. Поради това, базирайки се само на тези едностранчиви писания на Гошева, биха стигнали до неправилни заключения – например, че в Илинденската организация са членували хора, които имат не българско, а македонско народностно самосъзнание и че в основата на конфликта и недоразуменията между бежанските организации на македонските българи, от една страна, и българската държава и ВМРО, от друга, стои форма на национално противопоставяне. Ако обаче се запознаят с броевете на вестника и другите печатни издания на Илинденската организация, те ще видят, че Македония и всичко македонско биват разглеждани само и единствено като интегрална част от общото българско отечество и целокупния български народ.

Авторката дава противоречиви примери за взаимоотношенията между преживелите илинденци и ВМРО на Тодор Александров и Александър Протогеров, от които става ясно, че ВМРО предоставя значителна материална помощ на дружество „Илинден” в София, а от своя страна илинденците подкрепят политиките на Тодор Александров и в техния в. „Илинден” защитават позициите на ВМРО. В изследването си Гошева признава: „Тодор Александров е бил дълги години проводник на българската държавна политика към Македония”.¹⁵

Като цяло изводите на Гошева са противоречиви, а оттам и неубедителни, защото, от една страна, тя определя Александров за проводник на българска политика, а от друга, посочва, че след ПСВ той подпомага небългарската по национален характер, според Гошева, организация на ветерани от Илинденското въстание. В опита си да представи македонското революционно

¹⁵ Гошева, В. Илинденската ..., с. 115-116, 129

движение като небългарско или дори антибългарско, авторката тълкува историческите факти по крайно незадълбочен, ненаучен и субективен начин, което поставя сериозните историци пред истинско изпитание в опита си да коментират писанията ѝ. В книгата е възприет подхода „целта оправдава средствата“, като целта е да се продължи и запази насадения след 1944 г. югокомунистически национал–шовинистичен възглед за съществуването на отделна македонска народност поне от времето на Средновековието насам.

Относно името на печатния орган на Илинденската организация, който започва да излиза като „Илинден“, а в периода 1921 – 1926 г. е „Пирин“, „20-ти юли“ и отново „Илинден“, Гошева пише, че тези промени са по причина на българската държава. Според нея властта в България се е страхувала от този политически вестник, който се е превърнал в духовен водач на македонската емиграция, и поради това българските правителства са искали да забранят неговото издаване.¹⁶

Реално погледнато, истинският противник за македонската емиграция в България и нейните печатни издания е Белград, който държи Вардарска Македония в духовно и национално робство. Нека не забравяме, че една от най-дискутираните теми по страниците на в. „Илинден“ е терорът на сърбите във Вардарско. Това е и причината сговористкото правителство на Ал. Цанков да предприеме тези действия, бидейки подложен на външнополитически натиск, а именно да забрани издаването на вестника.¹⁷ Но Гошева изобщо не допълва изложението си с тези общоизвестни за историческата наука факти и така пречи за създаване на цялостна и достоверна картина у читателя относно тези събития.

Гошева пише и за речта на Арсений Йовков от 2 август 1923 г. Тя цитира негови изказвания и писания (с.136-138), като на база на това се опитва да аргументира теза, че Илинденската организация след 1924 г. е превзета от Иван Михайлов и вследствие на това губи своя македонски характер. Противоборствата в рамките на ВМРО тя представя не като противопоставяне между отделни групи или хора поради идейни различия или други интереси, а като сблъсък като хора с македонско и антимакедонско съзнание.

А каква е истината? Във в. „20 юли“ на 14 април 1924 г. (временно име на в. „Илинден“) е поместена статията „Българи в Македония“ на Арсений Йовков. Той е представител на левицата в македонското революционно движение, която се бори за сближение на македонските дейци с комунистическото движение и СССР.

¹⁶ Пак там, с. 40

¹⁷ Гребенаров, Ал. Илинденската ... с. 512-513

Там Йовков коментира „великобългарските“ претенции за наличие на българи в Нови пазар и Драч, на сърби – до Тесалия и на гърци – до Дунава. Той остро осъжда тези твърдения. Но наред с това, цялата статия е посветена на българското народностно присъствие в историко-географската област Македония, което според автора датира още от Средновековието, продължава и през Възраждането, та до негови дни. В статията той описва и процесите на дебългаризиране, които са налице по това време в Егейска и Вардарска Македония. Както и за това как македонците в Америка и Европа наричат себе си българи без да са стъпвали в България.

В броя на в. „Илинден“ от 5 февруари 1922 г., под псевдоним Стар Чинар¹⁸, Арсений Йовков публикува своя статия със заглавие „Нашата кауза“, в която пише ясно и недвусмислено за българския етнически характер на мнозинството от населението в Македония и заявява категорично, че то говори български език, който е учил от своите майки, деди и прадеди. Между другото, според Йовков българският е езикът, който е дал културна основа на почти всички славянски народи.¹⁹

„При положението, в което изпадна последно време българското племе, нам, неговите членове, произхождащи от поробената родина, оставаше, като единствено спасително и полеснодостъпно средство, да прегърнем идеята за автономията на Македония ...”²⁰

„Колкото се отнася до „историческите и етническите граници [на Македония]” – при всичкия си, уж, научен вид, това е едно нелепо съображение, един научен абсурд, защото строго определени граници на Македония историческата география не познава, както не познава и специална „македонска” народност.”²¹

Според Арсени Йовков на Македония трябва да се гледа по следния начин: „Като считаме за излишно да говорим за исторически права, спечелени по силата на отдавнашни владения и пр., ние мислим, че на нея трябва да се гледа просто като на земя, населена с население, което в мнозинството си говори нашия език, има нашите нрави и обичаи, а има и нашето, българско, народностно съзнание.”²²

¹⁸ Македония. Сборник от документи и материали., София: БАН, 1978, с. 794; Николов, Б. ВМОРО Псевдоними и шифри. 1893 – 1934. София: Летера 1999, с. 77, 90, 119.

¹⁹ Роденият в дебърското село Селци Арсений Танасков Йовков (1882-1924) е революционер на ВМОРО, публицист и поет. Участва в Илинденско-Преображенското въстание, като след въстанието емигрира в България. Основава Дебърското македонско братство в София. Участва във войните за национално обединение. По време на Първата световна война е кмет на управляваната от българската администрация Прищина (1917-1918). След 1921 година Арсени Йовков е един от ръководителите на Илинденската организация и е главен редактор (1921-1924) на вестник „Илинден“. Убит е по време на Горноджумайските събития.

²⁰ Йовков, Ар. „Нашата кауза”. в. „Илинден“. Брой 5, год. 2. София, 5 февруари 1922 г.

²¹ Пак там

²² Пак там

Излизането на в. „Илинден“ е преустановено през октомври 1926 г. и на негово място започва да се издава месечното списание „Илюстрация Илинден“, което излиза до 1944 г., с много висок тираж.²³

В монографията си Гошева пише, че списанието било замислено като архив на македонската революция, чиято цел била запазване на революционните традиции и спомени. Тук може да се съгласим с нея.

В първия брой на сп. „Илюстрация Илинден“ от април 1927 г. има статии, в които, ако желаем да манипулираме и подвеждаме читателите, както правят някои автори от РСМ, можем да цитираме извадени от контекста откъси като следния:

Без самостоятелна и независима Македония, не може да напредва Солун. Бъдещето на Македония е бъдещето на Солун. Той е идеалът на македонския народ, който с години се бори за реализирането на този идеал... “ (с. 5)

„От македонските планини, Пирин е най-величествената и грандиозна планина... “ (с. 9)

„Името на Пирин Планина като тясно свързано с борбите за свобода на Македония очертали нейното велико значение за бъдещата македонска история.“

Но в същите статии, в следващите изречения написаното се допълва и доизяснява за непредубедения читател, като се пояснява, че в Солун са живели основно евреи, турци, гърци и българи и в града са родени основателите на славянската и българската писменост Кирил и Методий („Българската реч се слушаше навсякаде из града. Солун бе истинският център на българската просвета и наука.“), а в навечерието на Балканската война гърците унищожили в града всичко българско. (с. 4-5)

„Пирин планина в минало време, сега и в бъдеще е национална крепост на българския народ.... Тя завинаги ще бъде любимия кът на македонския роб.“ (с. 10)

Пак в издание на Илинденската организация от 1936 г. срещаме:

„...датите, които, като вечни огньове, светят и осветляват пътя на развитието на народите. Илинден 1903 година е такава дата. И нека прибавим веднага, че тя е такава дата не само за българите от Македония, които я създадоха, но и за българите от всички други краища на българското общо отечество.“²⁴

Накратко представихме какъв е механизмът, по който се осъществяват историческите манипулации в РСМ, използван за жалост и до ден днешен.

²³ Гребенаров, Ал. Илинденската ..., с. 517

²⁴ „Илинден за Македонците“, в. Илинденски лист. Издание на ръководното тяло на Илинденската организация, София, 2 август – Илинден, 1936 г.

Следва да обърнем внимание на отбелязването на Илинденското въстание, което е сред главните тържествени прояви по време на българската власт във Вардарска Македония. В отбелязванията пряко участие взимат останалите живи илинденци и това е документирано в дейността на българските власти по онова време, вкл. в повечето български вестници и списания. Сп. „Илюстрация Илинден“ е основният източник на сведения за тези събития и това не позволява да се манипулира така безкрупно. Трябва да обърнем внимание, че Илинденската организация е сред главните инициатори в честванията на бележити дати от Илинденската епопея, както и на всички национални празници.

Срещаме и интересни съждения на Гошева като следното:

„Изданието на Илинденската организация сп. „Илюстрация Илинден“ се е превърнало в гласник на политиката на официална София, който величае фашизма, Хитлер и Цар Борис III.“²⁵

Вярно е, че списанието започва да пише в положителен дух за присъединяването на части от Македония към Царство България, както и да определя силите на Оста за освободители на Македония от сръбско робство. Учудващо е защо тук Гошева предава обективно и без намеса на читателя какво пишат Илинденци в своето печатно издание, а преди това не прилага същия подход относно времето преди 1941 г, когато в списанието се говори само и единствено за славянобългарско население в Македония с българско народностно съзнание.

Друга теза на Гошева е, че българската държава присвоява празнуването на Илинденското въстание като български национален празник и използва взаимодействието с останалите живи Илинденци, за да пропагандира български народностен характер на македонския народ.²⁶

Какво е отношението на ръководното тяло на Илинденската организация към българското управление във Вардарска Македония и към българската държава личи много от едно открито писмо, поместено и обнародвано в сп. „Илюстрация Илинден“ през 1941 г. То е адресирано, както казва и самото му заглавие, до „Околийските управители и кметовете на новоосвободените земи“. В началото му пише, че им изпращат излезлите до този момент книги на сп. „Илюстрация Илинден“ и продължава:

„Вие сте орган на българската държава в току-що освободената част на общобългарското отечество и сте личен свидетел на героизма, проявен от отделни лица и от цялото население на тази измъчена страна.“

В същото писмо е потвърдена и целта на списанието, а именно:

²⁵ Гошева, В. Илинденската ..., с. 207

²⁶ Пак там

„...да запази като архив всичките епични подвизи проявени през цяло едно столетие от българина в Македония заедно с неговите братя от останалите български краища и по тоя начин да се създаде един паметник...“²⁷

Илинденската организация продължава курса си от преди ВСВ основно чрез сп. „Илюстрация Илинден“. От първия брой на списанието през 1927 г. до последния през май 1944 г. се застъпва идеята за българския характер на Македония и се акцентира върху борбите на българите от Македония за свобода. Също така, следва да се отбележи, че Организацията симпатизира на съюзниците на Царство България във войната – фашистка Италия и нейния лидер Бенито Мусолини и националсоциалистическа Германия и нейния водач Адолф Хитлер. В този смисъл може да се каже, че ръководителите на Илинденската организация гледат благосклонно на Тройния пакт. Но не защото подкрепят националсоциалистическата или фашистка идеология, а по простата причина, че именно тези велики сили, по стечение на обстоятелствата, допринасят да се изповядва свободно българщината в Македония.

Може да заключим, че книгата на Вера Гошева изобилства с цитати от периодичните издания на Илинденската организация, както и от архивни документи от Скопие и София, но селективно подбрани и представени превратно за да дадат база на паралелната реалност, която и днес съществува в РСМ. За съжаление и рецензентите на монографията (Георги Малковски и Васил Йотевски) дават свой принос в това некоректно и произволно тълкуване на историческите факти, с което се цели заблуда на обществото.

Библиография:

Гошева, В. Илинденската Организация (1921-1947). Скопје 2004

Гребенаров, Ал. Илинденската Организация (1921-1947). - Сборник Доклади – 100 години от Илинденско-Преображенско въстание (1903), Парадигма, С. 2005

Илинден за Македонците, в. „Илинденски лист“. Издание на ръководното тяло на Илинденската организация, София, 2 август – Илинден, 1936 г.

Йовков, Ар. „Нашата кауза“. в. „Илинден“. Брой 5, год. 2. София, 5 февруари 1922 г.

Македония. Сборник от документи и материали., София: БАН, 1978, с. 794; Николов, Б. ВМОРО Псевдоними и шифри. 1893 – 1934. София: Летера 1999

²⁷ „Илюстрация Илинден“ октомври 1941, кн. 8 (128), последна стр.

Мисирков К. – „Защо?“, в. Илинден. Орган на бившите македоно-одрински революционери, год. III, бр. 15, София, 15 април 1923 година

Мисирков К. „Сърбите и солунското поле“, в. „Илинден“, год. IV, бр. 15, София, 14 ноември 1924 г.

Мисирков, К. – „Противоядие“, в. „Пирин“, бр. 15, год. II, София, 20 януари 1924 г.

Мисирков, К. - Народността на македонците. в. „20 юлий. Македоно-одрински лист“, год. I, бр. 5, София, 11 май 1924 г.

Мисирков, К. ИДО и Македония на Македонците. в. „20 юлий. Македоно-одрински лист“, год. I, бр. 14, София, 13 юли 1924 г.

Мисирков, К. Крали Марко в. Илинден. Орган на бившите македоно-одрински революционери, год. III, бр. 12, София, 25 март 1923 г.

Мисирков, К. Св. Сава – Сръбска слава, в. Пирин. Македоно-одрински лист, год. II, бр. 17, София, 3 февруари 1924 г.

Мисирков, К. Сръбски сметки и софизми. в. Пирин, 4 ноември 1923 г.

Мисирков, П. К. Македонска култура, в. „Пирин“ 21 октомври 1923 г.; Мисирков, К. „Песимизъм и оптимизъм“, в. „Илинден“ 2 март 1923 г.

Списание „Илюстрация Илинден“, 1927 – 1944 г.

АТОМНАТА СИЛА В АМЕРИКАНСКИТЕ АНТИКОМУНИСТИЧЕСКИ ФИЛМИ

ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ

Магдалена Властанова

докторант към Катедра „Нова и съвременна история“

Abstract: The purpose of this paper is to connect the basic Cold war's elements, such as East – West confrontation, possibility of World War Three and cinema, to represent an authentic picture of 1960s society's anxiety. Atomic power is a basis for an armament race and the following modernization in the Capitalist and Communist countries. The super power leaders' must maintain a constant connection between themselves in order to avoid atomic Armageddon. The next step is to initiate a peaceful cooperation between the Americans and the Soviets. Cinema gives an opportunity for everyone around the world to learn new knowledge in an unconventional way. After that, they can express opinion based on experience and sometimes even on propaganda and educational movie content. The phenomenon of “atomic cinema” is set, which can be included in several film categories, because atomic bomb can affect life in all dimensions. The case study of two movies “Fail-safe” and “Ice Station Zebra” is important to illustrate paranoia and tensions during and after the Cuban missiles crisis. Protagonists' choices and actions reflect not only in immediate conflict between them, but also on the world around them. Fantasy and reality couldn't be easily distinguished, because of the specific relationship between cinema and life itself.

Keywords: Atomic power, Atomic cinema, Fail-safe, Ice Station Zebra, American anticommunist films

“Студената война е метафора...¹” твърди проф. Дейвид Сийд в монографията си „Американската научна фантастика и Студената война“. Терминът „Студена война“ се използва за първи път през октомври 1945 г. от Джордж Оруел в статията „Ти и атомната бомба“². Целта му е да илюстрира положението на въоръжен паритет и враждебност, които не могат да прераснат в открито сражение. Популярното му значение кореспондира с *„две взаимно изключващи се политически системи, застинали в идеологическите си разбирания, и те могат да прераснат в конфликти само там, където победата е единственото възможно решение.“*³ Основната теза на

¹ Seed, David. *American Science Fiction and the Cold War: Literature and Film*. London: Routledge, 2013: 1.

² Orwell, George. “You and the Atomic Bomb” *Tribune*, (October 19, 1945). (24.01.2023) https://www.orwell.ru/library/articles/ABomb/english/e_abomb

³ Hinds, L. B., T. O. Windt, Jr. *The Cold War as Rhetoric: The Beginnings, 1945-1950*. New York: Praeger, 1991, p. 219. In: Seed, David. Op. cit.: 1.

проф. Сийд е, че през 60-те години хората започват да живеят в научнофантастичен свят и това издига авторитета на писателите от този жанр. Чрез новото си влияние те се осмеляват да отправят критика към обществото и държавните структури, което би било немислимо през 50-те години на XX век. Доколко метафората ще се материализира ще се опитам да илюстрирам в следващите редове.

Животът в „атомната ера“⁴ неминуемо е засегнат от появата на атомната бомба и дава ново поле за изява на кинотворците. Жером Шапиро говори за „Атомно кино“, в което „...бомбата се използва като част от обстановката, където се развива действието, тема на повествованието или контекст на случващото се“⁵. „Атомното кино не може да бъде определено като филмова категория“⁶, защото включените в него филми са от множество жанрове като научна фантастика, трилър, уестърн, мюзикъл, комедия. Бомбата е представена в Холивуд с цялата палитра на паниката, която всява у американците – „...ядрено оръжие, падане на радиоактивни частици, токсично отравяне, тероризъм“⁷. В таблица 1 са поместени данни за присъствието на образа на атомната бомба във филмите в периода 1945-1985 г.

Таблица 1: Броят филми, произведени на година, които съдържат атомна бомба, 1945-1985 г.⁸

1945-1949 г.	1966 г.	1985 г.
29 филма	41 филма	34 филма

Данните от таблицата показват как атомната бомба се превръща в любим образ, както за филмовите творци, така и за киноманите. След пускането на атомните бомби над Хирошима и Нагасаки годишният оборот на филми с атомна тематика превъзхожда общия брой филми за предходните 30 години. Своеобразен пик настъпва през 1966 г., което може да се свърже със затоплянето на Студената война в началото на 60-те години и на времето необходимо за предпродукция, продукция и постпродукция. В края на 80-те години темата продължава да бъде актуална и високият процент филми с атомно съдържание пълни киносалоните.

Важно е да се разгледа делът на атомните филми от общо произведените филми – 4 % от произведените филми в САЩ в периода 1945-1999 г. или 17,57 % от годишния филмов поток⁹. Ударението пада върху годишните статистики, тъй като средностатистическият тийнейджър гледа по 12 филма, докато един възрастен само по 3 филма¹⁰. Една от целевите групи са именно

⁴ След 16 юли 1945 г. и първия тест на атомна бомба над Ню Мексико, САЩ.

⁵ Shapiro, Jerome F. *Atomic Bomb Cinema: The Apocalyptic Imagination on Film*. New York: Routledge, 2002: 10.

⁶ Ibid: 12.

⁷ Ibid.

⁸ По данни от Shapiro, Jerome F., Op. cit.: 14.

⁹ Ibid: 812.

¹⁰ Ibid.

тийнейджърите, които впоследствие ще се вляят в редиците на американските пълноправни граждани. Вече достигнали зряла възраст техните светогледни представи са формирани без особено усилие в полза на политиката на противопоставяне между Запада и Изтока.

Причините за популяризирането на филмовия жанр научна фантастика са: 1. Отговор на страха от създаването на атомната бомба в СССР през 1949 г.; 2. Бумът на научнофантастичната литература от началото на 50-те години; 3. Бокс офис печалбите на произведенията през 1950-1951 г. филми, които гарантират нарастващия брой продукции през идните години; 4. „Изтупване от праха“ на филми от класическия период¹¹.

Законът за атомната енергия¹², известен още като Закона МакМеън е кулминацията в преговорите и договореностите по атомните въпроси. В него се разяснява как САЩ ще контролира и използва ядрената технология, изработена във военновременното сътрудничество с Великобритания и Канада¹³. Основен постулат на закона е налагането на гражданен контрол над атомната енергия и създаването на Американската комисия по атомна енергия (*Atomic Energy Commission*). Законът за атомната енергия е подписан в противовес на тайните Квебекски споразумения от 19 август 1943 г. между Великобритания и САЩ за координирано развитие между научните и инженерните въпроси, свързани с ядрената енергия и в частност с ядрените оръжия. Споразумението от Хайд парк от 1944 г. продължава същата линия на отношения между САЩ и Великобритания за сътрудничество в областта на атомната енергия в следвоенния свят, но е изгубено след смъртта на президента Рузвелт.

Според Байрон Милър, бивш помощник главен съветник към Административното законодателство за подsigуряване на атомна енергия за вътрешни нужди, причините за приемането на закона МакМеън са, че атомната бомба е опит за решаване на политически, социални и икономически проблеми в съчетание с настояване за международен контрол. Новостта на проблема не позволява поставянето на проблема в съществуващи законодателни рамки. За пръв път учените, млади и енергични хора, се наместват в политически въпроси. Следвоенното отношение към въоръжените сили предопределя раздвоеното дали атомната сила да остане прерогатив на военните или не¹⁴. Основният въпрос, който се обсъжда, е този за контрола на информацията. Във

¹¹ Lev, Peter, Transforming the Screen, 1950-1959. In: Harpole, Charles Henry. *History of the American Cinema*. California: University of California Press, 2003: 169-170.

¹² *An Act for the Development and Control of Atomic Energy*. August 1, 1946, Pub. L. 79-585.

¹³ Cantelon, Philip L., Richard G. Hewlett, Robert C. Williams (eds.) *The American Atom: A Documentary History of Nuclear Policies from the Discovery of Fission to the Present*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991: 77-91.

¹⁴ Miller, Byron S. *A Law is Passed – The Atomic Energy Act of 1946*. The University of Chicago Law Review, Vol. 15, No 4, 1948: 2-3.

връзка с който „се търси съветът на водещите учени от представителни организации“¹⁵. Комисията елиминира възможността да успее да разреши казусите по Закона за шпионажа.

В статията си Робърт Джейкъбс прави дисекция на американския страх от радиацията и атомната бомба. Според него гражданите свикват с представата за бомбата след построяването на тестовата площадка в Невада (NTS) през 1951 г. и излъчваните от нея кадри по телевизията през следващата година¹⁶. През 1954 г. администрацията на президента Айзенхауер приема нов Закон за атомната енергия¹⁷, в подкрепа на новата атомна политика – в духа на атомната политика за бъдещето. Според президента трябва да се осигури оборудване и информация за училищата, болниците и научните институти в САЩ. Речта „Атоми за мир“¹⁸ е възприемана като пропаганден елемент на Студената война, чрез който се промотира бъдещата мирна употреба на уран, с цел аудиторията да привикне с мисълта за живота в атомната ера и ползите, които той може да донесе на населението в световен мащаб.

Атомната сила в американските антикомунистически филми от 60-те години, според мен, е най-добре представена чрез творбите „Безаварийно“ (Fail-safe) и „Полярна станция „Зебра“ (Ice Station Zebra). Зрителите ги виждат по кината респективно през 1964 и 1968 г., а в средата на десетилетието британско-американските продукции „Д-р Стрейнджлов: или как се научих да спра да се притеснявам и обикнах бомбата“ (*Dr. Strangelove: Or How I Learned to Stop Worrying and Loved the Bomb*) и „Инцидентът в Бедфорд“ (*The Bedford incident*) завземат вниманието на кино зрителите. „Д-р Стрейнджлов“ е сатира от 1964 г., акцентираща върху проблема с ядрената война след въздушна атака от страна на САЩ към СССР¹⁹. „Инцидентът в Бедфорд“ от 1965 г. силно наподобява сюжета на предходния филм с разликата, че атомната битка се развива под повърхността на водната шир и остава с локален характер. Общият елемент, разбира се, е атомната бомба, която може да бъде използвана срещу съветския враг, но би донесла не малко усложнения и за САЩ. Комунистическата заплаха е представена единствено чрез СССР, оставяйки бойното поле в ядрената надпревара прерогативно за двете супер сили²⁰.

¹⁵ Ibid: 14.

¹⁶ Jacobs, Robert. “Radiation as Cultural Talisman: Nuclear Weapons Testing and American Popular Culture in the Early Cold War.” *The Asia Pacific Journal*, Vol. 10, Issue 26, № 1, (17 June 2012): 2-3.

¹⁷ *Atomic Energy Act of 1954*. 30 August 1954. Pub. L. 83-703.

¹⁸ *Address Before the General Assembly of the United Nations on Peaceful Uses of Atomic Energy*. New York City. December 08, 1953. The American Presidency Project. (27.01.2023) <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/address-before-the-general-assembly-the-united-nations-peaceful-uses-atomic-energy-new>

¹⁹ Вж. Властанова, Магдалена. “Dr. Strangelove or: How I learned to stop worrying and love the bomb – Комунизмът като реална или имажинерна заплаха за САЩ през 60-те години на XX век.” *Анамнеза*, Год. XV, кн. 4, (2020): 28-43.

²⁰ КНР прави успешни ядрени опити през 1964 г., но все още не е отчетена като водещ фактор в областта на атомната енергия.

Първият филм, чийто сюжет ще разгледам, е „Безаварийно“. Режисьорът Сидни Лъмет залага на псевдо-документалния стил при екранизацията на бестселъра на Юджийн Бърдик и Харви Уилър от 1962 г. За значението на едноименната книга можем да отсъдим по факта, че е предавана в три части на страниците на Сатърдей Ивнинг Пост по време на Кубинската ракетна криза, съответно на 13, 20, 27 октомври 1962 г.²¹. Сценарият на филма е дело на Уолтър Бърнщайн, реабилитиран творец от епохата на черните списъци. Продуцентът Макс Йънгщайн дълго време е запленил от въпросите, свързани с ядрената безопасност. Той е член на неправителствената организация Национален комитет по разумна ядрена политика (SANE)²², която се занимава с въпросите за инцидентна ядрена война и възможностите за провал в националната предпазна система. Йънгщайн се среща лично с авторите на книгата, за да ги убеди, че споделят еднакви разбирания по темата, както и че неговите проучвания биха дали допълнителна доза достоверност на романа им. Бърдик и Уилър не определят творбата си като фантастика, а напротив, обосновавайки се с теорията на вероятностите и математическите изчисления, смятат, че непременно подобни събития ще се случат. В действителност при някакъв вид неизрядност в системата заповедта за атака би била прекратена.

Макс Йънгщайн получава отказ на своето предложение за сътрудничество с американските военновъздушни сили. Изтъкнатите причини са две: първо, системата има 100-процентов защитен механизъм, второ, сценарият представя неправдоподобно правителствената политика. Отказът за сътрудничество изправя целия екип пред предизвикателства – да набавят сами кадри със самолети-бомбардировачи и да изградят сами военната зала в щабквартирата на Стратегическото военновъздушно командване (SAC). Недостигът е осезаем най-вече при наложилото се използване на едни и същи кадри по няколко пъти с елементи на монтаж, за да се създаде възможно най-акуратно гледката от самолетите. Бюджетът на филма набъбва неимоверно за сметка на автентичната атмосфера, което неминуемо се отразява на това как би бил възприет от аудиторията. Филмът се вписва подобаващо в предизборната президентска кампания на Линдън Джонсън²³,

²¹ Sherrod, Robert (ed.) "Fail-Safe by Eugene Burdick" *Saturday Evening Post*, vol. 235, № 36, (13 October 1962).; Sherrod, Robert (ed.) "Fail-Safe" Part Two by Burdick & Wheeler." *Saturday Evening Post*, vol. 235, № 37, (20 October 1962).; Sherrod, Robert (ed.) "Fail-Safe-conclusion (Burdick)" *Saturday Evening Post*, vol. 235, № 38, (27 October 1962).

²² Организацията е сформирана след среща на пацифисти и активисти против ядрената война през април 1957 г. и отправя призив към нацията от страниците на The New York Times. През 1958 г. организацията се превръща в масова и Мартин Лутър Кинг е един от лидерите ѝ. Д-р Бенджамин Спок също се изявява като нейн деец от средата на 60-те години, призовавайки към сътрудничество с други мирни организации във връзка с ескалацията на Виетнамската война. *National Committee for a Sane Nuclear Policy (SANE)*. The Martin Luther King, Jr. Research and Education Institute.

Stanford University. (06.01.2023) <https://kinginstitute.stanford.edu/encyclopedia/national-committee-sane-nuclear-policy-sane#:~:text=SANE%20grew%20out%20of%20a%20meeting%20of%20pacifists,became%20a%20leader%20in%20the%20struggle%20for%20disarmament>

²³ Suid, Lawrence H. *Guts and Glory: The Making of the American Military Image in Film*. Kentucky: The University Press of Kentucky, 2002: 235-237.; Collins, Austin. "Watching Fail Safe at the End of the World." *Vanity Fair*. (8 May 2020.) (07.01.2023) <https://www.vanityfair.com/hollywood/2020/05/shut-in-movie-club-fail-safe-coronavirus>

представяйки гледна точка към бъдещото управление на войнолюбивия Бари Голдуотър. Херман Кан е прототип на образа на професор Гьотцелце. Ученият оразличава съдбата на цивилизацията и тази на отделните американски или съветски граждани – единиците нямат решаваща роля в големия план.

Филмовият сюжет пренася зрителя в централата на Стратегическото военновъздушно командване, където е засечен неидентифициран обект. Скоро „натрапникът“ е разпознат като отклонил се от маршрута граждански самолет. Тревогата е отменена, но поради грешка в електронната система един отряд от бомбардировачи получава заповед за нападение над Москва под претекст за фалшиво нападение. Президентът и Пентагонът са информирани за аварията и започват припирени дискусии, за това какво точно трябва да се предприеме. Гьотцелце, граждански съветник, призовава цялата военна сила на САЩ да се отприщи към СССР, но генерал Блек настоява да се предприемат всички стъпки за избягването на световен холокост. Президентът се свързва със съветския лидер чрез горещата линия, за да го предупреди за случващото се – очевидно напомняне за събитията от Кубинската ракетна криза. Важна роля изиграва преводачът, който получава команда да превежда не само думите, но и чувствата на съветския първи²⁴. Целта е да се демонстрира, че дори най-високопоставените лидери могат да се отдадат на човешката си природа и не бива да се възприемат в черно-бялата гама.

В желанието си да унищожи американските самолети, президентът споделя топ секретна информация с руснаците, иска съдействието на военни да саботират свои другари, усмирява войнолюбиви командири. Главнокомандващият отряда успява да премине засадата, решен да пусне бомбите над Москва. Въпреки пряката заповед на президента по радиото и искрените молби на жена си, той отказва да промени курса си, тъй като смята, че руснаците заглушават и манипулират комуникационните канали. За да убеди Съветския съюз и останалата част от света, че атаката е станала по грешка, президентът нарежда ядрено унищожение на Ню Йорк Сити от американски самолети. Емпайър Стейт билдинг трябва да се използва като „нулева кота“, където да се пусне бомбата. Последните кадри показват жителите на града в ежедневието им без да подозират съдбата си.²⁵

Критика: Съвременен прочит на класиката, определена като бокс офис провал за периода на излъчването си, кара зрителя да погледне по нов начин към нея и да ѝ отдаде заслужена почит²⁶. „Безаварийно“ залага на хуманизма и страданието по загубата на себе си и на обичаните от теб хора, както и дава по-детайлна представа за явленията в обществото от 60-те години. Американските граждани са представени като „счупени хора, изпълнени с проблеми“²⁷. Проблемите в общуването

²⁴ Collins, Austin, Op. cit.

²⁵ Fail Safe. Sidney Lumet. *American Film Institute*. (06.01.2023)
<https://catalog.afi.com/Catalog/moviedetails/22481>

²⁶ Collins, Austin, Op. Cit.

²⁷ Ebiri, Bilge. “Fail Safe: Very Little Left of the World.” *Criterion*. (29 January 2020). (26.01.2023)
<https://www.criterion.com/current/posts/6801-fail-safe-very-little-left-of-the-world>

са преодолені, но до каква степен се пита в развитието на сюжета, чрез употребата на техниката – телефони, слушалки, екрани, самолети, трансмитери и, разбира се, бомби. Наблюдават се моменти на откровение е стила на филмите от Втората световна война – откраднат поглед към снимка на любимата или децата, които не са част от близкото миналото, а са били в ползрението на героя само преди часове. Филмовият сюжет може да бъде разгледан и от перспективата на нападение над Ню Йорк²⁸, но не от очаквания съветски враг, а от сънародниците. Интересът към творбата не престава с края на Студената война, тъй като през 2000 г. се прави нова филмова адаптация в черно-бели нюанси, която, обаче, не успява да постигне ефекта на класическата творба²⁹. Сатърдей Ивнинг Пост ни представя обратната гледна точка – римейкът получава номинация за най-добър мини сериал или филм, направен за телевизията, и две телевизионни награди Еми³⁰.

„Полярна станция „Зебра“ е екранизация по романа на Ханк Сърлс „Проектът Пилигрим“ (*The Pilgrim project*) от 1964 г. Филмът ни представя командира от американския военноморски флот, Джеймс Ферадай, който е получил заповеди да отплава с ядрената си подводница до британската метеорологична станция на Северния полюс. Командирът олицетворява здравия разум и отразява притеснението относно ядрената мода и фактът, че въпреки нейната икономическа изгодност като енергиен източник тя не обича да бъде контролирана. Това изказване контрастира с властващата в този период положителна обществена позиция към атомната енергия след подписването на Договора за ограничено тестване на атомно оръжие между САЩ, Великобритания и СССР, разбран още като първа стъпка към ядреното разоръжаване.³¹ Договорът за неразпространението на ядрени оръжия³² също допринася за положителната нагласа на обществеността и за намаляването на страха в атомната епоха.

Секретната мисия е да събере останките от разбит руски сателит, съдържащ разузнавателни снимки на всички американски и руски ракетни установки. На борда на подводницата са също двама британски агенти, Дейвид Джоунс и Борис Васлов, последният от които е комунистически дезертьор. Този елемент загатва за тясното сътрудничество между американци и британци, както и за превъзходството на капиталистическата идеология, победила в борбата за ума и сърцето на

²⁸ Jacobs, Robert, Mick Broderick. “Nuke York, New York Nuclear Holocaust in the American Imagination from Hiroshima to 9/11.” *The Asian Pacific Journal*, Vol. 10, Issue 11, № 6, (5 March 2012): 12.

²⁹ Smith, Austin. “Clooney’s ‘Fail safe’ Fails – in Spite of Success. Live Cold War Drama Has no Point Today.” *New York Post*, (April 10, 2000). (04.01.2023) <https://nypost.com/2000/04/10/clooneys-fail-safe-fails-in-spite-of-success-live-cold-war-drama-has-no-point-today/>

³⁰ Espinal, Megan. “Fail safe 1964, 2000.” *Saturday Evening Post*. (22 February 2013). (24.01.2023) <https://www.saturdayeveningpost.com/2013/02/fail-safe-1964-2000/>

³¹ *Nuclear Test Ban Treaty*. 5 August 1963. John F. Kennedy Presidential Library and Museum. (26.01.2023) <https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/jfk-in-history/nuclear-test-ban-treaty>

³² Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). 1968. United Nations. (27.01.2023) <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/npt/>

руснака³³. Сюжетът се съсредоточава върху шпионско-саботажната линия, извеждайки на преден план атмосферата на недоверие, която за малко не отнема живота на екипажа при имплозиране (взривяване навътре) на подводницата. Подсилването на параноята, обхванала света в периода на Студената война, се очертава ясно при срещата между американци и руснаци и дават нов смисъл на крилатата фраза на премиера Никита Хрушчов „пръсти на бутона“³⁴ – парафраза за възможността за мигновено изпращане на ядрени бойни глави към вражеския лагер само с натискането на едно копче. Наличието на съветски шпионин допринася още повече за повишаването на градус на напрежение между враждуващите страни. В завързалия се диалог между дезертъорите Васлов и Джоунс се прокрадва фаталисткото усещане за предопределеност, съдба и късмет – с тези характеристики са „надарени“ гражданите на САЩ. „Полярна станция „Зебра“ не е замислен като фаталистичен филм, но антагонизмът между американските капиталисти и съветските комунисти е неизбежен и сякаш вечен. „Докато се видим пак“³⁵ е ключовата фраза на раздяла, която предполага нови перипетии и борба за надмощие между двете супер сили. Филмът завършва с лъжливото прес-съобщение за спасяването на екипажа на полярна станция „Зебра“ чрез международно сътрудничество в операцията. Американските медии, списващи под натиска на правителството, са представени като неморални и подвеждащи³⁶.

Първоначално американският флот отказва да съдейства за направата на филма, изтъквайки неправилното портретиране на военните и че това би накърнило техния публичен образ. Филмовото студио ЕмДжиЕм намеква, че след като нямат съдействие от флота могат да покажат на зрителите каквото решат. В крайна сметка американските военни се съгласяват да сътрудничат и дори дават съвети по техническите подробности на продукцията. Снимачният екип получава правото да снима в подводничарската база в Сан Диего и на борда на истинска атомна подводница. Режисьорът Джон Стърджис монтира камера в съветската подводница „Ronquil“, за да успее да пресъздаде надпреварата между САЩ и СССР за достигане до снимките от шпионски сателит. Един от читателите на списание Варайъти, пенсиониран моряк, се изказва благоприятно за продукцията, особено за стила на заснемане на кадри вътре и вън от подводницата. Според него отлично е представена и йерархията във военната машина, наречена армия, за разлика от множество други

³³ Windrum, Ken. *From El Dorado to Lost Horizons: Traditionalist Films in Hollywood Renaissance 1967-1972*. Albany: State University of New York, 2019: 70.

³⁴ Думите са изречени по повод Кубинската ракетна криза: „Двете най-могъщи нации заемат отбранителна позиция една срещу друга, всяка с пръст на бутона.“ DeRosa, John P. *Narrativized Strategic Choice*. Maryland: Rowman & Littlefield, 2020: 53.

³⁵ Windrum, Ken, Op. cit.: 71.

³⁶ Ice Station Zebra. John Sturges. *American Film Institute*. (06.01.2023) https://catalog.afi.com/Catalog/moviedetails/22940?fbclid=IwAR3A_lotiIrz9Kt7W2-Z73JFLhOgLaHi7nYWgStXzuYjXCWD7pjIy6xBbro

филми. Филмът може да бъде разглеждан като продукт на Студената война, а не толкова на времето, в което е създаден – в този момент американците се бият във Виетнам³⁷. Водещи списания в света на киното списват статии относно появата на филма на голям екран, давайки му положителни оценки³⁸. Филмовият критик Робърт Ебърт се изказва критично за лентата, с едва „три интересни момента“³⁹ в сюжета.

Силата на атомната енергия се използва за пръв път от САЩ в бойни действия, което предопределя чувството за избраност на нацията в нейната употреба и разпространение. Това е изходната предпоставка в кино творбите „Безаварийно“ и „Полярна станция „Зебра“. След Кубинската ракетна криза, обаче, отново на преден план излиза въпросът чий трябва да бъде контролът над тази мощ – на президента, на висшия военен ешелон, на учените или чрез обществения консенсус?! Екипажите на ядрените подводници са героите в сблъсъка на параноя и недоверие между капиталисти и комунисти. Филмите са с отворен край, предизвикващи по скоро размисъл у зрителите, отколкото агресивно затвърждаване на съществуващите постулати за добро и зло от 50-те години. Комунистите са илюстрирани като ответник на американския гняв, а не като отправящи предизвикателства. Въпреки примабливостта на жанровете – съответно приключенски за „Полярна станция „Зебра“ и драматичен за „Безаварийно“ – пропагандното послание за безопасност на атомната мощ остават неразбрано. Съветският съюз не представлява по-голяма за заплаха за живота на американците от самите американци и техните действия. Общото послание в атомната ера е, че независимо от това какъв пост заемаш или какъв е твоят статус в обществото, всички се изравняват пред мощта на атома и неговата опърничава природа.

Библиография:

Властанова, Магдалена. “Dr. Strangelove or: How I learned to stop worrying and love the bomb – Комунизмът като реална или имажинерна заплаха за САЩ през 60-те години на XX век.” *Анамнеза*, Год. XV, кн. 4, (2020): 28-43.

Address Before the General Assembly of the United Nations on Peaceful Uses of Atomic Energy. New York City. December 08, 1953. The American Presidency Project. (27.01.2023)

³⁷ Suid, Lawrence H., Op. cit.: 402-403.

³⁸ Variety Staff. “Ice Station Zebra.” *Variety*, (31 December 1967). (02.01.2023) <https://variety.com/1967/film/reviews/ice-station-zebra-1200421623/>; Adler, Renata, Vincent Canby, Howard Thompson. “The Screen: ‘Ice Station Zebra’ at the Cinerama.” *The New York Times*, (21 December 1968). (02.01.2023) <https://www.nytimes.com/1968/12/21/archives/the-screen-ice-station-zebra-at-the-cinerama.html>; Kotlowitz, Robert. “Performing Arts. Ice Station Zebra.” *Harper’s Magazine*, Vol. 238, (January- June 1969): 374.

³⁹ Ebert, Roger. *Ice Station Zebra. Review*. (21 April 1969). (02.01.2023) <https://web.archive.org/web/20151001131743/http://www.rogerebert.com/reviews/ice-station-zebra-1969>

<https://www.presidency.ucsb.edu/documents/address-before-the-general-assembly-the-united-nations-peaceful-uses-atomic-energy-new>

Adler, Renata, Vincent Canby, Howard Thompson. "The Screen: 'Ice Station Zebra' at the Cinerama." *The New York Times*, (21 December 1968). (02.01.2023)
<https://www.nytimes.com/1968/12/21/archives/the-screen-ice-station-zebra-at-the-cinerama.html>

An Act for the Development and Control of Atomic Energy. August 1, 1946, Pub. L. 79–585.

Atomic Energy Act of 1954. 30 August 1954. Pub. L. 83-703.

Cantelon, Philip L., Richard G. Hewlett, Robert C. Williams (eds.). *The American Atom: A Documentary History of Nuclear Policies from the Discovery of Fission to the Present*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991.

Collins, Austin. "Watching Fail Safe at the End of the World." *Vanity Fair*. (8 May 2020.) (07.01.2023) <https://www.vanityfair.com/hollywood/2020/05/shut-in-movie-club-fail-safe-coronavirus>

DeRosa, John P. *Narrativized Strategic Choice*. Maryland: Rowman & Littlefield, 2020: 52-55.

Ebert, Roger. *Ice Station Zebra*. Review. (21 April 1969). (02.01.2023)
<https://web.archive.org/web/20151001131743/http://www.rogerebert.com/reviews/ice-station-zebra-1969>

Ebiri, Bilge. "Fail Safe: Very Little Left of the World." *Criterion*. (29 January 2020). (26.01.2023)
<https://www.criterion.com/current/posts/6801-fail-safe-very-little-left-of-the-world>

Espinal, Megan. "Fail safe 1964, 2000." *Saturday Evening Post*. (22 February 2013). (24.01.2023)
<https://www.saturdayeveningpost.com/2013/02/fail-safe-1964-2000/>

Fail Safe. Sidney Lumet. *American Film Institute*. (06.01.2023)
<https://catalog.afi.com/Catalog/moviedetails/22481>

Harpole, Charles Henry. *History of the American Cinema*. California: University of California Press, 2003: 169-185.

Ice Station Zebra. John Sturges. *American Film Institute*. (06.01.2023)

https://catalog.afi.com/Catalog/moviedetails/22940?fbclid=IwAR3A_lotiIrz9Kt7W2-Z73JFLhOgLaHi7nYWgStXzuYjXCWD7pjIy6xBbro

Jacobs, Robert. "Radiation as Cultural Talisman: Nuclear Weapons Testing and American Popular Culture in the Early Cold War." *The Asia Pacific Journal*, Vol. 10, Issue 26, № 1, (17 June 2012).

Jacobs, Robert, Mick Broderick. "Nuke York, New York Nuclear Holocaust in the American Imagination from Hiroshima to 9/11." *The Asian Pacific Journal*, Vol. 10, Issue 11, № 6, (5 March 2012).

Kotlowitz, Robert. "Performing Arts. Ice Station Zebra." *Harper's Magazine*, Vol. 238, (January- June 1969): 374.

Miller, Byron S. *A Law is Passed – The Atomic Energy Act of 1946*. The University of Chicago Law Review, Vol. 15, № 4, 1948.

National Committee for a Sane Nuclear Policy (SANE). The Martin Luther King, Jr. Research and Education Institute. Stanford University. (06.01.2023)
<https://kinginstitute.stanford.edu/encyclopedia/national-committee-sane-nuclear-policy-sane#:~:text=SANE%20grew%20out%20of%20a%20meeting%20of%20pacifists,became%20a%20leader%20in%20the%20struggle%20for%20disarmament>

Nuclear Test Ban Treaty. 5 August 1963. John F. Kennedy Presidential Library and Museum. (26.01.2023) <https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/jfk-in-history/nuclear-test-ban-treaty>

Orwell, George. “You and the Atomic Bomb” *Tribune*, (October 19, 1945). (24.01.2023) https://www.orwell.ru/library/articles/ABomb/english/e_abomb

Seed, David. *American Science Fiction and the Cold War: Literature and Film*. London: Routledge, 2013: 1-14.

Shapiro, Jerome F. *Atomic Bomb Cinema: The Apocalyptic Imagination on Film*. New York: Routledge, 2002.

Sherrod, Robert (ed.) “Fail-Safe by Eugene Burdick” *Saturday Evening Post*, vol. 235, № 36, (13 October 1962).

Sherrod, Robert (ed.) “Fail-Safe” Part Two by Burdick & Wheeler.” *Saturday Evening Post*, vol. 235, № 37, (20 October 1962).

Sherrod, Robert (ed.) “Fail-Safe-conclusion (Burdick)” *Saturday Evening Post*, vol. 235, № 38, (27 October 1962).

Smith, Austin. “Clooney’s ‘Fail safe’ Fails – in Spite of Success. Live Cold War Drama Has no Point Today.” *New York Post*, (April 10, 2000). (04.01.2023) <https://nypost.com/2000/04/10/clooneys-fail-safe-fails-in-spite-of-success-live-cold-war-drama-has-no-point-today/>

Suid, Lawrence H. *Guts and Glory: The Making of the American Military Image in Film*. Kentucky: The University Press of Kentucky, 2002.

Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). 1968. United Nations. (27.01.2023) <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/npt/>

Variety Staff. “Ice Station Zebra.” *Variety*, (31 December 1967). (02.01.2023) <https://variety.com/1967/film/reviews/ice-station-zebra-1200421623/>

Windrum, Ken. *From El Dorado to Lost Horizons: Traditionalist Films in Hollywood Renaissance 1967-1972*. Albany: State University of New York, 2019: 51-73.

**СЛЕДВОЕННИТЕ РЕЖИМИ В БЪЛГАРИЯ И РУМЪНИЯ:
ПОГЛЕД ОТВЪД АТЛАНТИКА В ДОКЛАДИТЕ НА МАРК ЕТРИДЖ**

Стефан Каменски

Докторант към катедра „История на България“

Abstract: The path of the post-war settlement with the former Nazi satellites from Eastern Europe is marked by the requirements of the Yalta Declaration for a Liberated Europe for the establishment of representative governments comprised of all democratic elements in these countries. In this respect, the coalition governments of Bulgaria and Romania, established at the end of the summer of 1944, faced the gravest problems in terms of their recognition by the western powers which naturally impeded the conclusion of their peace treaties. The authorities in the USA and Great Britain, two of the main allies in the anti-Nazi coalition, viewed Bulgaria and Romania as mere Soviet tools and did not recognize the democratic character and the representativeness of their governments, a fact which delayed their international recognition and the threatened the delay of the conclusion of peace treaties with them. In the course of the negotiations on the procedure for the elaboration of peace treaties with the former satellites of Nazi Germany, the American government dispatched the journalist Mark Ethridge as an independent observer to Bulgaria and Romania with the task to present a report in which to assess whether the governments in Sofia and Bucharest are sufficiently representative. Along with a brief biographical account of the American journalist, this article will present Ethridge's main findings and the political ramifications of its report. The morphing of his fact-finding mission into a fully-fledged diplomatic effort and an attempt to influence the internal political scene of the two countries against the background of Soviet political dominance in them is also analyzed. Further, the paper will give an account of the analysis provided by Ethridge with regards to the similarities and differences between the regimes in Bulgaria and Romania.

Произходът на известните доклади на американския журналист Марк Фостър Етридж относно представителността и демократичността на правителствата на България и Румъния, установили се в тези страни след скъсването на съюзните им отношения с нацистка Германия, трябва да бъде проследен до дискусиите между ръководителите на основните участници в антихитлеристката коалиция САЩ, СССР и Великобритания още по времето на Втората световна война. По време на Техеранската конференция (28.11 – 01.12. 1943 г.), инициативата

на Уинстън Чърчил за откриване на втори фронт срещу Третия Райх на Балканите¹, зад която прозират английските интереси в Гърция и Източното Средиземорие е решително отхвърлена от Сталин като нецелесъобразна от военна гледна точка. Зад тази съветска позиция също се крият отдавнашните съветски планове за влияние върху страните от полуострова. В Техеран съветският лидер получава подкрепата на президента Рузвелт, тъй като САЩ нямат жизненоважни интереси на Балканите, а откриването на втори фронт на полуострова вместо планираната операция в Северна Франция не е практично от чисто военностратегическа гледна точка².

С успехите на Червената армия през пролетта на 1944 г. и приближаването ѝ към Балканския полуостров, британското правителство решава да премине към директни договори със СССР, за да си гарантира интересите в Гърция, предлагайки установяване на съветско влияние в Румъния, като прави това без да уведоми Вашингтон. Първият такъв сондаж се случва през май 1944 г. в разговор между британския външен министър Антъни Идън и съветския посланик в Лондон Фьодор Гусев³. След превратите в Румъния и България, съответно на 23 август и 9 септември 1944 г., които сменят външнополитическата ориентация на двете държави и особено след прословутата „процентна“ среща между Сталин и Чърчил в Москва от 9 октомври 1944 г. и сключените примирия, които затвърждават доминиращата позиция на съветските представители в съюзническите контролни комисии в двете страни, преминаването на България и Румъния в съветската орбита на влияние изглежда предрешено⁴.

През есента на 1944 г. и в началото на 1945 г. американската дипломация по отношение на окупираните от Червената армия балкански страни е относително пасивна, но Ялтенската конференция от 4 до 11 февруари бележи поврат в това отношение. По инициатива на американския президент Рузвелт в края на конференцията се приема Декларацията за освободена Европа⁵. В нея се посочва, че правителствата на САЩ, СССР и Великобритания заедно ще работят за възстановяването на суверенните права на освободените от нацистка окупация страни и държавите бивши сателити на Третия райх, както и за формирането на временни правителства на широка представителна основа, съдействайки за провеждането на

¹ *Техеран, Ялта Потсдам. Трето допълнено издание.* Партиздат. София, 1972, с. 73.

² Баева, И., Е. Калинова. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944 – 1955).* С., 2013 с. 31-32.

³ Чърчил, У. *Мемоари. Т. 6 Триумф и трагедия.* С. 1995, с. 77-80.

⁴ Баева, И., Е. Калинова *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944 – 1955).* С., 2013 с. 73.

⁵ Wilson Center Digital Archive. *Yalta Conference Agreement of a Liberated Europe.*
<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/yalta-conference-agreement-declaration-liberated-europe>

свободни избори, които да излъчат власти, отговарящи на демократичните искания на съответните народи. От историческа гледна точка е задължително да се посочат противоречията между декларираните намерения в Ялта и последващите действия на подписалите я страни. От една страна част от визираните в декларацията държави са окупирани от Червената армия, което осигурява на СССР добри позиции да упражнява влияние, а в някои случаи и пълна доминация върху съответните правителства против суверенните им права. От друга, именно декларацията впоследствие става инструмент за очевидно вмешателство от страна на САЩ и Великобритания във вътрешните работи на тези държави, базирано на техните оценки за „недемократичност“ и „непредставителност“ на съответните правителства. Това вмешателство се изразява в искания за отлагане на избори и правителствени промени, които да поставят на отговорни позиции лица, в близки отношения с политическите представители на САЩ и Великобритания в съответните държави. Може да се каже, че прилагането на Ялтенската декларация се оказва неефективно, тъй като то изисква единодушието на трите Велики сили, а непосредствено след края на военните действия и отпадането на необходимостта от тясно сътрудничество за нанасяне на поражение над общия враг, техните позиции постепенно се раздалечават.

Първият опит за практическо прилагане на Ялтенската декларация е направен по-малко от месец след приемането ѝ във връзка с политическата криза, назряла в Румъния в края на февруари 1945 г. На 24 февруари в столицата Букурещ се провежда демонстрация, по време на която се стига до стрелба и жертви и която дава повод на комунистическия печат в страната, както и на членове на правителството да поискат незабавното отстраняване на коалиционното правителство на ген. Радеску, подкрепяно от крал Михай⁶ и доминирано от Националната селска партия (НСП) на Юлиу Маниу и Националлибералната партия на Дину Братиану, които са в тесни връзки с американския политически представител в Букурещ Бъртън Бери. Ръководейки се от принципите на Ялтенската декларация и американското, и британското правителство настояват за спешни консултации между правителствата на САЩ, СССР и Великобритания в рамките на Съюзническата контролна комисия (СКК) за разрешаване на правителствената криза в Букурещ. В тази обстановка официалната позиция на САЩ се застъпва за съставяне на нов кабинет на широка представителна основа, разоръжаване на всички политически групи и организации и гарантиране свобода на печата⁷. Междувременно

⁶ Berry, B. 25.02.1945, The American Representative in Rumania (Berry) to the Secretary of State. In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. V*, No. 348.

⁷ Grew, J. 27.02.1945, The Acting Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union (Harriman). In: *Ibid* No. 349.

в Букурещ пристига заместник народният комисар по външните работи на СССР Андрей Вишински, който на среща с крал Михай на 28 февруари поставя ултиматум за смяната на правителството на ген. Радеску⁸. Според американските дипломатически източници, по време на третата си аудиенция при крал Михай на 1 март 1945 г., Вишински иска от него да предостави мандат на Петру Гроза (председател на Земеделския фронт, част от Националния демократичен фронт, коалиция от партии доминирани от комунистите и подкрепяни от Москва и ръководството на Съюзническата контролна комисия в Букурещ) да състави правителство че Румъния ще престане да съществува като самостоятелна държава в случай, че това не се случи⁹. САЩ държат в румънския кабинет да бъдат включени представители НСП и НЛП, за да се осигури споменатата в Ялтенската декларация широка представителност. За да удовлетвори искането на западните съюзници Гроза, на 4 и 5 март предлага на НСП и НЛП няколко министерски портфейла, но Маниу отказва с аргумента, че НСП и НЛП трябва да съхранят мнозинството от две трети, което са имали в правителството на Радеску¹⁰. В крайна сметка, под силен съветски натиск и без да се вземат по внимание забележките на съюзниците, на 6 март 1945 г. се сформира правителство на НДП, оглавено от Гроза, в което силовите структури остават под контрола на румънските комунисти. През цялото времетраене на правителствената криза в Румъния САЩ и Великобритания настояват за консултации за решаването ѝ в тристранен формат в рамките на СКК, а след назначаването на правителството на Гроза поставят искания за сформиране на тристранна комисия извън СКК, която да изработи процедури и политика, които да позволят прилагането на Ялтенската декларация спрямо Румъния¹¹. Ползвайки аргумента, че новото правителство на Гроза ще осигури необходимото спокойствие в съветския тил във финалната фаза на войната и напомняйки, че съюзническите действия в Италия също не са били консултирани със съветските власти, СССР отхвърля това предложение¹².

През август подобна ситуация възниква във връзка с насрочените парламентарни избори в България в края на месеца. Според позицията на САЩ и Великобритания, изразена в

⁸ Berry, B. 28.02.1945, The American Representative in Rumania (Berry) to the Secretary of State. In: *Ibid* No. 353.

⁹ Berry, B. 07.03.1945, The American Representative in Rumania (Berry) to the Secretary of State. In: *Ibid* No. 366.

¹⁰ *Из хроники исторических дней. 1 мая 1944 – 6 марта 1945 г.* Пер. С рум. Бухарест, 1974. С. 229. Цит по. Жигня, К. *Империалистическая политика США и Великобритании в отношении Болгарии и Румынии (1944 – 1947 гг.)*. Кишинев. 1981 г.

¹¹ Harriman, A. 14.03.1945, The American Ambassador to the Soviet Union (Harriman) to the People's Commissar for Foreign Affairs of the Soviet Union (Molotov), In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. V*, No 374.

¹² Molotov, V. 17.03.1945, The People's Commissar for Foreign Affairs of the Soviet Union (Molotov) to the American Ambassador in the Soviet Union (Harriman), In: *Ibid*: No 378.

серия от дипломатически ноти в средата на август, правителството на Отечествения Фронт е неспособно да проведе свободни избори и поради това се налага да му бъде оказана помощ отвън¹³. Въпреки че в нотите не са предявени директни искания за отлагане на изборите, такова е отправено до СКК посредством лидера на вътрешната опозиция в БЗНС Никола Петков по внушение на американския политически представител в София Мейнард Барнс. В този случай съветската дипломация е по-сговорчива, тъй като в българското правителство, за разлика от румънското през февруари-март, комунистите вече имат силно влияние и техните позиции няма да бъдат накърнени от отлагането на изборите. Въпреки че официалната съветска позиция е изборите да не се отлагат, това е сторено от българските власти по внушение от Москва, така че това да се представи като чисто българско решение, в което СССР няма пръст. Въпреки отлагането на изборите в България за ноември същата година, българското правителство не получава признание от Лондон и Вашингтон, което прави невъзможно мирното урегулиране на отношенията със западните съюзници на този етап.

Прави впечатление, че в месеците след Кримската конференция на тримата големи, американската страна ползва Ялтенската декларация като инструмент за една де факто отмяна на договорките, постигнати относно България и Румъния между Чърчил и Сталин в Москва през октомври 1944 г. Това изглежда оправдано от американска гледна точка, тъй като американският посланик в Москва Хариман, макар и информиран за нея, не участва на прословутата „процентна среща“¹⁴ и като цяло още по време на войната САЩ се противопостават на договарянето на сфери на влияние. Британската дипломация от друга страна, макар и генерално да одобрява американската линия на ревизия на договорките от Москва, все пак е по-предпазлива. Характерен пример се съдържа в писмо на Чърчил до президента Рузвелт¹⁵ от 8 март 1945 г. относно румънската правителствена криза и назначаването на Гроза за министър-председател. В него Чърчил се застъпва за по-смекчен западен отговор на създалата се ситуация в Румъния (ограничаващ се до молба до Сталин да се въздържа от разправа с опозиционните дейци в Румъния). Друг основен аргумент в писмото на Чърчил е, че в Лондон се надяват на благоприятно развитие на полския въпрос, който от гледна точка на западните съюзници е много по-важен от румънския и те имат нужда от съветско сътрудничество, така че тежка конфронтация със Сталин относно новоназначеното правителство на Гроза, би навредила на западните интереси. Тази кореспонденция прави

¹³ Баева, И., Е. Калинова. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944 – 1955)*. С., 2013 с. 87.

¹⁴ Баева, И., Е. Калинова. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944 – 1955)*. С., 2013 с. 73.

¹⁵ Churchill, W. 08.03.1945, The British Prime Minister (Churchill) to President Roosevelt. In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. V, No. 367*

впечатление и с друго. В нея Чърчил изразява възмущението си от безцеремонните действия на СССР в Румъния, но оценката му за потушаването на бунтовете в Атина само няколко месеца по-рано с помощта на британски войски е диаметрално противоположна, което предизвиква въпроса дали британската дипломация е искрено загрижена за спазването на демократичните принципи, заложили в Ялтенската декларация.

Въпросът за признаването на правителствата в Букурещ и София се повдига отново на Потсдамската конференция (17.07 – 02.08.1945 г.)¹⁶. Американската и британската делегация потвърждават аргументите си, че не считат колационните правителства в двете страни за действително представителни и отказват да ги признаят (СССР прави това почти веднага след конференцията). На първата сесия на Съвета на министрите на външните работи (който според решенията от Потсдам трябва да изработи мирните договори с победените нацистки сателити, сред които са България и Румъния) в Лондон от 11 септември до 2 октомври 1945 г. споровете се възобновяват без да бъде намерено решение на въпроса. Показателен в това отношение е разговорът между съветския външен министър Молотов и американския държавен секретар Джеймс Бърнс, проведен извън официалния дневен ред на сесията¹⁷. В този разговор Бърнс оспорва начина, по който е било създадено правителството на Гроза. Той настоява, че макар кабинетите, управляващи в София и Букурещ да са коалиционни, някои от партиите, представени в тях не участват в управлението посредством представители, които изразяват истинските тежнения на членската им маса (за България става въпрос за лидерите на опозиционните групи в БЗНС и БРСДП Никола Петков и Коста Лулчев, а в Румъния за Дину Братиану и Юлиу Маниу). Преди всичко Бърнс има предвид политици, намиращи се под влиянието на американските политически представители в двете държави и е очевиден стремежа на американската дипломация да засили позициите си в техните правителства, чрез включването на тези дейци в състава им, използвайки формулировките на Ялтенската декларация. Основен и повтарящ се аргумент, оправдаващ нежеланието на американската дипломация да признае правителствата в Румъния и България е и липсата на сведения за действителното положение в двете държави, тъй като там работата на западните кореспонденти е силно затруднена от местните власти¹⁸. Изтъква се и липсата на свобода на изразяване в печата, въпреки че е широко известен факт, че в посочения исторически период плурализъм в медиите и в двете източноевропейски държави все още съществува и

¹⁶ *Техеран, Ялта Потсдам. Трето допълнено издание*. Партиздат. София, 1972, с. 219.

¹⁷ АВП РФ. Ф. 06, оп. 7. п. 2. д. 33. л. 36 – 43; Алдошин, В.В, Ю.В. Иванов, Семенов, В.М, *Советско-Американские Отношения 1945 – 1948* (ред. Севостьянов, Г.Н.), М. 2004, с. 28 - 33

¹⁸ Пак там.

опозиционните политически сили все още разполагат със свои печатни издания, които често и остро критикуват управляващите.

След незадоволителния завършек на Лондонската сесия на СМВнР, част от причините за който са именно разногласията между съюзниците относно признаването на правителствата в София и Букурещ, държавният секретар на САЩ Джеймс Бърнс се опитва да намери нетрадиционно решение на проблема. На пресконференция на 10 октомври той обявява назначението на сравнително неизвестния американски журналист от южните щати Марк Етридж за специален пратеник на Държавния департамент, който е натоварен със специална *опознавателна* мисия в Румъния и България, която да установи дали правителствата в тези държави отговарят на стандартите за демократичност, заложиени в Ялтенската декларация¹⁹.

Журналистът е роден през 1896 г. в гр. Меридиан, щата Мисисипи и е направил кариера във вестници от локално значение в южните и западните щати. Известен е най-вече с работата си в Луивил Куриер Джърнъл. Етридж и съпругата му Уили Сноу Етридж са близки приятели на семейство Рузвелт. Според някои изследователи чрез назначението на Етридж, Бърнс се стреми да утвърди помирителната си политика спрямо СССР в противовес на по-агресивната позиция на президента Труман²⁰. Журналистът има симпатии към лявото крило в Демократическата партия и подкрепя номинацията на Хенри Уолъс за вицепрезидент, изразявайки открито недоволството си, когато Хари Труман е посочен вместо него. Освен това Етридж е привърженик на споделянето на технологията за производство на ядрено оръжие със СССР. Бърнс държи много на безпристрастността на Етридж и при подготовката за мисията му, му отказва достъп до дипломатическите грами на политическите представители на САЩ в София и Букурещ Мейнард Барнс и Бъртън Бери, които счита за твърде критични към кабинетите в България и Румъния²¹.

Почти паралелно с пристигането на американския пратеник в България се открива и предизборната кампания за отложените през август избори, които този път са насрочени за 18 ноември и които опозицията вече е обявила, че ще бойкотира. На 19 октомври на митинг на ОФ, министър-председателят Кимон Георгиев посочва успехите на управляващите в демократизирането на политическия живот в страната: легализирането на някои от старите буржоазни партии, както и приемането на някои поправки в изборните закони. Също така е

¹⁹ *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV*, p. 346

²⁰ Stone, D.R. The 1945 Ethridge Mission to Bulgaria and Romania and the Origins of the Cold War in the Balkans. In: *Democracy and Statecraft Vol. 17*, 2006, p. 96

²¹ *Ibid.* p. 95-96.

обявено предстоящото освобождаване на 1400 политически затворници от „превъзпитателните лагери“²². Независимо от старта на кампанията, самото обявяване на мисията на Етридж е прието положително от управляващите среди в София, откъдето трябва да започне мисията му. В грама на Барнс до Вашингтон се цитира изявление на Отечествения фронт от 13 октомври, в което със задоволство се констатира, че обявяването на опознавателната мисия на американския журналист е доказателство за западната неинформираност относно действителното положение в страната, която е резултат от нападките против правителството, идващи от опозиционните среди²³.

От 22 октомври нататък Етридж провежда интервюта с всички важни политически фигури включително с министър-председателя Кимон Георгиев, външния министър Петко Стайнов, секретаря на НК на ОФ Цола Драгойчева, лидера на проправителствената фракция в БЗНС Александър Обов и членовете на политбюро на БРП (к) Трайчо Костов, Вълко Червенков и Васил Коларов²⁴. Етридж има срещи и с опозиционните лидери Никола Петков и Коста Лулчев, както и председателя на СКК, съветския генерал Сергей Бирюзов. В течение на мисията си и многобройните срещи, които има с различни политически дейци в столицата и в провинцията, Етридж все повече се доближава до възгледите на американския политически представител в София Мейнард Барнс и не е невероятно да е попаднал под неговото влияние, предвид факта, че това може би е сънародника му с най-пълни впечатления за ситуацията в България към онзи момент. Особен пример, който навежда на тази мисъл е срещата на 9 ноември между Етридж завърналия се само преди 5 дни след 22 годишно отсъствие от България Георги Димитров. На нея Етридж открито повтаря аргументите, често използвани от Барнс, че според него ОФ правителството не е представително, защото от неговия състав отсъства Никола Петков и групата около него. Комунистическият лидер отхвърля тази критика и е категоричен, че второ отлагане и чуждестранна намеса в изборите няма да бъдат допуснати²⁵.

Основни мотиви в беседите на американския журналист с българските политически дейци, които присъстват и в самите му доклади, са представителността на правителството и свободата на печата и изразяването (междувпрочем това са и основните критики, с които САЩ и Великобритания отказват да признаят кабинета на ОФ и преди това). Очевидно е, че срещите

²² Barnes, M. 20.10.1945, The United States Representative in Bulgaria (Barnes) to the Secretary of State. In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV*, No. 353

²³ Barnes, M. 15.10.1945, The United States Representative in Bulgaria (Barnes) to the Secretary of State. In: *Ibid.* No. 348

²⁴ Stone, D.R. The 1945 Ethridge Mission to Bulgaria and Romania and the Origins of the Cold War in the Balkans. In: *Democracy and Statecraft Vol. 17*, 2006, p. 97 – 98.

²⁵ ЦДА, ф. 146 Б, оп. 2 а.е. 72, л. 135

му в София го убеждават, че свобода на словото в България липсва, въпреки че точно по време на посещението му в страната все още действат опозиционни вестници като „Знаме“ и „Пряпорец“. В същото време у Етридж се затвърждава мнението, че Никола Петков и Коста Лулчев са истинските лидери на земеделците и социалдемократите и тяхното отсъствие от кабинета на ОФ му придава недостатъчно представителен характер, така щото да отговори на принципите за демократичност, залегнали в Ялтенската декларация. От докладите на американския политически представител Мейнард Барнс до Вашингтон става ясно, че отношението на Етридж към управляващите става все по-враждебно с течение на мисията му, докато в същото време той се сближава с лидера на опозиционната фракция в БЗНС Никола Петков. Етридж се съгласява с основните аргументи, изразени от Петков, че свободни избори в България не могат да се проведат докато начело на МВР и на министерството на правосъдието, основните институции отговорни за провеждането им, са членове на БРП (к). Контрапункт на тази теза е отметка в дневника на Г. Димитров, с която той изразява възхищението си от пълния ред и спокойствие, характерни за изборния ден – 18.11.1945 г.²⁶. Еволюцията на мисията на специалния пратеник на Бърнс с течение на времето е наистина забележителна. Журналист, без дипломатическа подготовка, действащ извън мандата даден на СКК по силата на сключеното примире на 28 октомври 1944 г. и дори извън формата на американското политическо представителство в София, Етридж започва да дава предложения за политически промени в на най-високо ниво в българското ръководство, за да може то да получи така необходимото признание от Лондон и Вашингтон.

Характерен в това отношение е докладът, който Барнс изпраща във Държавния департамент във връзка със срещата на американския журналист с ръководителя на СКК в София, съветския генерал Сергей Бирюзов²⁷. Основният въпрос, който занимава Етридж е представителността на ОФ правителството. Според доклада на Барнс, срещата на Бирюзов с американския пратеник прилича повече на политическа дискусия, отколкото на интервю, в което разследващият се стреми да разкрие обективната ситуация в страната. Като пример могат да се посочат изявленията на Етридж, според когото представителите на БЗНС и БРСДП в правителството не отстояват позициите на членската маса на тези партии, а просто са се превърнали в послушни изпълнители на политиката на БРП (к). Етридж дори си позволява да предложи на генерала стъпка, която, по неговото мнение, би облекчила политическата

²⁶ ЦДА, ф. 146 Б, оп. 2 а.е. 72, л. 138

²⁷ Barnes, M. 29.10.1945, The United States Representative in Bulgaria (Barnes) to the Secretary of State. In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV*, No. 358

ситуация в страната и би спомогнала за признаването на българското правителство, а именно освобождаването на министъра на вътрешните работи Антон Югов, който в очите на опозицията се е превърнал в символ на политическите репресии и на когото не може да се повери организацията на изборите в страната. Според записите на Държавния департамент, Бирюзов не изразява категорично мнение относно позициите на Етридж, което е в унисон със съветската политика да се дава вид, че Москва не влияе на вътрешнополитическите процеси в страната (подобно на ситуацията около отлагането на изборите, където въпреки съветската намеса, решението е представено като чисто вътрешен акт). На 29 октомври, Етридж се среща и с министър-председателя Кимон Георгиев, излъчен от Народния съюз „Звено“²⁸. И на тази среща Етридж се опитва да лансира идеята за смяна на вътрешния министър, но Георгиев отклонява това предложение, заявявайки че това би било много трудно предвид факта, че Югов се ползва с подкрепата на СССР, посочвайки освен това, че дори и министърът да бъде отстранен, в институцията работят предимно комунисти, което на практика обезсмисля смяната му. Именно в последните дни на мисията у Етридж узрява идеята, внушена от Барнс още в началото ѝ, а именно американският журналист да продължи мисията си в Москва, където да настоява за отлагане на изборите и реорганизация на кабинета, а не в Букурещ, както е предварително планирано. Сподейайки с Георгиев това си намерение, Етридж получава окуражение от българския министър-председател, който заявява прямо, че в Москва би могло да се постигне много повече отколкото където и да било другаде, включително и в София.

Тези действия на Етридж от чисто политически характер са в разрез с манадата даден му от Бърнс, но изглеждат в унисон с вижданията на Барнс за естеството на мисията му. Още преди пристигането на журналиста в България, в грама до Държавния департамент, американският политически представител в София изразява виждането, че Етридж не трябва да се занимава само с установяване на фактите. Според Барнс Етридж трябва да окаже на натиск върху ОФ и опозицията, за да могат те да постигнат споразумение, което би позволило реорганизация на кабинета (посредством промени в силовите структури), провеждането на свободни избори с отделни листи, както и разсейване на страха от политически преследвания и фалшификации от страна на органите на МВР²⁹. Действията на Етридж на българска територия показват, че той се съобразява много повече с вижданията на Барнс за естеството на мисията му, отколкото с тези на неговия началник, държавния секретар Бърнс.

²⁸ Barnes, M. 30.10.1945, The United States Representative in Bulgaria (Barnes) to the Secretary of State. In: *Ibid.* No. 359

²⁹ Barnes, M. 15.10.1945, The United States Representative in Bulgaria (Barnes) to the Secretary of State. In: *Ibid.* No. 348

На 30 октомври Етридж предава предварителните си заключения на Бърнс, които са доста нелицеприятни за правителството. Посочено е, че то не осигурява широка представителност, тъй като в него не са участват всички демократични елементи в българското общество като тук се визират основно Никола Петков и председателят на опозиционната фракция в БРСДП Коста Лулчев. Освен това се прави извод, че кабинетът е напълно овладян от БРП (к), която от своя страна действа по инструкции от Москва и че в страната липсва каквато и да било свобода на словото. Посочено е, че в тази обстановка свободните избори са немислими. Етридж препоръчва да замине за Москва, където да запознае съветското ръководство с изводите от мисията си и да направи опит да го убеди да се съгласи с реорганизацията на правителството³⁰.

Няколко дни след като се завръща от посещението си в провинцията, посредством Барнс журналистът изпраща нов доклад във Вашингтон³¹, който само затвърждава по-раншните му заключения. В него обаче има и любопитни признания, които са в унисон с левите позиции, защитавани от Етридж в родината му като това, че комунистите са направили доста положителни неща за подобряване на положението на работническата класа и се ползват със значителна подкрепа в българското общество. Най-важният момент в доклада обаче са трите варианта за по-нататъшни действия на американската дипломация, които той препоръчва на Държавния департамент. Първият е предпочитаната от Етридж опция, според която точно преди вота САЩ трябва да обявят българското правителство за непредставително и неспособно да проведе свободни избори, както и да откаже признаването на формирането на какъвто и да било кабинет вследствие на вота на 18 ноември. Според него това би вдъхнало кураж на всички некомунистически елементи в и извън ОФ за по-нататъшни действия за ерозиране на комунистическото влияние в България. Вторият вариант е този, който до голяма степен се реализира на практика впоследствие. Препоръката е САЩ да не правят никакви изявления преди изборите, но след тях, като условие за признаването на правителството, да настояват за реорганизирането на кабината с включването в него на дейци на опозицията за осигуряване на по-голямата му представителност и ограничаване на комунистическото (разбирай на СССР) влияние върху държавната политика. Третият и последен вариант предвижда да се признае кабинета, сформирани след изборите, като първа крачка към сключването на мирен договор, след влизането в сила на който Червената армия трябва да се изтегли от България. Идеята тук е, че с оттеглянето на съветските войски, влиянието на Москва

³⁰ Barnes, M. 30.10.1945, The United States Representative in Bulgaria (Barnes) to the Secretary of State. In: *Ibid.* No. 360.

³¹ Barnes, M. 03.11.1945, The United States Representative in Bulgaria (Barnes) to the Secretary of State. In: *Ibid.* No. 365.

в българската политика ще намалее. В същото време американската дипломация трябва да работи за установяването на засилени икономически и културни връзки със София, които в съчетание с отсъствието на съветски войски от страната, ще намалят съветското влияние върху нея. Това до голяма степен изглежда като еволюция на подхода за бързо сключване на мирни договори с бившите сателити, за който се застъпва Лондон в дните преди Потсдамската конференция³².

Междувременно държавният секретар е одобрил предложенията на Етридж и на Барнс графикът (и което е по-важно мандатът) на мисията на журналиста да бъде променен и той да замине за Москва, а не за Букурещ³³. В последваща грама до американския посланик в Москва са формулирани и целите на мисията на Етридж³⁴. Той трябва да се срещне със съветския външен министър Молотов и да го информира за основните изводи от мисията си в България и на тази основа да го уведоми, че при това положение, промяна в позицията на САЩ, изразена в нотите преди първото отлагане на изборите в средата на август, не може да има. В случай че Молотов не е склонен да представи свои предложения за разрешаване на ситуацията, Етридж трябва да поиска ново отлагане на изборите докато се приемат правила за явяване с отделни листи, а междувременно кабинетът да бъде реорганизиран така щото да включи представители на опозицията.

Етридж пристига в Москва на 12 ноември, където му е устроен леден прием. На среща със заместник-комисаря по външните отношения Андрей Вишински на 13 ноември всички призови за отлагане на българските избори са парирани и окачествени като неприемлива намеса във вътрешните работи на суверенна страна, която СССР е помолен да извърши от името на САЩ. Макар и звучащ твърде цинично от устата представител на държава, поддържаща окупационни войски на територията на България, този аргумент не е лишен от своето основание. Така изборите са проведени по план, а опозицията ги бойкотира, което осигурява комфортна победа на ОФ.

Претърпял неуспех във вече дипломатическата си мисия в Москва, Етридж продължава към Букурещ, където пристига на 19 ноември във време на криза. На 8 ноември столицата е обхваната от опозиционни протести против правителството на Гроза, които на практика са

³² Пинтев, С. *България в британската дипломация 1944 – 1947*. С. 1998, стр. 108 – 110.

³³ Byrnes, J. 31.10.1945, The Secretary of State to the United States Representative in Bulgaria (Barnes). In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV* No. 361

³⁴ Byrnes, J. 06.11.1945, The Secretary of State to the United States Representative in Bulgaria (Barnes). In: *Ibid.* 366

подкрепени от крал Михай още през август³⁵, когато той призовава министър-председателя да се оттегли от поста. Поради факта, че румънските комунисти се ползват със значително по-малко влияние в страната в сравнение с БРП (к), те действат и много по-твърдо спрямо опозицията. Протестите биват безцеремонно потушени³⁶, а крал Михай бива открито заплашван, че може да се раздели с короната си. Американският политически представител в Букурещ Бъртън Бери, подобно на Барнс в България е зарадван от посещението на Етридж. Той не споделя помирителната линия, която е в основата на решението на държавния секретар да изпрати американския журналист в Румъния и България и също като Барнс се стреми да окаже влияние върху възгледите му. Усилията на Бери в тази насока не са и необходими, защото самият Етридж забелязва, че по време на всичките му срещи с лидери на управляващите и опозицията бива следен³⁷. Срещата му със самия Гроза е изключително разочароваща за един демократично настроен американец, тъй като румънския министър-председател открито изразява съмнението си в ценността на представителността на един кабинет. От друга гледна точка е редно да се отбележи, че бележките на Гроза също не са лишени от смисъл, тъй като всяко управление, от какъвто и да било характер, не може да обедини в себе си абсолютно всички интереси, съществуващи в обществото в даден момент и някои от тях съвсем естествено биха останали непредставени. Като следствие самите заключения в румънската част на доклада на Етридж звучат доста по-обвинително към управляващите в Букурещ, отколкото към тези в София.

В края на мисията си журналистът изготвя няколко документа: „Доклад по политическата ситуация в България“³⁸, „Доклад по политическата ситуация в Румъния“, „Резюме на съветската политика в България и Румъния“³⁹, които остават в историята под наименованието „Доклад Етридж“. Това са твърде интересни документи, които съдържат многозначителни констатации. Според тях, в противоречие на Декларацията от Ялта и решенията от Потсдам, целта на съветската политика в България и Румъния е да се установи доминация посредством водещата позиция на комунистическите партии, удължаването на

³⁵ Rieber, A. “The Crack in the Plaster: Crisis in Romania and the Origins of the Cold War,” *Journal of Modern History* 76.1 (March 2004), pp. 62–106.

³⁶ Berry, B., 10.11.1945, The United States Representative in Rumania (Berry) to the Secretary of State. In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe*, Vol. V, No. 466.

³⁷ Stone, D.R. The 1945 Ethridge Mission to Bulgaria and Romania and the Origins of the Cold War in the Balkans. In: *Democracy and Statecraft Vol. 17*, 2006, p. 104.

³⁸ Ethridge, M., 06.11.1945, Report by Mr. Mark Ethridge to the Secretary of State. In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe*, Vol. IV, No. 367.

³⁹ Ethridge, M., 07.12.1945, Memorandum by Mr. Mark Ethridge, Special Representative of the Secretary of State. In: *Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe*, Vol. V, No. 472.

окупацията и налагането на пряко и косвено икономическо проникване. Относно характера на правителствата в Букурещ и София, докладът изразява позицията, че коалиционният им характер е само параван за тяхната мнима демократичност, докато в действителност те са доминирани от комунистическата партия. Въпреки че всички по-влиятелни партии номинално участват в кабинетите и в двете държави, там те са представени от дисиденти, докато истинските им лидери, които изразяват позициите на мнозинството им членове, всъщност не участват в управлението. Отбелязано е също така, че старите буржоазни партии, които имат симпатии към западните демокрации, макар и да участват в политическия живот, са отстранени от властта поради предишното си враждебно отношение към СССР. За да запазят демократичната фасада на своето управление, комунистите са ограничили своето участие в кабинетите до няколко ключови позиции, свързани най-вече с органите за поддържането на вътрешната сигурност и обществения ред. Според докладите, програмата за икономическо проникване на СССР в България и Румъния се осъществява под прикритието на изпълнението за споразуменията за примирие, но освен това и с двете държави са сключени търговски договори, които изсмукват всичките им излишъци, които се състоят от стоки, от които съветското правителство реално няма нужда. Особено драстичен пример в това отношение е румънската петролна индустрия. Всичко това се прави докато ролята на западните представители в контролните комисии и в двете държави всячески бива ограничавана, а действията им възпрепятствани.

В докладите на Етридж все пак се съдържа и анализ на разликите между обществената ситуация в двете държави. В българския случай се признава, че комунистическата партия има действително влияние в обществото и то се оценява на около 20 %,. В същото време според американския журналист монархическият институт на практика не се ползва с никаква подкрепа. Поради тази причина, СССР не се намесва толкова пряко във вътрешните работи на страната, а българските комунисти действат много по-самостоятелно от Москва. Положението в Румъния е точно обратното. Комунистите са сила с пренебрежимо влияние в обществото, а ръководството им е съставено от лица с произход от малцинствените групи, обитаващи Румъния като Ана Паукер и Емил Боднараш. Освен това крал Михай все още се ползва с влияние сред големи обществени слоеве. Отбелязано е също така, че докато София може да разчита на съветска подкрепа за териториалната си цялост и запазване придобивките си от времето на Втората световна война (Южна Добруджа), положението на Букурещ е диаметрално противоположно особено що се отнася до Бесарабия и Северна Буковина. Тези фактори карат Москва да се намесва много по-директно в румънските дела. Етридж заключава,

че корените на съветската политика в тези две държави могат да се проследят до срещата между Сталин и Чърчил в Москва през октомври 1944 г., където СССР е получил значителни отстъпки в тези две държави, а опитите на САЩ (и в по-малка степен на Великобритания) да променят баланса на силите не водят до никаква промяна. Според Етридж това положение може да бъде преодоляно единствено посредством провеждането на истински демократични избори в тези държави.

Докладите на Етридж са дискутирани подробно на серия Московското заседание на външните министри на СССР, САЩ и Великобритания през декември 1945 г. В резултат на тези разговори се стига до компромисно решение за реорганизацията на българското и румънското правителство, което да позволи тяхното признаване от Лондон и Вашингтон и отпушването на процедурата за мирно урегулиране. В случая с България, тъй като там изборите вече са проведени, се стига до съгласие в кабинета директно да бъдат включени двама представители на опозицията (което впоследствие не се реализира), докато в Румъния, където изборите предстоят, е излъчена тристранна комисия, съставена от представителите на трите велики сили, която след проучване да предложи на крал Михай включването на две опозиционни фигури в кабинета на Гроза. Тези доклади обаче не остават и без по-широкообхватни последици извън конкретната ситуация в тези две източноевропейски страни. Те например затвърждават убеждението на американски президент Труман, че СССР се стреми към експанзия в Източна Европа, което в крайна сметка довежда и до приемането на „доктрината Труман“ за възпиране на СССР посредством приемането на Гърция и Турция в НАТО. Самият Етридж е още веднъж свързан с България, вземайки участие в анкетната комисия по проверка на нарушенията на гръцката северна граница през 1947 г. по време по време на гражданската война в южната ни съседка, когато България, Югославия и Албания са обвинени от правителството в Атина, че подпомагат комунистическото движение чрез доставки на оръжие и друга логистична помощ.

В заключение можем да отбележим, че мисията на американския журналист Марк Етридж е тясно свързана с прилагането на Ялтенската декларация и залегналите в нея принципи за демократичност и представителност, които трябва да бъдат следвани от временните правителства на страните бивши сателити на Третия райх от една страна, и борбата за влияние между Великите сили в тях, от друга. Мисията на Етридж е само елемент от тази борба, вписваща се в по-широкия въпрос за признаването на правителствата в Букурещ и

София и сключването на мирни договори с тях. Тя не постига успех и в крайна сметка договореностите между Чърчил и Сталин от октомври 1944 г. остават в сила и България и Румъния попадат в съветската сфера на влияние за период от близо половин век. Първоначално обявена като опознавателна, мисията на Етридж бързо прераства в дипломатическа совадка, чиято цел преследва чисто политически цели в двете източноевропейски страни. Въпреки това основните изводи на докладите на Етридж имат безспорна стойност от историографска гледна точка поради факта, че дават доста вярна картина на състоянието на политическия живот в България и Румъния в края на 1945 г.

Библиография:

Статии, студии, монографии и мемоарна литература:

Баева, И., Е. Калинова. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944 – 1955)*. С., 2013.

Жигня, К. *Империалистическая политика США и Великобритании в отношении Болгарии и Румънии (1944 – 1947 гг.)*. Кишинев. 1981 г.

Пинтев, С. *България в британската дипломация 1944 – 1947*. С. 1998

Чърчил, У. *Мемоари. Т. 6 Триумф и трагедия*. С. 1995. Churchill, W. *Memoirs. Triumph and Tragedy*. S. 1995.

Из хроники исторических дней 1. мая 1944-6. марта 1945 гг. *Volume 48 of Bibliotheca historica Romaniae: Etudes*

Rieber, A. “The Crack in the Plaster: Crisis in Romania and the Origins of the Cold War,” *Journal of Modern History* 76.1 (March 2004), pp. 62–106.

Stone, D.R. The 1945 Ethridge Mission to Bulgaria and Romania and the Origins of the Cold War in the Balkans. In: *Democracy and Statecraft Vol. 17* (2006): 93 – 112

Архивни сборници и масиви:

Архив внешней политики Российской Федерации – Фонд 06

Алдошин, В.В, Ю.В. Иванов, Семенов, В.М, *Советско-Американские Отношения 1945 – 1948* (ред. Севостьянов, Г.Н.), М. 2004

Техеран, Ялта Потсдам. Трето допълнено издание. Партиздат. София, 1972

Централен Държавен Архив - Фонд 146 Б, Опис. 2

Wilson Center Digital Archive. *Yalta Conference Agreement of a Liberated Europe*.
<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/yalta-conference-agreement-declaration-liberated-europe>

Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. V

Foreign Relations of the United States (FRUS): Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV